Fordította

M. Nagy Miklós

A történelem eleven valósága

George F. Kennan és John Lukacs levelezése

Szerkesztette John Lukacs

Európa Könyvkiadó / Budapest. 2010

Through the History of the Cold War
The Correspondence of George F. Kennan and John Lukacs
Edited by John Lukacs
University of Pennsylvania Press, 2010

John Lukacstól az Európa Könyvkiadónál eddig megjelent:

Az Amerikai Egyesült Államok XX. századi története
Budapest, 1900
Demokrácia és populizmus
Egy eredendő bűnös vallomásai
Egy nagy korszak végén
1945: a nulla év
Évek
Az európai világháború 1939–1941
Hitler és Sztálin. 1941. június
A XX. század és az újkor vége
Isten velem
Magyar írások
Öt nap Londonban – 1940. május
A párviadal
A történelmi Hitler
A történelmi tudat
Visszafelé. Utazások 1954–1996

BEVEZETÉS

1952. szeptember 3-án írtam és küldtem el első levelemet George Kennannek. Október 13-án válaszolt rá. Az utolsó nekem szóló levelét 2003. augusztus 27-én diktálta. Én 2004. január 25-én írtam neki az utolsó levelemet. Több mint ötven éven keresztül folyt ez a levelezés – összesen majdnem négyszáz levelet írtunk egymásnak: több mint ezer géppel vagy kézzel írt oldalt.

Azt gondolom, legalább három oka van, amiért ez a levelezés a felületes érdeklődésnél többre tarthat számot, és nem csak történettudósok körében. Az egyik – nyilvánvaló – ok maga George Kennan (akinek meggyőződésem szerint halála után bizonnyal növekedni fog a hírneve). Még fontosabb, hogy a levelezés átfogja a hidegháborúnak szinte az egész időszakát, majd még több mint tucatnyi évet azon túl, s a hidegháborúval kapcsolatos nézeteink, vagy pontosabban: az Egyesült Államok és a Szovjetunió kapcsolata a témája a legtöbb, bár természetesen nem az összes egymásnak írott levelünknek. Azt írom, „nézeteink" – s harmadsorban épp ettől lehetnek értékesek ezek a levelek: Kennan és én a hidegháború ideje alatt mindvégig szükségét éreztük, hogy olyan nézeteket, nézőpontokat és véleményeket fejtsünk ki a résztvevőiről, amelyek különböztek (s ta-

lán ma is különböznek) a hidegháború legtöbb politikusa és kommentátora által vallottaktól, legyenek akár „konzervatívok", akár „liberálisok". Engedjék meg, hogy ez egyszer túlzással éljek: helyenként két emberből álló kisebbséget alkottunk.

Kötelességemnek érzem, hogy kifejtsek itt két ilyen kisebbségi véleményt. Mindketten meg voltunk győződve arról, hogy az Egyesült Államok válasza a Szovjetunió agresszivitására nem *túl hamar* jött (ahogy azt sok liberális és radikális történész, illetve egyéb értelmiségi vallotta, legalábbis az 1960-as években), és még csak nem is a kellő időben (ahogy a mára meggyökeresedett konszenzus véli), hanem, sajnálatosan, *túl későn*: az Egyesült Államok kormányának legkésőbb 1944 augusztusa után fel kellett volna ismernie, hogy elsőrendűen fontos kérdés Európa felosztása, illetve az, hogy az oroszok milyen földrajzi keretek között és milyen feltételek mellett szállják meg Kelet- és Közép-Európát. Fontosabbak – és tartósabbak – voltak azok az aggodalmaink, amelyek már nem a kommunizmussal és Oroszországgal kapcsolatos illúziókat érintették, hanem, épp ellenkezőleg, az antikommunizmus ideológiájának óriási megerősödését, ami aztán felváltotta a tisztességes amerikai hazafiasságot – és sajnálatos módon elhomályosította a hidegháborúnak magát a természetét, amely inkább államok, mintsem ideológiák kapcsolatát érintette; inkább Amerika és Oroszország, semmint a kapitalizmus és a kommunizmus ellentétét; vagy a „totalitarizmusét" és a „szabadságét". *George Kennan. A Study of Character* (George Kennan. Jellemrajz; 2007) című könyvemben az alábbiakat írtam az 1946-os esztendő George Kennanjéről: „Adva volt egy jóképű és megnyerő férfi, egy fiatalember, egy elsőrangú szónok, aki ráébresztette népét a kommunizmus veszélyeire; nem liberális vagy internacionalista, s nem is a roosevelti értelmiség tagja: a politikai karrier micsoda távlatai nyíltak előtte 1946-ban és később is! De ez sohasem kísértette meg George Kennant, soha nem is gondolt rá – mint ahogy sem akkor, sem akár sok-sok évvel később, visszatekintve, nem gondolt arra, hogy bármilyen ellentmondás lenne az antikommunizmusa és az, nevezzük így, anti-antikommunizmusa között."

Én ezt már 1952-ben érzékeltem – sőt még előbb. És ez adta az ösztönzést és a sugallatot ennek az akkor huszonnyolc éves emigránsnak, egy kezdő történésznek, egy ismeretlen magyarnak, aki nemrég menekült hazájából, hogy elbizakodottan megírja első levelét George Kennannek, az Egyesült Államok moszkvai nagykövetének – melyre ő egész gyorsan válaszolt is, személyes válsága, a karrierjét sújtó csapás közepette, amikor hirtelen megtiltották neki, hogy visszatérjen Moszkvába.

*

1952-ben még nem volt szokatlan a levelezés (már a rutinszerű üzleti levélíráson és az udvariassági leveleken túl), bár ekkorra már egyre ritkábbá vált még a tudósok és irodalmárok között is.[1] A levélírásnak ez a hanyatlása aztán egyre inkább felgyorsult már a telefon, a fax és az e-mail általános elterjedése előtt is. A mi esetünkben leveleink gyakorisága és hosszúsága fordított arányban nőtt e hanyatlással, mely aztán az e-mailbe – vagy még annál is kevesebbe – torkollt.[2] Ennek fő oka az volt, hogy mindketten, más-más módon, kényszeres írók voltunk. Azt hiszem, mindketten egyetértettünk volna T. S. Eliottal, aki egy-

[1] Egy véletlen egybeesés: „Az irodalmi levelezésről" szóló cikkem 1953. február 20-án jelent meg a *Commonweal*-ben. [A szerző lábjegyzetét számmal, a fordítóét csillaggal jelöljük.]

[2] Egyikünk sem kezdte el használni az e-mailt. Levelezésünk utolsó éveiben Kennannek volt faxgépe, melyet a titkárnője kezelt olykor, ő maga sosem. Addigra nemcsak a leveleink, hanem a telefonbeszélgetéseink is hosszabbra nyúltak.

szer azt mondta, az írás hajtóereje az a vágy, hogy egy szellemi aggodalmat legyőzzünk azzal, hogy tudatosan és tisztán szavakká formáljuk. És gyakran hasonló volt aggodalmaink tárgya: a hidegháború, illetve az ország, amelyben éltünk, s amely neki a szülőhazája volt, nekem pedig fogadott hazám. De volt egy különbség, különösen kezdetben. George Kennan ragyogó író volt: az angol nyelv nagy és gyakran kivételes mestere. Én, bevallom, szerelmese voltam az angol nyelvnek,[1] de nem a mestere.

Az írott szó iránti vonzalmunkra jó példa, amikor 1996-ban Richard Snow, az *American Heritage* főszerkesztője azt javasolta, készítsek interjút Kennannel a híres „feltartóztatási" vagy „X" cikke előzményeiről – megjelenésének ötvenedik évfordulója alkalmából. Kennannel úgy döntöttünk, hogy három levélváltás formájában beszéljük meg ezt a fontos kérdést. A hat levelet aztán kiadta a University of Missouri Press 1997-ben, az én bevezetőmmel. (Ebben a könyvben nem közlöm őket.) Tudomásom szerint ez az egyetlen olyan eset, amikor a hozzám írt levelei nyomtatásban is megjelentek. A *George Kennan. A Study in Character* című könyvemben úgy döntöttem, hogy semmit sem idézek a hozzám írt leveleiből.

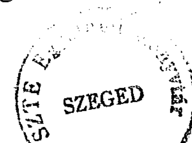
Miután már szóltam pár szót a (minket) levélírásra serkentő okokról, a céljukról is szót kell ejtenem. George Kennan és én nagyon különböző emberek voltunk: mások voltak az őseink, a hátterünk, a vérmérsékletünk és az életkorunk (húsz évvel fiatalabb voltam nála). Már említettem ugyanakkor, hogy bizonyos dolgok közösek voltak bennünk, s ezt most kiegészíthetem még valamivel: nem hiszem, hogy bármelyikünk is bármelyik levelet az utókorra gondolva írta volna. S nem is szántuk a leveleinket

[1] „Nyelvünk duzzogó, szeszélyes szépség, és minden pillanatban fontos tudnunk, hogy éppen mit enged meg nekünk." (Cyril Connolly)

arra, hogy mások is olvassák őket – épp ebből fakad helyenként szokatlan hitelességük és őszinteségük.

Mindez jórészt igaz Kennan naplóira is. Azokkal is az volt a célja, hogy könnyítsen az elméjén, tudatosan és tisztán leírva legfrissebb benyomásait és gondolatait. Szenvedélyes naplóíró volt: tizenkilenc évesen kezdte, és attól fogva – megszakításokkal – vezetett naplót, majdnem százéves koráig. 1980 után olykor részleteket küldött nekem naplójából, s ezekben gyakran az utazásaival kapcsolatos gondolatait írta le. Rendkívül hatásosnak és szépnek találtam őket. S aztán én biztattam, hogy naplói egy részét tisztázza le és jelentesse meg. Ügynöke ekkor átadta a válogatását egy kiadónak, amely 1989-ben ki is nyomtatta a *Sketches from a Life* (Vázlatok egy életből) szürke címmel. Ez lett aztán az egyik legnagyobb példányszámban elfogyott könyve. Tíz évvel később, 1999-ben azon tűnődtem, hogy min dolgozzam. Sok-sok évvel korábban csodáltam Harold Nicolson (egy másik kényszeres író és naplóíró) írásait. Hatással volt rám, hogy milyen sikert aratott a *Diaries and Letters* (Naplók és levelek) című háromkötetes válogatás, melyet a fia, Nigel adott ki. Felvetettem, hogy megpróbálkoznék egy hasonló Kennan-kötet szerkesztésével, vagyis átolvasnám a naplóit és a leveleit (amiket másoknak írt, nem nekem), és összeállítanék egy ilyen válogatást. Engedélyt adott, hogy megkeressem és elolvassam őket a dolgozószobájában és a princetoni Mudd Kézirattárban, ahol még zárolva voltak a dokumentumai. Néhány hónappal később azonban kénytelen voltam felhagyni ezzel a munkával.

Ez nem érintette a barátságunkat; épp ellenkezőleg. Életének utolsó négy esztendejében gyakran elmentünk Princetonba feleségemmel, hogy meglátogassuk. Utoljára körülbelül egy hónappal a halála előtt láttam. Két évvel később, jórészt egy barátom, az egyik legkiválóbb amerikai történész biztatására

úgy döntöttem, megírom a már korábban említett életrajzi tanulmányt George Kennanről. Minden mást félretéve, hat hónap alatt megírtam. 2007-ben jelent meg a Yale University Press gondozásában.

Az volt a tervem, hogy jelen kötetben Kennan valamennyi – 1952-től 2003-ig – hozzám írt levelét teljes terjedelmében közreadom (csak az általa vagy a titkárnői által írt olyan rövid értesítéseket kihagyva, melyekben apró-cseprő dolgokról volt szó, például tervezett találkozásunk időpontjának módosításáról). Körülbelül száznyolcvan érdemi levelet írt nekem, sokat kézzel, és némelyik több oldal hosszú. A saját leveleimet (mindegyiknek megőriztem az indigós vagy fénymásolt példányát) jobbnak láttam jelentősen lerövidíteni. Ennek fő oka, hogy – különösen levelezésünk első szakaszában – az én leveleim gyakran szószátyárak voltak, s így tartalmuk kevésbé értékes, mint Kennan válaszai. Most, miután újraolvastam teljes levelezésünket, úgy döntöttem, hogy az ő leveleinek egy részét is kihagyom vagy lerövidítem; nem csak azért, hogy ez a könyv olvasmányosabb legyen. Egyes esetekben nem láttam szükségét, hogy olyan oldalakat is közreadjak, melyeken ő gondosan és precízen, oldalról oldalra, sorról sorra, pontról pontra korrigálta vagy kommentálta valamely írásomat, amit elküldtem neki. De némely levelének kihagyására vagy lerövidítésére nem terjedelmi okok sarkalltak. Azért döntöttem így, hogy levelezésünk fő témáira összpontosítsam a figyelmet: a hidegháborúra, a történelemre és időről időre – talán – a gondolkodásra. A végeredmény ily módon 202 levél, s ebből 104-et írt ő, 98-at én.[1]

[1] A kötetben közölt levelekben a kihagyásokat [...] jelzi. A levelek dátumát minden esetben közlöm. A megszólítást nem mindig. (Kennan csak levelezésünk későbbi szakaszában kezdett „John”-nak szólítani; én ezt évekkel később kissé vonakodva viszonoztam hasonlóképpen.)

Ahogy teltek-múltak az évek, kapcsolatunk lassan megváltozott. Ennek egyik mérföldköve talán 1960-ban volt, amikor elküldtem neki az *A History of the Cold War* (A hidegháború egy története) című munkám kéziratát (vagy talán hasáblevonatát?); óriási volt a csodálkozásom és örömöm, amikor háromoldalas, sűrűn gépelt, jegyzetekkel bőségesen ellátott elismerő levelet kaptam válaszul. (Lásd 41. o.) Nagyjából 1970 után egyre hosszabb leveleket írt. 1980 körül közeli barátok lettünk.[1] Még utolsó leveleiben (melyek e kötetben nem szerepelnek), 2003 tavaszán, életének századik esztendejében is példásan világos stílusban fogalmazott.

Több mint tucatnyi tanulmányt írtak már George Kennanről, de a részletes életrajza még várat magára. Nehéz feladat lesz – nem jellemének összetettsége miatt, hanem épp ellenkezőleg: mert írott örökségének hatalmas tömegében mindenütt ott a személyisége. Életem gazdagabb lett azáltal, hogy barátjává fogadott. Így hát hálás vagyok gyermekeinek is, akik megengedték, hogy legjobb belátásom szerint járjak el hozzám írt leveleivel.[2]

John Lukacs
„Pickering Close”, Phoenixville mellett, Pennsylvania

[1] Ő és felesége, Annelise nagyon szerette a feleségemet, Stephanie-t. (Egyszer azt mondta Stephanie-nak, hogy jobban megértem őt, mint bárki más.) Időről időre meglátogattak bennünket. 2003 januárjában már nem tudta elhagyni a házát, s mégis le kellett beszélnem róla, hogy felkeljen az ágyából, és kocsival elvitesse magát Stephanie temetésére.

[2] Teljes levelezésünk négy nagy dossziéban van a magánkönyvtáramban. Ezek valószínűleg valamikor majd átkerülnek a Princeton University Mudd Könyvtárába.

I.

KEZDŐDIK A HIDEGHÁBORÚ

„FELTARTÓZTATÁS" VAGY „FELSZABADÍTÁS"

LEVELEK 1952–1953-BÓL

Levelezésünk kezdetei. Első G. K.-nek írt levelem

1946-ban érkeztem az Egyesült Államokba, miután elmenekültem Magyarországról, ugyanabban az évben, amikor George Kennan megérkezett Washingtonba, miután visszahívták Moszkvából, hogy aztán magas rangú tiszt legyen az amerikai állam hajóján. Nem sokkal később elkezdődött a hidegháború. Reméltem, hogy az Egyesült Államok határozottan fel fog lépni a Szovjetunióval szemben, ami talán elvezethet majd szülőhazám felszabadulásához. Egy évvel később vegyes érzelmekkel olvastam Kennan „X" avagy „feltartóztatási" cikkét. Örültem, hogy olyan világosan írja le a szovjetek viselkedését; ugyanakkor csalódást okozott az, hogy nem foglalkozott Kelet-Európa orosz megszállásával. Eltelt néhány év, és minél több Kennan-írást olvastam (köztük az első könyvét, az American Diplomacy 1900–1950 *címűt [Az amerikai diplomácia 1900–1950; 1951]), annál jobban lenyűgözött. Történelmet tanítottam tanársegédként, de a legtöbb menekülthöz hasonlóan engem is rögeszmésen foglalkoztatott szülőhazám sorsa és a hidegháború hatása Európa politikai viszonyaira. Egy cikkemet, melyben Európával és Oroszországgal foglalkoztam, elküldtem a* Foreign Affairs*-nek, de nem közölték. A* Commonweal*-ben, a katolikus értelmiségi hetilapban kezdtem publikálni, s itt jelent meg két cikkem*

a „feltartóztatásról" az 1952. augusztus 28-i és szeptember 5-i számban. Vettem a bátorságot, hogy elküldjem őket Kennannek, aki moszkvai nagykövet volt ekkor, az alábbi levél kíséretében.

J. L. levele G. K.-nek

1952. szeptember 3.

Mr. George F. Kennan
Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete
c/o Külügyminisztériumi Postairoda
Washington D. C.

Kedves Nagykövet úr!
Diplomáciatörténész lévén nagy érdeklődéssel s helyenként csodálattal olvasom az írásait. Biztosan jól tudja, hogy milyen, némiképp elvont vita kezd kibontakozni nálunk a „feltartóztatás" doktrínájának alkalmazásáról, és puszta véletlen egybeesés, hogy a témával foglalkozó cikkem nemrégiben megjelent a *Commonweal* két egymást követő számában.

A cikkeknek azonban gyakran furcsa történetük van. Egy évvel ezelőtt írtam ezt a cikket a *Foreign Affairs* felkérésére. Érveim egy részét nehezen alátámaszthatónak ítélték, én pedig nem kívántam úgy átírni a cikket, ahogy kérték. Most megjelent egy másik folyóiratban, némiképp megcsonkított és szerkesztett formában. Épp annyira lett megszerkesztve, hogy most azt a benyomást kelti, mintha az eredeti „feltartóztatási" doktrínát bírálnám, nem pedig azt, ahogy alkalmazzák. Ez az egyik oka annak, hogy veszem azt a kétségkívül szokatlan bátorságot, hogy mellékelem önnek az eredeti kéziratot.

A fő oka azonban az, hogy nagyon erős érzelmekkel viseltetem saját téziseim iránt, s szintúgy lenyűgöz az ön diplomáciai éleslátása; ezért döntöttem úgy, Nagykövet úr, hogy rátukmálom önre tanáros nézeteimet, mivel semmit nem kívánok annyira, mint hogy épp ön olvassa el s talán vegye figyelembe a meglátásaimat.

Őszinte híve,
John Lukacs

Rendkívüli, hogy Kennan azonnal válaszolt erre a levélre, melyet egy ismeretlen fiatalember írt. Szeptember 19-én, miután felbosszantotta egy újságíró buta kérdése a berlini repülőtéren, azt mondta, ahogy Moszkvában a külföldi diplomatákkal bánnak, azt majdnem ahhoz lehet hasonlítani, ahogy akkor bántak vele, amikor a háború alatt néhány hónapig internáló táborban volt Németországban. Két héttel később a szovjet kormány úgy döntött, megtiltja Moszkvába való visszatérését, azaz lényegében kiutasították az országból, mint nagykövetet. E válság közepette Kennan időt tudott szakítani arra, hogy válaszoljon a levelemre.

G. K. levele J. L.-nak

HICOG Box 700 APO 80
(Bad Godesberg)
1952. október 13.

Kedves Mr. Lukacs!
Megkaptam és érdeklődve olvastam a cikket, melyet szeptember 3-i leveléhez mellékelt. Az ön által tárgyalt témák természetesen komolyak, mint ahogy az ön nézetei is velük kapcsolatban; és szeretném, ha módomban állna kifejteni róluk a véleményemet.

Sajnos, a kormányban betöltött hivatalom jelenleg egyszerűen nem teszi lehetővé, hogy ilyesfajta vitákban részt vegyek. Csak annyit mondhatok, hogy üdvözlöm az írását mint hozzájárulást az e témával kapcsolatos eszmecserékhez, és remélem, hogy egy napon majd olyan pozícióban leszek, mely megengedi, hogy többet megtehessek, mint jelenleg, s érdemben válaszoljak a sok nyilvánosan megfogalmazott felvetésre és kérdésre, melyeket a cikkeimben foglalt tézisek hívtak elő.

Őszinte híve,
George F. Kennan

1953-ban a Kennan iránt érzett tiszteletem csodálattá fokozódott. Mindketten helytelenítettük, hogy az Egyesült Államok nem próbált meg korábban fellépni Oroszország közép- és kelet-európai ambíciói ellen. Mostanra azonban mindketten tudatában voltunk egy olyan „antikommunizmus" fenyegető jelenlétének, amely veszélyezteti az amerikaiak hagyományos becsületességét és patriotizmusát – egy második Vörös Riadalomnak, amely a népszerűsége és a nemzetközi következményei miatt veszélyesebb volt, mint az első.[1] *Kennan nagy beszédet mondott ez ellen a Notre Dame-i Egyetemen 1953. május 13-án. Még ugyanebben az évben egy sor Kennant támadó könyv és cikk jelent meg. A legismertebb közülük James Burnham és William Henry Chamberlain* Containment or Liberation *(Feltartóztatás vagy felszabadítás) című munkája volt. (A* Commonweal *1953. október 16-i számában kritikát közöltem róla.)*

[1] Az első Vörös Riadalom 1919–1921-ben volt. 1953-ban volt a csúcsponton Joseph McCarthy népszerűsége és politikai befolyása.

J. L. levele G. K.-nek

1953. október 31.

[...] Valamennyi diákomat figyelmeztettem, hogy olvassák el az ön Notre Dame-ban mondott nemes beszédét. Én magam is foglalkoztam egy hasonló témával, és elküldöm önnek három előadás másolatát, melyeket egy évvel ezelőtt tartottam egy posztgraduális hallgatókból álló csoportnak a Pennsylvaniai Egyetemen és a Bryn Mawrban. Ezekben az előadásokban,[1] azt hiszem, ugyanazokat a mély tendenciákat fejtettem ki, csapongóbb és kevésbé világos formában, melyekkel ön a Notre Dame-i beszédében foglalkozott. [...][2]

[1] Nem találtam meg őket.

[2] 1953 végén, miután a *Commonweal* gyakori szerzője lettem, a folyóirat szerkesztői beválasztottak a december 4-i, „Kritikusok választása karácsonyra" című tematikus számukba, ahol is négy könyvet ajánlottam, majd hozzátettem: „Bár bizonyára nem egy karácsonyi könyvajánlóhoz tartozik, de úgy érzem, hanyagul végezném kritikusi kötelességemet, ha nem emlékeztetném az olvasókat arra a magvas, férfias és bátor beszédre, melyet Mr. George Kennan mondott a Notre Dame-i Egyetemen 1953. május 13-án, s amely véleményem szerint az amerikai közéleti próza legjobb és legnemesebb példája a gettysburgi beszéd óta."

Ötven évvel később úgy döntöttem, hogy az egész beszédet újból közreadom a *George Kennan: A Study of Character* című könyvem Függelékében.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1953. november 6.

Megkaptam és érdeklődéssel olvastam október 31-i levelét és csatolmányait.[1]

[...] Mindig zavarban vagyok, és nem tudom, mit mondjak azokban a viszonylag ritka esetekben, amikor mélyen egyetértek másokkal, akik külügyi kérdésekről írnak. Csak a megértésem és szimpátiám valamiféle távoli jelzését tudom elküldeni. A lehető legnagyobb mértékben egyetértek az április 3-i keltezésű, N. N.-nek írt levele 3–4. oldalain felsorolt öt ponttal; meglepődne, ha tudná, milyen gyakran szorgalmaztam ezeket a dolgokat a színfalak mögött. Jelesül éveket töltöttem azzal, hogy próbáltam megértetni az embereinkkel: a Szovjetunió vezetőivel fennálló konfliktusunk elsősorban területeket érint, illetve azok népeit – azt a problémát, hogy ki gyakorolja a rendőri hatalmat ki fölött, és hol. Hogy e nézeteimet nem tártam a nyilvánosság elé, annak az az oka, hogy az elmúlt években betöltött pozícióm folytán ezt bajosan tehettem volna meg úgy, hogy ne alakuljon ki az a benyomás, mintha olyan embereket támadnék, akikkel én magam közösséget vállaltam, és akikhez minden nézetkülönbség ellenére személyes kötelezettség és lojalitás fűzött.

Most már teljesen kiléptem a mai nemzetközi kapcsolatok világából, és kizárólag diplomáciatörténetünk bizonyos korlátozott területeinek kutatásával foglalkozom. Amennyiben egyáltalán vannak gondolataim arról, ami most folyik, azokat rend-

[1] Nem tudom rekonstruálni, mik voltak ezek a csatolmányok.

szerint csak a *New York Times* olvasása ébreszti bennem, és ezek roppant borongós gondolatok. Úgy érzem, ha sikerül túlélnünk ezeket az elkövetkező éveket egy újabb katasztrófa nélkül, amely valóban elkeserítő mértékben visszavetné civilizációnkat, az nem nekünk köszönhetően, hanem a tetteink ellenére történik; más szóval annak révén, hogy éppenséggel nem nagy, hanem nagyon is kis mértékben uraljuk az eseményeket, s hogy az emberi reakciók világa oly féktelen s oly kevéssé átlátható számunkra, hogy a befolyásolására tett minden erőfeszítésünknek csak véletlenszerű az eredménye.

Gondolom, idővel majd késztetést fogok érezni, hogy valami módon részt vegyek ebben a vitában annak valamely szintjén. De jelenleg azt kell mondanom, hogy haszontalannak tűnik számomra. Amíg meg nem történik az amerikai közvélemény befolyásos rétegeinek meglehetősen alapvető átképzése, a józan és realisztikus szavak itt úgyis csak süket fülekre találnak. Az jut erről az eszembe, amit Goethe írt a bolondokról:

„Wenn sie den Stein der Weisen hätten,
Der Weise mangelte dem Stein."*

Emiatt nem látom tehát, hogy mi módon lehetnék hasznos, kivéve annak vesződséges folyamatát, hogy próbáljam emelni a történelemtanításnak és a történelem megértésének színvonalát, az istenekre bízva, hogy elég sokáig életben maradunk-e ahhoz, hogy ennek bármi gyakorlati haszna legyen.

Egy dolgot mégis el kívánok mondani. Önnek kétségei voltak a feltartóztatás korai politikáját illetően. Feltételezem, hogy itt az „X" cikkre gondol. Biztosíthatom önt, hogy a gondolkodási keretet, melyben a cikk íródott, nem jellemezte a Kelet-Európa iránti érdeklődés semmiféle hiánya. Olyan kér-

* Bölcsek kövét ha megszereznék, / kőhöz a bölcs hiányzanék. (Kálnoky László fordítása)

désnek tartottam ezt, amely, egyelőre, az 1945-ös események során elrendeződött, éspedig a lehető legkatasztrofálisabb módon. Véletlenül sem járta meg az agyamat az, hogy az általam javasolt cselekvési módnak magában kellene foglalnia a Kelet-Európa fölötti szovjet uralom állandóságának elfogadását. De nem láttam lehetőséget e probléma kezelésére anélkül, hogy először valamelyest helyreállítanánk Nyugat-Európa egészségét, erejét és önbizalmát. Már 1948-ban, amint a Marshall-terv első jótékony gyümölcsei megértek, olyan politikai vonalat sürgettem, mely a kontinensen állomásozó szovjet és amerikai erők fokozatos szétválasztását célozta volna, s egy olyan övezet létrehozását közöttük, melyet egyik fél sem ural, mely katonailag elkötelezetlen, és képes valamelyest enyhíteni az egészségtelen „bipolaritást". Még ma sem látom egyéb módját annak, hogy a kelet-európai országok felszabadításának kérdését felvessük, anélkül, hogy egy újabb katonai katasztrófát idéznénk elő.

Mint tudja, ezt a gondolatmenetet sohasem fogadták el, sem nálunk, sem Nagy-Britanniában vagy Franciaországban. Ma, úgy tűnik, mindenki zajosan egyetért abban, hogy az oroszok nem kívánják megvitatni a német kérdést, és hogy tökéletesen lehetetlen volna bármilyen kompromisszumra jutni velük ezen a téren. Lehet, hogy így van – de honnan tudhatjuk? Nincs tudomásom róla, hogy bármikor bármilyen erőfeszítés történt volna a célból, hogy realisztikus eszmecserét folytassunk Moszkvával ebben a témában – és a „realisztikuson" azt értem, hogy ezt csendben kellene tenni, kellőképp informális csatornákon keresztül, anélkül, hogy Moszkvát a nyilvánosság elé kényszerítenénk. Úgy tűnik, soha nem gondoltak arra a mieink, hogy ha segíteni akarunk az oroszoknak abban, hogy kivonuljanak Kelet-Németországból, ami bizonyára a Kelet-Európa nagy részéből való kivonulásuk kezdetét jelentené, és kivált, ha azt kívánjuk, hogy ezt békésen és egy újabb világháború fenyegetése nélkül tegyék, akkor segítenünk kell nekik, hogy miközben ezt megteszik, ne rendüljön meg hirtelen és túlságosan végzetes módon a tekintélyük. Amit nyilvánosan javasoltunk, az politikai összeomlást jelentene számukra – óriási megaláztatást és a világban elfoglalt pozíciójuk összeomlását. Ők biztosan nem érdekeltek abban, hogy ezt megvitassák.

Kennan válasza egy személyes tartalmú levélre, melyben (bő lére eresztve) a tanácsát kértem az írói és/vagy tanári karrierrel kapcsolatban.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1953. november 18.

A probléma, mellyel hozzám fordult, személyes jellegű, és az ilyen ügyekben, attól tartok, senki sem tud sokat segíteni senki másnak.

Azon tűnődöm, vajon nem vár-e ön túl sokat az élettől és önmagától, és nem becsüli-e alá a jelenlegi hivatásában rejlő lehetőségeket. Személy szerint én úgy érzem, hogy ennek az országnak a fiataljai, bár gyakran igen rossz útra téríti őket társadalmi környezetük és a szülői befolyás, érdeklődőek és fogékonyak, és nem teljesen pusztába kiáltott szavakról van szó, amikor a nemzetközi ügyek realisztikusabb és gyakorlatiasabb megértését szorgalmazzuk. A tanár igazi jutalma mindig valahol a jelen pillanattól távoli eseményekben rejlik, melyeknek mindig egy sereg más gyökerük is van, de ez a tény nem von le semmit e hivatás méltóságából, sem abból az örömből, melyet megtalálhat benne az ember.

II.

A HIDEGHÁBORÚ TETŐFOKÁN

ÚJRA A SZOVJETUNIÓBAN

LEVELEK 1955 ÉS 1964 KÖZÖTT

1955-ben Hruscsov és Bulganyin új szovjet rezsimje kezdett meghátrálni. Beleegyeztek, hogy kivonják megszálló csapataikat Ausztriából. Lemondtak finnországi támaszpontjaikról; kiegyeztek Tito Jugoszláviájával; Moszkvában fogadták Adenauer nyugatnémet kancellárt; hivatalosan elismerték a nyugatnémet kormányt, nem követelve ennek fejében a kelet-európai kommunista kormány amerikai és nyugati elismerését. Kennant és engem is aggasztott, hogy az Eisenhower–Dulles-kormány és az amerikai közvélemény nagy része nem ismerte fel mindennek a jelentőségét.

J. L. levele G. K.-nek

1955. október 28.

[...] Némi habozás után küldöm ezt önnek, s így újfent megzavarom nyugalmát, éspedig egy döntő okból kifolyólag: szeretném tudni, egyetért-e azzal, amit az utolsó részben próbáltam megfogalmazni; azaz egyetért-e azzal, ahogy egy nagy és egyre súlyosabb nemzeti dilemmánkat leírtam. A külügyek az efféle dolgok olyan szerves részét alkotják, hogy nem lenne szabad különálló tudományként vagy technikaként kezelni őket. Azt

gondolom, az amerikai karakter változóban van, és a megosztottság szellemi hipotézisei közül – konzervatív kontra liberális, republikánus kontra demokrata, izolacionista kontra intervencionista, konformista kontra nonkonformista – egyikről sem mondható el, hogy akár megközelítőleg helyes volna. Azt hiszem, a megosztottság sajnos létezik, de valami teljesen más tekintetben. [...]

Kennan válasza az október 28-i levelemre és a hosszú feljegyzésre, melyet mellékeltem hozzá.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1955. október 31.

Amint azt ön is megjegyezte, rettenetesen nagy kérdéseket érintett az írásában, és nehezen tudok olyan röviden reagálni rájuk, ahogy azt életkörülményeim jelenleg szükségessé teszik.

Amit ön írásában elmond, az részemről bizonnyal nagyobb megértésre talál, mint szinte bárki másnak a részéről, akihez fordulhatott volna ebben az országban. Én is Európát tekintem még mindig a világesemények fő színterének. Számomra is az tűnik a nagy problémának, hogy megfelelően hosszú távra biztosítsuk a szovjet befolyás korlátozását a kontinensen. Úgy hiszem, ezt lehetséges megvalósítani, de csak akkor, ha a szovjet uralom alternatívája azokon a területeken, ahonnan a szovjet befolyás kiszorítható, nem egy amerikai katonai tömbbe való betagozódás, hanem a tagság valamiféle európai szervezetben vagy közösségben, amely sem az orosz, sem az amerikai katonai erő-

höz nem kötődik. Végül pedig egyre inkább a jelentős visszahúzódás politikáját pártolom, amin nem a meglévő hivatalos kötelezettségeink elvetését értem, hanem lemondást azokról a némiképp öntelt és irreális igényekről, melyek szavaink s tetteink mögött meghúzódnak a világ jelentős részeit illetően. Úgy vélem, a Brit-szigetek, Izland, Kanada és Portugália az Azori-szigetekkel létfontosságúak a biztonságunk szempontjából, mint ahogy természetesen a Karibi-térség tengermelléki államai is. Megerősíteném szövetségeinket e területen belül, továbbá ragaszkodnék egy további zóna hatékony neutralizálásához, melybe beletartozna Skandinávia, Tajvan, Japán és a Fülöp-szigetek, s szintúgy Afrika bizonyos részei, valamint Európának akkora nagy része, amekkora csak felszabadítható e célra. Ezentúl szeretném azt látni, hogy országunk megtanul a saját háza táján seperni, s mások felé olyan politikát folytatni, mely hasonló a svájciakéhoz, elismerni saját nemzeti tapasztalatának különleges voltát és azt, hogy saját gyakorlatából sok minden irreleváns mások problémáit illetően, arra fordítani energiáit, hogy saját életét rendezettebbé és egészségesebbé tegye – más szóval megtaláljuk saját lelkünket, és méltósággal, alázattal gyakoroljuk az öntökéletesítés művészetét, s másoktól csak tiszteletet, nem pedig szeretetet vagy megértést kérjünk.

Nem tudom, hogy ezzel válaszoltam-e a kérdésére. De azt gondolom, ennyi elég ahhoz, hogy láthassa, nem állunk messze egymástól.

J. L. levele G. K.-nek

1955. november 9.

[...] Valamikor a kilencvenes években egy angol konzervatív író,[1] valami törvényjavaslaton tűnődve, melyet maguk a konzervatívok terjesztettek elő, felkiáltott: „De hát mi most mind szocialisták vagyunk!" Ennek a következményei nem mindig voltak jótékonyak. Ebben az országban az ember most felkiálthat: „De hát mi most mind internacionalisták vagyunk!" Talán jóféle Beard-típusú izolacionistákra lenne szükségünk, nem arra a típusra, amelynek az izolacionizmusa egyenlő a xenofóbiával, és az Európától – de nem Ázsiától – való egyoldalú elszigetelődést hirdeti. De mindez azt sugallja, hogy az izolacionista kontra internacionalista dichotómia igazából sosem volt igaz, és talán olyan túlzott leegyszerűsítés, amely a történelem nagyon téves technikai és progresszivista nézetéből fakad. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1956. július 11.

Már egy ideje elolvastam az ön remek írását[2] „a nagy orosz-amerikai dilemmáról", de sajnos a körülmények megakadályozták abban, hogy hamarabb reagáljak rá. Meg kell mondanom, hogy nagy egyetértéssel olvastam az írást – s ez olyan élmény,

[1] William Harcourtról van szó, aki nem konzervatív, hanem liberális volt.
[2] Kennan válasza egy újabb – publikálatlan – cikkemre, melyet elküldtem neki.

mely egyre ritkább ezekben az általános zavarodottságot tükröző években.

Hálás vagyok, hogy elküldte nekem, és remélem, hogy értő közönségre fog találni.

J. L. levele G. K.-nek

1956. augusztus 21.

[...] Aggaszt, hogy milyen rendkívüli mértékben félreértik az ön elveit és nézeteit. És az jutott eszembe, hogy egy napon talán szeretné majd tisztába tenni elveinek ezeket a vulgarizált értelmezéseit. Tanult emberektől is hallottam már olyan hamisan értelmezni az ön elveit, miszerint azok egy „puha liberális" vagy egy amerikai *Machtpolitiker** nézetei.

[...] Wilson, Kellogg és Dulles valóban amerikai *moralisták*; nem inkább amerikai *ideológusok*? Ami az utóbbit illeti: nem azt mondhatjuk-e, hogy az amerikaiak *manapság* inkább túlzottan, semmint kevéssé rajonganak az eszmékért? Nem igaz-e, hogy gyakran bódítanak el bennünket mind újabb eszmék, és egyre az újabb eszme-embereket keressük, de e folyamat során egyre jobban eltávolodunk az *elveinktől*? Nem a definíciókkal kapcsolatos szemantikai kérdés bosszant; engem, miként, azt gondolom, önt is, a szellemi zavarodottságnak az a siralmas állapota tölt el aggodalommal, minek következtében összekeverjük a moralitást az ideológiával és az eszméket az elvekkel – és nem csak a politikában.

Erős meggyőződésem, hogy ön egyfajta morális hierarchia újjáépítésére törekszik, és egyáltalán nem arra, hogy *Macht-*

* Hatalompolitikus. (német)

politik-ra tanítsa az amerikaiakat – ez a különbség ön és bizonyos külföldi származású amerikai professzorok között.[1] Ez *morális* különbség; és ebből fakad a mély szomorúságom, amikor azt látom, hogy az ön szándékait és javaslatait félremagyarázzák.

[...] Azzal vádolják önt, hogy tagadja a moralitás szerepét, amikor pedig valójában arra törekszik, hogy megkülönböztesse a hamis politikai moralitást az igazi moralitástól – az ideológiákat az elvektől.

[...] Nemrég bukkantam rá egy beszélgetésre, melyben a nyugalmazott Metternich magyarázza ezt el nagyon világosan Donoso Cortés spanyol diplomatának és gondolkodónak: „Egy eszme – mondja – ist wie eine Kanone, die hinter einer engen Maueröffnung aufgestellt is. Niemand hat von dieser Kanone etwas Schlimmes zu befürchten, der sich etwas auf die Seite stellt und der direkten Schussrichtung aus dem Wege geht. Grundsätze dagegen sind mit einem Geschuss zu vergleichen, das um die eigene Achse drehbar ist und, in freien Gelände aufgestellt, sich unbehindert bewegen, das Feuer nach allen Richtungen ausspeien und den Irrtum überall treffen kann."[2] [...]

[1] A „nemzetközi kapcsolatok" olyan professzoraira gondoltam, mint Hans Morgenthau, Robert Strausz-Hupé és mások, akik akkoriban kezdtek befolyásossá válni. (1956–57-ben kezdődött Henry Kissinger karrierje is, de az ő neve akkor még ismeretlen volt számomra.)

[2] A kategorikus eszme olyan, mint a rögzített csövű löveg... Azokat veszélyezteti, akik a röppálya mentén állnak vagy mozognak. Másfelől a valódi elveket olyan ágyúhoz hasonlíthatnánk, amely körbeforgatható, és minden irányban tüzet nyithat minden hazugságra.

Kennan válasza a két kérdésemre: 1) a Wilsonnal és Kellogg-gal kapcsolatosra (mint látható, tartózkodott attól, hogy Dullesről írjon) és 2) a hamis és a valódi erkölcs közti különbségtétellel kapcsolatosra.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1956. szeptember 6.

A kérdéseire röviden a következőket tudom válaszolni: Wilson, ahogy én látom, ideológus volt; Kellogg egy boldogtalan ember, akit üldöztek az amerikai álfilantrópok, és emiatt egy csomó ostobaságot beszélt. Ami az eszméket illeti: biztosan igaza van abban, hogy nem fejeztem ki magam elég világosan. Természetesen jó sok van belőlük az országunkban, és vannak még körök – hála Istennek –, ahol igazi értékükön fogadják őket. De társadalmunk nagyon nagy és befolyásos része elutasító és ellenséges lenne manapság minden olyan eszmével szemben, amely nem illeszkedik az uralkodó előítéletekhez.

Remélem, hogy helytálló, amit a moralizmussal kapcsolatos felfogásomról mond. Valóban hiszek a morálban, de csak úgy, mint ami személyes hit, lelkiismeret és elvek kérdése. Irtózom a moralista pózolástól; attól, ha az erény köntösébe próbálnak öltöztetni olyan tetteket és vállalkozásokat, melyek jórészt e világi ambícióikból, vágyakból és szükségletekből fakadnak. Presbiteriánus létemre attól tartok, nagymértékben osztom azt az ősi keresztény elvet, hogy a világi hatalomnak – a Császárnak – semmi köze Isten Országához. Mindenesetre a kormány szerepét irrelevánsnak tekintem a keresztény erkölcs szempontjából, és nagyon nem szeretem azt látni, amikor a világi hatalom gyakorlását (és a külpolitika csak része ennek) szellemi célok megvalósításának álcázzák.

Nem váltottunk leveleket az 1956-os magyar forradalom alatt és után; de mindketten úgy gondoltuk, hogy a forradalom leverése nem volt sem teljes, sem tartós, és hogy Moszkvát olyan csapás érte, melyből nem fog teljesen magához térni.

J. L. levele G. K.-nek

1957. január 17.

Most olvastam el *Russia Leaves the War* (Oroszország kilép a háborúból) című könyvét,[1] és érzéseim kényszerítenek, hogy megírjam ezt a levelet önnek.

[...] Akár azt is lehet mondani, hogy ez egy új típusú könyv, mely ragyogóan alkalmas arra, hogy annak példája legyen, hogyan kell diplomáciatörténetet írni a demokratikus diplomácia ezen új korában. Nyilvánvaló, hogy amikor vége a diplomáciai érintkezések klasszikus korszakának, ez szükségszerűen érinti a modern diplomáciai kapcsolatok feljegyzésének módját is. Többé nem lehetséges a nemzetek kapcsolatainak rekonstruálása oly módon, hogy főként külügyminisztériumaik levéltáraira hagyatkozunk. [...]

Végül pedig tennem kell két közvetlen megjegyzést a könyvével kapcsolatban. Az egyik azzal a nagyon mélyenszántó lábjegyzettel kapcsolatos a 13. oldalon, ahol azt írja, az amerikaiak konzervatívok otthon, és a radikalizmust hirdetik külföldön. Nem tudom, tudja-e, hogy ugyanez a meglátás Oroszországgal kapcsolatban megtalálható valahol Dosztojevszkijnél, *Az író naplójá*-ban, bár most nem emlékszem, hogy pontosan hol.

[1] Princeton University Press, 1956.

Valóban, oly sok különös hasonlóság – de csak hasonlóság – van az amerikai és az orosz nemzeti tendenciák között: mindig úgy éreztem, hogy az Egyesült Államok az egyetlen ország, ahol a szlavofileknek voltak hasonló megfelelőik – az 1890-es évek populistáira gondolok. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1957. január 25.

Mondanom sem kell, hogy a legmélyebb elismeréssel olvastam január 17-én kelt kedves és bölcs levelét. Amit a modern kor diplomáciatörténet-írásáról mondott, az roppant mélyenszántó, és lelkesen egyetértek önnel. Nagyon kevés emberben volt annyi éleslátás, hogy felismerje, ebben az első kötetben megpróbáltam leírni, hogyan működik a diplomácia korunkban, és különösen, amikor egy olyan politikai rendszer gyakorolja, mint a miénk. Némely brit recenzensek, akik más tekintetben nagyon körültekintőek, a szememre vetették, hogy e könyv témája nem érte meg az erőfeszítést. Szerintem kérdéses, hogy ez igaz-e, még akkor is, ha a közvetlen történelmi tartalomnál nem lenne szó többről; de írás közben az volt az érzésem, hogy sokkal nagyobb dologról van szó: jelesül a hatalmas korlátokról és hátrányokról, melyek mindazokat sújtják, akik a nemzetközi ügyeket ilyen elvek szerint és ilyen módon próbálják intézni. Ezek a korlátok nem kevésbé valóságosak és baljósak ma, mint voltak akkoriban.

Most fejezem be a második kötetet, amely reményeim szerint jobb lesz, mint az első; és az utolsó fejezetben ezeket a tágabb kérdéseket tárgyalom. Remélem, érdekesnek találja majd, ami-

[illegible]

1957-ben Oxfordban Kennan hat héten át heti egy előadást tartott a BBC-n – úgynevezett „Reith-előadásokat" – a hidegháborúról, de különösen Európa felosztásáról. A hallgatottsága és a hatása meglepően nagy volt, különösen Nagy-Britanniában és Nyugat-Európa más országaiban – az Egyesült Államokban jóval kevésbé. A CIA és az Egyesült Államok Információs Szolgálata fáradságos munkával tudományos és nyilvános konferenciákat szervezett Kennan nézeteinek cáfolatára. Ezt én felháborítónak találtam.

J. L. levele G. K.-nek

1957. december 2.

[...] Az ön hangjának még nincs olyan visszhangja ebben az országban, amilyet megérdemel.

[...] A szellem zavarodottsága, mely, úgy érzem, korunk történelmének átütő jegye, amit nagyon jól tud ön is, olyan hosszú ideje tartja fogságban országunk úgynevezett „liberális" elemeit, hogy ellenállásuk a jelenlegi külpolitikánk ostobaságaival szemben szükségszerűen gyenge, hatástalan, céltalan és eleve rossz irányultságú. Ön ennélfogva különleges helyet foglal el az amerikai közvélemény két egymást átfedő és kezdetleges tömbje között.

[...] Jelen pillanatban az amerikai társadalmi, pénzügyi, politikai és szenátori elit idősebb és beágyazottabb csoportjaiban még vannak olyan hatalommal bíró személyek, akik, azt hiszem, potenciálisan erősen egyetértenének azzal, amit ön javasol. De a rettenetes „tömegkommunikáció" korában – milyen félelmetes már maga a szó is – a nem artikulált egyetértés minden potencialitása ellenére jórészt haszontalan. Volt idő, amikor úgy érezhette az ember, hogy ha kimondta a figyelmeztető

szavakat, azzal már elvégezte a kötelességét. Most, amikor ezek az idők a jelek szerint elmúltak, talán defetizmus azt gondolni, hogy a mikrofonok felállítása mások technikai feladata. Nem azt mondom, hogy meg kellene rohamoznia a mikrofonokat; csak azt, hogy a sok párnázott ajtó mögött olyan emberek tartják őket a kezükben, akik talán könnyebben átadnák őket, mint rendszerint gondoljuk. [...]

G. K. levele J. L.-nak

7 Merton Street, Oxford
1957. december 28.

December 2-i levelében rendkívül fontos kérdést vetett fel, melynek folyományai – mint ön is tudja – messze túlmutatnak a személyemmel kapcsolatos bármely körülményen. Bárcsak tudnám rá a választ!

Jól tudom, hogy vannak korlátai, éspedig bizonyára döntő korlátai annak, hogy mit tehet az ember a politikai élet meglévő keretein kívül. Azzal is tisztában vagyok, hogy soha semmilyen jelentős dolgot nem ért még el senki a politikában anélkül, hogy komoly kompromisszumokat kötött volna, amikre a politikai szervezetek kevéssé nemes tulajdonságai, mint az önzés, a kapzsiság, a személyes ambíció, a népszerűség vágya stb. kényszerítik az embert.

Másfelől nehezen tudom elhinni, hogy a nagy politikai pártjaink bármelyike is megfelelő közeget tudna biztosítani az én csekély mondanivalómnak. Egyik sincs olyan helyzetben, hogy új eszmék elfogadtatásához nyújthatna segítséget; csak annyi a szerepük, hogy versenyezzenek az olyan régi eszmék – vagy még gyakrabban régi szólamok – képviseletében, melyek érzéseik szerint már megfelelő népszerűségre tettek szert. Nekem úgy tűnik, ha egy politikai szervezet ma hasznos akar lenni az országunkban, akkor először is az igazságért kell küzdenie, s aztán ezt a küzdelmet és a belőle fakadó parancsokat előbbre kell helyeznie, mint azt a vágyát, hogy tagjait különböző tisztségekre megválasszák. Más szóval bele kellene törődnie, hogy alighanem csak kisebbségi párt lehet, mely taníthat és kritizálhat, de nem kormányozhat.

Ilyen párt hiányában semmi más lehetőséget nem látok, mint hogy maradjak az, ami vagyok – egy független hang; és nem látok semmilyen más kielégítő hátteret egy ilyen szerephez, mint az egyetemi tanítást. Erőm legnagyobb forrása, azt hiszem, a teljes függetlenségem – hogy szellemileg senkinek sem vagyok a lekötelezettje, senki másnak a nevében nem beszélek, csakis a magaméban, és nincs intézményes kapcsolatom, amihez lojálisnak kellene lennem, s ami megakadályozná, hogy kimondjam, amiben hiszek. A valóban független hang ritka mostanság. Mindezt elveszíteném, ha csatlakoznék bármelyikhez is a jelenlegi politikai pártjaink közül. Valamikor talán meg fogom ezt tenni; mert úgy tekintek magamra, mint aki bármilyen jó cél érdekében felhasználható, és ha a hasznosság lehetőségei bármely pillanatban nagyobbnak tűnnek abban az igában, akkor kész leszek elfogadni. De jelen pillanatban nem tűnik úgy, hogy ez lenne a helyzet...

J. L. levele G. K.-nek

1958. január 8.

[...] 1) Egy újabb alkalommal megfontolná-e, hogy Magyarországot is Lengyelország és Csehszlovákia mellé állítsa?[1] Vannak politikai, történelmi, földrajzi és egyéb okai, hogy e csoportba tartozzék az én szülőhazám is, miközben Bulgária és Románia maradna egy másikban. Részletekbe most nem bocsátkozom.

2) Még mindig úgy gondolom, hogy az ön Reith-előadásai nem kaptak olyan visszhangot ebben az országban, amilyet megérdemelnének. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1958. március 11.

[...] Hiába próbáltam elhelyezni egy részletes cikket az ön új könyvéről.

[...] Nagyon köszönöm, hogy a Princeton University Press-szel elküldette nekem az orosz diplomáciatörténete[2] második kötetét, melyet a legnagyobb érdeklődéssel és élvezettel olvasok.

[1] Még ugyanabban az évben, amikor Kennan a Reith-előadásokat tartotta, a lengyel külügyminiszter (Rapacki) meglepő javaslatot terjesztett elő olyan atomfegyvermentes övezet kialakítására Közép-Európában, amely magában foglalná mindkét Németországot és Lengyelországot. A Nyugat erre nem válaszolt. Kennan javaslata az volt, hogy kölcsönösen és részlegesen vonják hátrább az orosz és az amerikai katonai megszállási övezeteket mindkét Németországból (ahogy Ausztriában történt 1955-ben), valamint Lengyelországból és Csehszlovákiából.

[2] *The Decision to Intervene*, Princeton University Press, 1958.

[...] Olvasom a Reith-előadásait és a ragyogó záró esszét.[1] Szinte minden egyes szavával egyetértek, és ez nem üres frázis. [...] Az egyetlen pont, ahol talán *kicsit* eltér a véleményünk, az, hogy bár úgy gondolom, egyetlen épeszű amerikai sem hisz manapság a megelőző háborúban, létezik azonban egy fontos kisebbség: helytelenül alkalmazva azt, amit ők erkölcsi alapelveknek gondolnak, egyesek mereven hisznek benne, hogy a Szovjet-Oroszországgal kötött bármilyen kompromisszum haszontalan és erkölcstelen. Ez a gondolkodásmód átszeli a pártok között húzódó határvonalakat, és sajnos uralkodóvá vált az úgynevezett „újkonzervatív" mozgalomban, mely a „progresszív" iskola szélsőséges ostobaságaira adott szellemi reakció. [...]

Kennan javaslatait olyan fontosnak tartottam szülőhazám számára, hogy vettem a fáradságot, és lefordítottam magyarra a vonatkozó Reith-előadást, majd elküldtem egy magyar újságnak, a Münchenben kiadott Nemzetőr*-nek (melynek az 1956-os magyar forradalom után jelentős olvasótábora volt). Fordításom közlését rövid levélben utasították vissza, melyben George Kennant úgy emlegették, mint aki „egyezkedni" kíván a szovjetekkel.*

J. L. levele G. K.-nek

1959. január 11.

[...] Most próbálom meggyőzni a legelső magyar újság szerkesztőit, melyet Európában adnak ki az 1956-os forradalom fiataljai, hogy teljes egészében fordítsák le és közöljék a cikkét.

[1] A Reith-előadások megjelentek az Egyesült Államokban, s Kennan utószót írt hozzájuk. A *New Yorker*-nek felajánlottam, hogy írok egy esszét a kötetről, de nem kaptam választ.

[...] Ön azt írja, hogy „a jelenlegi nyugati pozíció, úgy tűnik, egyoldalú szovjet kivonulást követel Kelet-Európából". Azt is írja, hogy „a nyugati közösség a közép- és kelet-európai szovjet érdekek feltétel nélküli kapitulációjának árbocára szögezte fel a zászlaját". Azt is mondja, hogy bizonyos emberek számára tíz évvel ezelőtt „az erős Nyugat felépítése nem egy olyan alkupozíció megszerzését célozta, mellyel végül kompromisszumot lehet kicsikarni, hanem azt, hogy Nyugat-Európa olyan erős és meggyőző politikai és katonai pozícióra tegyen szert, melytől minden ellenszegülés szétolvad, és Európa automatikusan egyesül a *mi* feltételeink szerint..." Nem hiszem, hogy ez a helyzet. Én inkább úgy gondolom, hogy a nyugati és amerikai államférfiak hosszú időn át egyáltalán nem gondolták át tudatosan és komolyan Kelet-Európa problémáját. Azt hiszem, hogy az ön által a 206. oldalon feltett szónoki kérdés tökéletesen jogos, és hogy a NATO alapfeltevései valóban azon a homályos, de szilárd meggyőződésen nyugodtak, hogy a probléma a szovjet birodalom végleges katonai feltartóztatása az Elba- (és Enns-) vonalon. Tudom, hogy ez nem az *ön* meggyőződése volt; nem csak most tudom ezt, hanem már 1952 óta, amikor válaszolt egy levelemre és egy cikkemre, és egy okos levelében kritizálta a „feltartóztatást". De azt gondolom, hogy ez volt és ma is ez a hivatalos amerikai politika (bármit jelentsenek is pontosan ezek az utóbbi szavak).

[...] Nyolc vagy kilenc évvel ezelőtt azt írtam, hogy a jövendőbeli történészek majd azt mondhatják, a nagy amerikai-orosz válság első öt éve egy alapvető, kölcsönös félreértés következménye volt: az Egyesült Államok azt hitte, hogy az oroszok, miután meghódították Kelet-Európát, készen állnak arra, hogy benyomuljanak Nyugat-Európába is, ami nem így volt; az oroszok pedig azt hitték, hogy az amerikaiak készen állnak az intervencióra és kelet-európai uralmuk megdöntésére, ami szintén nem állt fenn.

[...] Azt írja, „nincs semmi biztosíték, hogy Magyarország, kiszabadulva a Varsói Szerződésből, nem csatlakozna azonnal az Atlantihoz" – csakhogy a forradalmi kormány két vagy három alkalommal is adott ilyen biztosítékot, éspedig a legőszintébben. A magyar forradalmárok modellje Ausztria státusa volt, nem pedig bármelyik NATO-tagállamé. Másfelől önnek nagyon igaza van abban – és ezt újra meg újra el kell ismételni –, hogy az amerikai erők jelenléte Németországban elsődleges szerepet játszott az akkori idők orosz döntéseiben. (Talán érdekelni fogja önt, példának okáért, hogy a forradalom alatt és után a szovjet katonai és biztonsági szervek Magyarországon nem a nyugati vagy akár amerikai személyek jelenlétére voltak különlegesen érzékenyek, hanem a nyugatnémetekére.) Azt is gondolom, hogy ebben az időben egyedülálló alkalom nyílott egy amerikai-orosz rendezésre Európában, de, a szovjetek magyarországi álnoksága és brutalitása ellenére, a történelem az amerikai kormányt is el fogja ítélni azért, ahogyan e sorsdöntő események alatt viselkedett. Egészen tragikus paradoxon, hogy Sztálin halála majdnem egybeesett a jelenlegi amerikai elnök első beiktatásával, az 1956-os magyarországi válság pedig az újraválasztásával. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1959. január 16.

Köszönöm a *Foreign Affairs*-ben megjelent cikkemmel kapcsolatos észrevételeit, melyeket nagy érdeklődéssel és tisztelettel olvastam. Most azonban nem tudok részletesen reagálni rájuk.

Hadd mondjak csak annyit, hogy nagy elismeréssel olvastam mindazt, amit a levelében írt, különösen a müncheni válsággal kapcsolatban,[1] és sajnálom, hogy nem jelent meg nyomtatásban.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1959. április 5.
Kézzel írva

Az ember szellemi lelkiismerete mélyéről írt szavak nem igényelnek köszönetet másoktól – hiszen ezekkel csak a saját magunk iránti kötelességet teljesítjük. Mégsem tudom megállni, hogy elmondjam, mélyen meghatott a *The American Scholar*-ban megjelent cikke.[2] Senki más nem mondta ezeket a dolgokat; és mélyen igazak.

Most egy beszédet fogok írni, melyet a Chicagói Vezetői Klub előtt kell elmondanom pár nap múlva, a berlini válságról. Ez lesz az első nyilvános megszólalásom e témában. Az ön

[1] Kennan és én is (akkoriban egyedül, és szemben a legtöbb tudóssal, sőt még azzal is, amit Churchill *A második világháború*-ban írt) úgy véltük, hogy az 1938. szeptemberi müncheni válság előtt és alatt Sztálin és a Szovjetunió a Franciaországgal és Csehszlovákiával kötött szövetségekből származó kötelezettsége ellenére *nem* indított volna háborút Csehszlovákiáért.

[2] E cikkem, „The American Imperial Disease", a *The American Scholar* 1959. tavaszi számában jelent meg. (Később, májusban „Ten Misconceptions of Anti-Communism" címmel jelent meg cikkem a *United States Naval Institute Proceedings*-ben.) Májusban Hruscsov végül ellátogathatott az Egyesült Államokba. Eisenhower elnök közömbösen, sőt hűvös megvetéssel fogadta.

cikke új bátorságot önt belém e megpróbáltatáshoz – mert hiszen megpróbáltatás megkísérelni, hogy mintegy harminc percben hasznosan szóljak hozzá egy olyan témához, melynél zavarosabbat és irreálisabbat nem ismerek a történelemben. Gondom lesz rá, hogy megkapja a szövegét.

J. L. levele G. K.-nek

1960. február 10.

Kötelességemnek érzem, hogy lejegyezzem néhány gondolatomat, melyek a *Foreign Affairs*-ben és az *American Historical Review*-ban megjelent cikkeinek véletlenszerű olvasása közben születtek bennem...

[...] Nem gondolja, hogy amikor történelmi igazságokról beszélünk, különleges nehézséggel állunk szemben az oroszok – igen, az oroszok, nem pedig a kommunisták – részéről? Egy ideje már arra a következtetésre jutottam, hogy a történelem mint gondolkodásmód (vagy, más szóval, az igazság történelmi természete) sajátosan a nyugati és különösen az európai civilizációra jellemző. Komolyan úgy érzem, hogy rejlik ebben egy nehézség az oroszokkal folytatott bármilyen párbeszéd esetén, és ez nemcsak Lenin, hanem Dosztojevszkij oroszait is érinti. Nekik más az igazságfelfogásuk, sőt talán másként is érzékelik az igazságot. [...]

Épp, mert a történelem mint gondolkodásmód örökségünknek oly becses, különleges és veszélyeztetett része, a történelem mostanra túlságosan komoly dologgá vált ahhoz, hogysem hivatásos történészekre hagyhatnánk a művelését. Ne vezesse félre az ön iránt megnyilvánuló tiszteletük. Sok kiváló ember van köztük; de kiválóságuk egyenes arányban áll a *hivatásos* történészség korlátainak elismerésével. [...]

Tíz héttel e levél megírása után a Szovjetunió fölött lelőtték a U-2 amerikai kémrepülőgépet, komoly bosszúságot okozva Eisenhowernek Párizsban, amikor Hruscsovval találkozott, aki ezt (jó hangosan) bejelentette a „csúcstalálkozón".

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1960. február 26.

Nagyon igaz, amit az oroszokat vezérlő történelemfelfogásról mondott. Ők valóban másként érzékelik az igazságot. Ugyanakkor sok orosz tudós egyre inkább tisztában van az igazság valóban tudományos célokkal történő kutatása, illetve a tényanyag politikai érvelés céljára történő felhasználása közti konfliktussal. Amit az *American Historical Review*-ban megjelent cikkemben írtam, az, biztos vagyok benne, megegyezik azzal, amit sok szovjet történész – különösen a nagyon öregek és a nagyon fiatalok – maguk is mondanának, de nem tehetik. Más szóval úgy érzem, van rá esély, hogy aláássuk a szovjetek ragaszkodását a történelmi anyag politikai felhasználásához. De még ha tévedek is ebben, úgy éreztem, el kell mondani a szovjet történészeknek, hogy ha ragaszkodnak a történelmi anyag efféle felhasználási módjához, akkor nem várhatják el, hogy a nyugati történészek egyenrangú feleknek fogadják el őket.

Természetesen lehet érvelni a második világháborúval éppúgy, mint az elsővel; és bizonyos mértékig kell is. De ne feledjük, hogy a szovjet ideológusok elsőrendűen az 1918–20-as intervenciót használják annak az állításuknak a megalapozására, hogy a kapitalista világ mindig ellenséges volt velük szemben, és a szovjethatalom elpusztítására törekedett. Nincs hasonló

mértékű sérelem a második világháborúval kapcsolatban – csak az a vád, hogy kezdettől mi ösztönöztük a nácikat Oroszország megtámadására, és hogy titokban mindig a nácik győzelmét kívántuk. Bizonnyal e témákat illetően is van tere a jóféle történelmi polémiának.

1959 végén felajánlottam akkori kiadómnak, a Doubledaynek (amely egy évvel korábban megjelentette Tocqueville néhány írását a fordításomban és bevezetőmmel), hogy írok egy könyvet a hidegháborúról. Decemberben fogadták el a javaslatomat. Így hát megírtam az A History of the Cold War *(A hidegháború egy története) című könyvemet, amely nem az ideológiát, hanem az orosz–amerikai kapcsolatok történelmi alakulását állította középpontba. Az sarkallt a megírására, hogy az amerikaiak makacsul rövidlátó módon alkottak véleményt a kommunizmus és Oroszország erejéről. E kapcsolatok történetének összefoglalását összetevőik – ideológia, társadalom, politika, nemzet, szellemi élet – történelmi áttekintése követte, a hierarchiájukat illető meggyőződésemnek megfelelően... Kennannek a hasáblevonatot küldtem el. A könyv 1961. január elején jelent meg.*

G. K. levele J. L.-nak

1960. november 4.

Elolvastam könyve hasáblevonatát (bele-belekapva, kis részenként, mert az elmúlt hetekben életem nem engedte, hogy bármivel is módszeresen tudjak foglalkozni).

Mit mondhatok róla önnek? Bár egy szerző mindig nehezen tudja megítélni saját munkáját, azt hiszem, hogy ön, a kivételes elfogulatlanságával éppoly jól tudja, mint én, hogy alapvetően mit alkotott. Könyve nyilvánvalóan nagyszabású kísérlet a szov-

jet–amerikai *Gegensatz** okainak és természetének végiggondolására: legjobb tudomásom szerint az eddigi legmélyebb és legfontosabb ilyen kísérlet. Bővelkedik olyan dolgokban, melyeket nézetem szerint ki kell mondani; sok olyan van köztük, amit magam is próbáltam megfogalmazni, de sohasem ennyire részletesen; másokat homályosan felfogtam, de sohasem jutottam el a megfogalmazásukig; és vannak olyan meglátások is benne, melyek nekem sohasem jutottak eszembe, de azonnal felismertem az érvényességüket. Más szóval úgy érzem, igazán jelentős műről van szó, amely filozófiai-kritikai módszerrel elemzi ezt a legújabbat, legnagyobbat és talán legvégzetesebbet a történelem nagy politikai konfliktusai közül.

Hogy milyen lesz a fogadtatása, azt meg nem tudom mondani. Részleteiben tekintve az anyag mindenhol érdekes és helyenként ragyogó. De befogadni az egész könyvet, megérteni általános gondolatmenetét és kritikailag reagálni rá: erre csak a legelmélyültebb olvasók lesznek képesek, és jelenlegi hektikus korunkban, amikor minden ellene szól annak, hogy tartós figyelemmel forduljon az ember bármihez is, csak azoknak lesz idejük erre, akik nem forognak a mai élet sűrűjében, és akiknek a szavára ennélfogva nem sokan hallgatnak. Olyan emberektől, mint a nagy napilapok recenzensei, nem sokat várhat. Véleményem szerint a legjobb esetben is csak arra lehet számítani, hogy az amerikai hetilapok recenzensei a könyve elolvasása után homályosan felfogják, hogy egészen kivételes dologhoz volt szerencséjük, és valami meglepett, de nem túlságosan értő méltatást írnak. Angliában és talán Németországban lesz néhány igazán kompetens kritikusa a könyvének. És lesz majd egy sor komoly olvasó a legfurább helyeken, akik felfigyelnek rá, elolvassák, és profitálnak belőle, akárcsak jómagam. A széles nagy-

* Szembenállás, ellentét. (német)

közönség számára először gyorsan el fog tűnni annak a sebes folyónak az árjában sodródó tömérdek egyéb könyvvel, törmelékkel és hordalékkal együtt, melynek partjain mindanynyian élünk; de lesz majd néhány ember, aki emlékezni fog rá, és évek múltán majd keresni fogja, és önnek kétségkívül meglesz az a vigasza, hogy felfedezik majd egy későbbi kor gondolkodói; e vigasz tán kevés táplálékot nyújt az egónak a mostani élet felszínesebb viszonylataiban, de olyan kielégüléssel szolgál, amely – ahogy ön mondja –, épp, mert megkönnyíti a halált, megkönnyíti az életet is. Mindenesetre fogadja szívből jövő gratulációmat és csodálattal teli hálámat a munkájáért, a dedikációért és – ha ez érthető – a magányért, melyet egy ilyen könyv megírása követelt.

Most következzék néhány apróság. [...][1]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1960. november 11.

Van egy dolog, amit elfelejtettem megemlíteni a nemrég írt levelemben. Valahol a szövegben (próbáltam megkeresni, hogy hol, de nem találtam) ön említi Parvust[2] és a tevékenységét. Úgy éreztem, hogy kicsit pontatlan volt a rá tett utalás. Ma már a német iratokból részletesebb képet kaptunk arról, hogy a néme-

[1] Ezt három és fél oldal, egyes sortávolsággal gépelt megjegyzés követte a szövegem részleteiről.

[2] Parvus önkéntes közvetítő volt a német kormány bizonyos tagjai és egyes bolsevikok között 1917–18-ban.

tek a háború alatt milyen módokon pénzelték az oroszországi ellenzéki csoportokat. Ami a bolsevikokat illeti, úgy tűnik, annyi a lényeg, hogy a) a háború első éveiben átadtak valamennyi pénzt egy Svájcban élő észt ügynöknek, aki azt állította, hogy orosz forradalmár csoportok, köztük a bolsevikok kezébe tudja juttatni; hogy megtette-e valaha is, az nem ismeretes; és b) 1917 nyarán a németek titkos csatornákon keresztül küldtek pénzeket, amelyek, úgy gondolták, eljutottak a bolsevikokhoz, akik a *Pravda* kiadására használták. Nagyon valószínű, hogy az egyik ember a láncban, akinek a kezén a pénz keresztülment, a Skandináviában élő Ganyeckij volt, s ő, úgy hiszem, kapcsolatban állt Parvusszal. A bizonyítékok ma arra mutatnak, hogy Ganyeckij valójában Lenin kéme volt, akit azért küldtek Koppenhágába, hogy megfigyelje Parvust. Lenin mindenesetre nem bízott Parvusban, és nem engedte, hogy bárki is közvetlenül tárgyaljon vele főbb vezetőtársai közül. Tudomásom szerint nincs bizonyíték arra, hogy Parvus valaha is küldött volna pénzt a bolsevikoknak, vagy közvetlenül kapcsolatban állt volna Leninnel. Természetesen mélyen érdekelt volt abban, hogy elősegítse az oroszországi forradalmat, és nyilván nagy összegeket kapott a német kormánytól e célra.

1961 szeptemberében Kennedy elnök nagykövetnek nevezte ki Kennant Jugoszláviába, ahol mintegy két évet töltött. Egy európai utazásom során 1962 júliusában, amikor rövid, titkos látogatást tettem Budapesten inkognitóban, hogy láthassam kilencvenéves nagymamámat, júliusban meglátogattam Kennant is Belgrádban.

J. L. levele G. K.-nek

1962. november 28.

[...] Egy dolog mély benyomást tett rám Budapesten (és talán még a Belgrádban töltött néhány röpke óra alatt is), éspedig a német kulturális formák szívóssága. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy ami Európa történelmi geográfiáját illeti, a második világháború talán legfontosabb következménye a német (és zsidó) kisebbségek eltűnése volt Kelet-Európa-szerte. De az eleven németek fizikai hiánya ellenére van valami nagyon német az egész kulturális atmoszférában és az új bürokrácia kulturális törekvéseiben, beleértve az antikommunista (vagy inkább posztkommunista) értelmiségieket is. Arra gondoltam, hogy ezt elmondom önnek, miközben újraolvastam útinaplómat: „Komoly, fényképezőgépet cipelő, bédekkerbe illő amatőr zene- és művészetkedvelők, Serkin- és Klemperer-arcú férfiak, nők, akik egyre-másra nyomják el az erős cigarettákat a kerámia hamutartókban, és ötvenéves koruk előtt szürke kontyba fésülik a hajukat, mint a Brechtet túlélt vezető német színésznők – nem vetem meg őket; nem húzom az orromat tőlük. Gyökeresen európai kultúrájuk már túlélte a moszkvai russzifikáció brutális és barbár kísérleteit. Lipcse és Drezda – opera, marxista humanizmus, textil és kerámia, Hauptmann és Brecht... Az orosz uralom Kelet-Európában, beleértve Magyarországot, olyan kultúrát eredményezett, melynek legjobb teljesítményei weimari-balosak, keletnémetek. Ez egy történelmi adottság; és elválaszthatatlan a nagy társadalmi változástól, egy talán jóvátehetetlen veszteségtől."

J. L. levele G. K.-nek

1963. május 12.

[...] A pillanat hatása alatt írok, mert épp hallottam a rádióban egy hosszú kommentárt Belgrádból Daniel Schorrtól, amelyben Schorr egyebek mellett beszélt egy prédikációról, melyet Mindszenty tartott múlt vasárnap – Schorr azt mondta, angolul – a budapesti amerikai követség kápolnájában. [...][1] Mindszenty, ahogy Schorr mondta, rendkívül erőteljes antikommunista prédikációt mondott, s egyebek között kijelentette, hogy „Magyarország börtönei túl jók Magyarország jelenlegi urai számára” stb. Schorr azt a következtetést vonta le, hogy Mindszentyt nemcsak túlhaladták az események, hanem hogy ő, ellentétben XXIII. János pápával, még mindig ugyanúgy gondolkodik a kommunizmusról és a világban folyó harcról, mint tizenöt évvel korábban, amikor utoljára volt szabad...

Az első reakcióm Schorr tudósítására a hitetlenkedés volt. Természetesen *lehetséges*, hogy a tudósítása alapjaiban korrekt volt. De ha így van, akkor egy érdekes és szomorú pszichológiai hanyatlással állunk szemben. A hét év, amit Mindszenty kommunista börtönökben töltött, nyilván hozzájárult ítélőképességének fejlődéséhez és politikai érettségéhez. Ha igaz az, amit Schorr mond, akkor a következő hét év alatt, amit amerikai falak között töltött, Mindszenty ítélőképessége jelentősen romolhatott

[1] Mindszenty bíboros 1956. november 4-én kapott menedéket a budapesti amerikai követségen (mely nem sokkal később nagykövetség lett), a magyar forradalom orosz katonai leverésének első óráiban. Az odamenekülését a CIA szervezte és támogatta. A *New York Times* tudósítója, Daniel Schorr tudósított egy cikkről, mely Mindszenty állítólagos beszédéről szólt, s ezt én kérdésesnek találtam. Mindszenty 1971-ben hagyta el a nagykövetséget, a Vatikán kérésére.

– annak ellenére (vagy épp amiatt?), hogy rendelkezésére állt minden információ és a szabad sajtó orgánumai. Ebben az esetben végső soron van ebben valami szomorú tanulság.

G. K. levele J. L.-nak

Belgrád, Jugoszlávia
1963. május 29.

Megkaptam május 12-én írt levelét. Mint tudja, ez olyan téma, mely nem kapcsolódik közvetlenül a felelősségi körömhöz; de tiszteletben tartom a véleményét, és gondom lesz rá, hogy olyan emberek tudomására hozzam, akik ezzel felelősségteljesebben foglalkoznak.

Én csak annyit mondok, hogy legjobb tudomásom szerint Mindszenty a világsajtó jelentős részéhez hozzájutott az elmúlt években; és ha igaz az, hogy jelenlegi nézetei szélsőségesek és irreálisak, az nem fakadhat abból, hogy meg lett volna fosztva az ilyen információktól.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1964. április 30.

Több napja tartogatom 19-i levelét, abban a reményben, hogy meg tudom lepni azzal, hogy elolvastam a kéziratot.[1]

[...] Kezdek kételkedni benne, hogy bárki is, beleértve még a rokonaimat is, meg fogja érteni valaha az egész sor különböző

[1] A *Decline and Rise of Europe* (Európa hanyatlása és felemelkedése) című könyv[illegible] (Doubleday, 1965).

helyről érkező nyomás különös feltorlódását az életemben. Kétségbeejtő ez, mert oly sok közülük önmagában véve méltó ügy, mellyel igazán meg kellene próbálnom érdemben foglalkozni. Ugyanakkor nem szívesen adnám meg magam a sugallatnak, mely életem minden napján legalább tucatnyi erőteljes módon ér, hogy a legjobb, amit tehetek az időmmel, az, ha számtalan irányban szétforgácsolom az energiámat.

III.

HOGYAN KELL TÖRTÉNELMET ÍRNI

1966 ÉS 1980 KÖZÖTT ÍRT LEVELEK

A Decline and Rise of Europe *és az* A History of the Cold War *című könyveim írásával megszakítottam a munkámat legambiciózusabb könyvemen,* A történelmi tudat*-on, melyen majdnem tizenhárom éven át dolgoztam. Még nem sikerült kiadót találnom neki, amikor 1966-ban elküldtem a kéziratot Kennannek. Tudtam, hogy megterhelem ezzel; de addigra meggyőződtem róla, hogy hasonló nézeteket vallunk nemcsak a hidegháborúról és az orosz–amerikai kapcsolatokról, de a történelem természetéről, kutatásáról és írásáról is.*

G. K. levele J. L.-nak

Tengeren
1966. június 17.
Kézzel írva

A hajón olvasom a kéziratot, és először, ahogy haladok vele, leírom a részletes megjegyzéseimet, a végére hagyva az általános véleményemet.

1) 9–10. o. Itt a történelem tudományos rögzítésének lehetetlenségéről ír. Én inkább „a történelem *csak* vagy akár *elsődlegesen* tudományos tanulmányozásának lehetetlenségéről" beszélnék, de alapvetően nagyon is egyetértek. Egyetértek az érvelésével is – hogy a történelmi információ hiányos. De itt egy kicsit továbbmennék. Általánosságban azok a tudományágak, melyek, ahogy ön mondja, emberi lények emberi lények általi vizsgálatát foglalják magukban (antropológia, szociológia stb.), a meglátásaikat és következtetéseiket az emberi lények *tömegben* megfigyelhető viselkedésére alapozzák; ehhez képest a történelem megkülönböztető vonása az a tény, hogy elsődlegesen az egyénnel kell foglalkoznia, annak minden különösségét figyelembe véve. Csakhogy nincs teljesen objektív platform, melyről az egyén megítélhető volna. Az ítélet – és ez a szépsége és a gazdagsága – mindig két egyén, a megítélt és a megítélő összjátékának eredménye, és ugyanannyira tükrözi és jellemzi az utóbbit, mint az előbbit. Egy másik egyén személyiségének elemzése és viselkedésének leírása nem választható el teljesen saját személyiségünktől és viselkedésünktől: e dolgok megértése bizonyos fokig egyet jelent önmagunk megértésével és ennélfogva az önmagunk fölé emelkedéssel. Más szóval a történelmi megismerés részben az önmegismerés egy formája. De az önmegismerés ugyanannyira az akarat, mint az elme dolga. Nagy és értékes történész csak úgy lehet valaki, ha bizonyos értelemben túllép önmagán – ahogy Nietzsche a *Selbstüberwindung*-ról* beszélt –, ami a jellem aktusa, nem pedig csupán a kíváncsi, leleményes és erkölcsileg felelőtlen elméé (míg természetesen csak az utóbbira van szükség az elvont tudomány műveléséhez).

2) A fentieket természetesen még azelőtt írtam, hogy eljutottam a 44. o.-ig. Amit itt ír, az egy újabb megjegyzésre sarkall.

* Önmeghaladás. (német)

Az objektivitásról van szó. Természetesen nem létezhet nagyobb csalás a történetírásban, mint a teljes pártatlanság és objektivitás megjátszása. Éppúgy nincs *egy* nézete a múltnak *minden* oldalról, mint ahogy a holdnak, vagy egy almának sincs egy nézete minden oldalról. Amikor a „nézet" szót használjuk, beleértjük a nézőt és egy pontot a térben vagy az időben – más szóval a perspektívát, amelyből néz valamit, s amely ugyanolyan fontos összetevője a nézetnek, mint maga a tárgy. Más szóval nem létezik történelmi igazság – legalábbis bármely olyan értelemben, mely hasznos számunkra – függetlenül a szemtől és a néző pozíciójától. Egy történelmi tanulmány nem valami tárgyilagos, absztrakt történelmi igazság rekonstruálása, hanem csak egy nézete valaminek, ami időben mögöttünk van; és ennek a „valaminek" annyiféle nézete van, amennyi történész létezik, mint ahogy a képzőművészetek világában is annyiféle módja van egy tárgy nézetének és felfogásának, amennyi művész létezik.

Mindezt annak a hangsúlyozása végett mondom, hogy helytelenítem a szubjektivitástól való félelmet, mely nyilvánvalóan eltölti a társadalomtudományokban dolgozó felebarátainkat. Nincs semmi rossz abban, hogy minden történelmi tanulmány éppannyira szól a szerzőről és az *ő* koráról, mint arról az időszakról, amelyről ír. Az a fontos, hogy okosan és gazdagon sok mindent megvilágítson, és impozáns módon érzékelhető legyen benne az énnek az a fajta meghaladása, melyet fentebb említettem. Gibbon jó példa erre. *A római birodalom hanyatlása és bukása* talán sokatmondóbb és értékesebb, ha inkább a XVIII. századi Angliáról, mint az ókori Rómáról szóló műnek tekintjük. No és? A XVIII. századi Anglia is megérdemli a tanúságtételeket és a nagy tanúkat. És saját korunk nagy tanúi úgy is lehetünk, ha egy másik korról való írás platformjának használjuk a művünket.

3) 37–38. o. Azt hiszem, egyetértek azzal, amit Oroszországról mond. A történelmi megértést abban az országban mindig a „kormányzatban" lehetett megtalálni, nem a forradalmi mozgalomban. A történelmi megértésnek ez az éretlensége nem az orosz marxizmussal kezdődött; inkább annak az előfeltétele volt. Ha lehet, még jellemzőbb volt a korábbi narodnyikok között. Érdekes bizonyítékát találtam ennek a tanúvallomásban, melyet Lenin bátyja, Alekszandr adott a vizsgálóbíróknak közvetlenül a kivégzése előtt. Van itt valami naiv hit az elvont tudomány hatalmában, hogy választ ad minden emberi problémára, s ez szánalmasan párosul a történelmi megértés vagy akár csak érdeklődés teljes hiányával. Akárcsak Dosztojevszkijnél – egyszerűen hiányzik a folytonosság érzése. Több történelmi mélység van Tocqueville egyetlen oldalán, vagy akár Custine-nél, aki ugyanabban az időben Oroszországgal foglalkozott, mint az orosz forradalmi mozgalom egész irodalmában – a későbbi kadetokat leszámítva, akik végül is csak részben és kelletlenül voltak forradalmi párt.

4) 46. o. Úgy beszél az emlékezetéről, hogy az pontosan az *ön saját* emlékezete. Miközben a szovjet–amerikai kapcsolatok korai szakaszáról írtam a könyveimet, sokszor megdöbbentő módon tudatosodott bennem, hogy mindennek, amit írtam, át kellett mennie a *saját* képzelőerőm szűrőjén. A könyvem nem lehetett erősebb, mint az a képességem, ahogy belelátok az emberekbe, ahogy beleképzelem, belehelyezem magam mások helyzetébe. Úgy tűnt nekem, olyan nagy a képzelőerő szerepe, hogy néha feltettem magamnak a kérdést, igazából ez nem egy szépirodalmi mű-e, valamiféle történelmi regény, amely nem rögzíti a szó szerint vett valóságot, hanem egy másik valóságot hoz létre. Csak annyi volt a különbség, hogy időről időre megakasztott és a bizonyítható történelmi tényekhez szögezett annak a szükségessége, hogy a lehető legpontosabban idézzem

az 1917–18-as időszak dokumentumait. Kételyeimet csak a szóban forgó időszak tanúi oszlatták el, amikor később biztosítottak róla, hogy mindazzal, ami átment a képzelőerő szűrőjén, kellő mértékben megközelítettem az akkori idők szellemét és atmoszféráját: *„wie es eigentlich gewesen ist"*.[1]

5) Az irodalom és a történelem viszonyának kérdését illetően meg fogom kérni a titkárnőmet, hogy küldje el önnek, amennyiben még nem találkozott velük, néhány megjegyzésem szövegét, melyeket a Pen Klubban, New Yorkban mondtam el erről a témáról.

6) Csak szeretnék egy szót hozzátenni az idővel kapcsolatban. Semmi sincs, amiben oly kevéssé bíznék meg, mint a szubjektív időérzékelésünk. Az idő nyilvánvalóan relatív fogalom – mint ahogy (feltehetően) a tér is. Még abban sem vagyok biztos, hogy az idő ugyanaz bármely két ember számára, vagy akár egyazon ember számára különböző körülmények között. Mindannyian ismerjük azt, amikor vánszorog az idő, és azt is, amikor repül. De ez azt jelenti, hogy a határok, melyek elválasztanak minket a múlttól, talán kevésbé valóságosak, mint általában feltételezzük. Néha arra gondolok, vajon megfelelő figyelemmel, komolysággal és képzelőerővel nem lehetséges-e átfúrni ezt az irreális határt, és ha csak pillanatokra is, csak a beleérzés felvillanásainak erejéig azonosulni azzal, ami volt, s nem csak azzal, ami van. Néhány évvel ezelőtt volt egy különös élményem, amikor szülővárosomon, Milwaukee-n hajtottam keresztül, egyedül, egy fülledt nyári délutánon, hogy megnézzem azt a ma már elhanyagolt, romos, elhagyatott házat, amelyben születtem, s aztán, amikor továbbhajtottam a város déli peremén

[1] Leopold von Ranke német történész híres követelménye a történészek irányában: írjanak úgy, „wie es eigentlich gewesen ist", „ahogy valójában volt".

lévő hatalmas Torest Home Temetőbe, a sírok tízezrei között, mintha csak valami isteni kalauz vezérelt volna, egyenesen drága szüleim sírjához mentem, amelyet még sohasem láttam. Mindkét helyen – a régi ház előtt és a temető gyepén, a szüleim sírjánál – tudatában voltam annak, hogy teljesen megváltozott az időérzékelésem. A közbeeső évek elvesztették realitásukat. Úgy éreztem, mindannyian egyetlen hosszú délután részei vagyunk. Ők – a ház és a sírok – most némák voltak. Elvesztették azt a képességüket, hogy válaszolni tudjanak. A megértés képzeletteli aktusa az én dolgom volt. De nem voltunk messze egymástól. A közbeeső évek realitása és jelentősége egészen csekély volt. Mindezt azért mondom el, hogy illusztráljam és megerősítsem az ön tézisét, miszerint a történelmi igazság más módon érinti meg elménket és érzékeinket, mint a tudományos igazság.

Hát ezek volnának a részletes megjegyzéseim. Nagy élvezettel olvastam a könyvét. Mindaz, amit ír, mélyenszántó, új és fontos. Az olvasóközönség reagálását és a kiadás esélyeit illetően nem sokat tudok mondani. Amit olvastam, *engem* gazdagított, és nincs kétségem afelől, hogy még ezreket fog gazdagítani, ha olvashatják. Hogy a megírása magányos, s ennélfogva csüggesztő munka lehetett, azt nagyon meg tudom érteni. Lehetséges, hogy amit csinál, azt sohasem fogják kellőképpen érteni vagy értékelni az élete során. Én legalábbis ezt lehetségesnek gondolom. De azt hiszem, nem szabad engednie, hogy ez túlságosan zavarja. Ha így történik, akkor jó társaságban lesz, történelmileg. Kérem, mindenesetre fogadja gratulációmat és őszinte nagyrabecsülésemet azért, amit alkotott.

J. L. levele G. K.-nek

1966. július 13.

[...] A levele mindenesetre nagy bátorítás számomra, amire nagy szükségem is van.

[...] Húsz év választ el minket egymástól, több ezer mérföldre volt egymástól a szülő- és neveltetési helyünk, különbözik a vérmérsékletünk és a származásunk, és mégis, úgy tűnik, megdöbbentően hasonló következtetésekre jutottunk a legkülönfélébb dolgokról, beleértve a személyes filozófia néhány nagyon mély kérdését is. Örülök ennek, s büszke is vagyok rá; és adósa vagyok, amiért valamelyest beavatott a gondolataiba. De mik lehetnek az okai nézeteink e némiképp különös egybeesésének? Az „okok" egyike bizonyára az újkori és legújabbkori történelem iránti, illetve különösen a nemzetek nemzetközi viselkedésének indítékai iránti közös érdeklődésünkben rejlik. Egy másik, mélyebb „ok" azonban az emberi természetet érintő mai filozófiák alkalmatlanságát illető különféle, de egymáshoz közelítő felismerésünkben kereshető. S ha ezen elgondolkodik az ember, akkor rájön, hogy az ilyen konvergenciák nem annyira különlegesek, mint első látásra tűnnek: mert – és ez egy aforisztikus, rögtönzött állítás – az út bizonyos igazságokhoz a hamisságok temetőjén vezet keresztül.

[...] A következő gondolat már egy ideje kikristályosodott bennem: jelentős azonosság létezhet a tapasztalatainkban, ahogy utazunk a téren és az időn keresztül. Azt értem ezen, hogy az elsődleges örömünk, amikor megérkezünk egy helyre, ahol még nem jártunk, de amelyről már tudunk valamit, a képek és a valóság állandó összehasonlításának felvillanásaiból fakad, amelyek aztán előre-hátra szikráznak az elménkben. Azt mondjuk magunknak: „igen, ez olyan, amilyennek gondoltam"; „igen, miért is nem gondoltam *erre*"; „milyen meglepő; *erre*

nem számítottam; hát persze!”. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ha tudnánk utazni az időben is, ahogy a térben tudunk – mondjuk, 1766-ba vagy 1866-ba, ugyanúgy, ahogy el tudunk utazni, mondjuk, Portugáliába vagy Konstantinápolyba –, az élményeink nagyon hasonlóak lennének. Azonnal felismernénk a dolgokat, amikre – tudatosan vagy tudat alatt – vártunk; benyomásaink egységes, bár hiányos képpé állnának össze, s annak kontextusán belül a váratlan is érthető lenne. (De természetesen utazunk az időben is, ahogy a térben, 1966 New Yorkban nem ugyanaz, mint 1966 Lisszabonban.) Kevésbé profán szinten azt hiszem, egyetértene Szent Ágostonnal, aki azt mondta, Isten nem teremtette az időt olyan értelemben, hogy az megelőzte a világot, hanem egyszerre teremtette az időt és a világot – s ebből arra következtethetünk, hogy nem pusztán az idő „teremtményei” vagyunk, hanem bizonyos értelemben az idő „teremtői” is. (Mindez természetesen ellene szól a darwinizmus filozófiai folyományainak.) Most be kell fejeznem. Késő éjszaka van. Még egyszer köszönetet kell mondanom a nagylelkűségéért, kedvességéért, érdeklődéséért...

Kennan Memoirs *(Visszaemlékezések) című írásának első kötete 1967-ben jelent meg. Nagy izgalommal olvastam. A* The New Republic *elfogadta a javaslatomat, hogy cikket írok róla. A könyv olvasásakor sok jegyzetet is írtam magamnak, melyeket most mellékelek ehhez a levélhez.*

J. L. levele G. K.-nek

1967. október 14.

[...] Nem tudom, hogy változatlan formában közlik-e a cikkemet, de nagyon remélem. Nagy figyelemmel olvasom a *Visszaemlékezései*-t, egyhuzamban... sok passzusát megjelöltem, és sok jegyzetet írtam. Sok gondolat, amit az ilyenfajta olvasás ébresztett bennem, nem illeszthető be egy recenzióba. Valamikor olvasás közben arra gondoltam, hogy ezeket letisztázom és eljuttatom önnek. Így hát küldöm. Talán érdekesnek találja. [...]

J. L. jegyzetei

1967. október – Kennan-jegyzetek

Kennan és Nicolson. Az összehasonlítás a cikkemben nem erőltetett. N. nőiesebb, mint K. De K.-ra hatással volt N. Vajon tőle vette a lábjegyzetek formájában írt rövid életrajzi vázlatok briliáns gyakorlatát, ahogyan ezt néhány könyvében alkalmazta? Gyanítom, hogy igen. (De hiányolom N. néhány komor jellemvázlatát, amivel azokat az életrajzi jegyzeteket befejezte.)

Van valami ösztönös tökéletesség a naplóvázlatok némelyikében, melyek közül csak egyet tudtam idézni a cikkben. Egy (apró) példa erre a Giesebrechtstrasséról szóló karcolat, ahol a rádiók stb. kórusáról írt, melyek egyházi zenét és Wagner-operákat játszottak, „sivító gramofondzsessz-szel vegyítve”. A *gramofon* szó – a „fonográf” helyett – megkapóan tökéletesnek tűnt számomra.

Se T. Wolfe, se a harmincas évek egyetlen amerikai írója nem volt képes olyan váratlanul mély meglátásokra, mint amilyenek K. wisconsini jegyzeteiben vannak, kb. 1936-ból.

Talán csak egyetlen dolog van a könyvben, amit nem értek: a 21. oldalon lévő hosszú bekezdés végén. Ez az „érzelmi távolság” nem meggyőző. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy K. nem fél bizonyos érzelmektől; sőt, hogy értelme tudja, miként merítsen

belőlük. Természetesen nem ismerem őt annyira. Hogyan egyeztethető ez össze az olyasfajta viselkedés iránti, egyébként implicit tiszteletével, melyet a német patríciusi intés fejez ki: „Mehr sein als scheinen."* (Talán ez nem több, mint az önfegyelem értelmének kifejezése.)

A németekkel szembeni bevallottan ambivalens érzései és a brit szokások iránti csodálata ellenére gondolkodásának – s talán jellemének is – vannak olyan tulajdonságai, melyek inkább németek, mint britek. De mivel ezek mind a *jó* német tulajdonságok közé tartoznak, mindez csak javára válik. Számomra van valami nagyon örömteli és biztató abban, hogy K. Közép-Nyugatról jött. Kevésbé kongeniális, de melegebb, mint a New England-i gondolkodásmód. Úgy érzem, hogy akárcsak Santayanában és bennem, K.-ban is van valami mély ellenszenv a New England-i elmélkedéssel szemben.

De mégis, a gyakori meleg érzések ellenére, van benne olykor egy kis fagyosság. Azt hiszem, túlságosan kemény a szerencsétlen balti köztársaságokkal. Végső soron nem volt sem természetes, sem eleve elrendelt, hogy újból bekebelezze őket Oroszország. És abban a csillogó, 1939. március 15-i, prágai naplóbejegyzésében ott az a zsidó ember a követségen, aki délután „úgy döntött, jöjjön, aminek jönnie kell, és hazament". Ez mind igaz és helyes, csak *hideg*.

Van egy olyan érzésem, bár ez tényleg nem sokkal több, mint érzés, hogy K.-nak – akárcsak nekem – nagyon szokatlan véleménye van a fasiszta és náci kísérletről az európai történelemben (és talán még bizonyos zsidó befolyás szerepéről is, nem annyira

* Több lenni annál, amit mutatunk. (német)

a politikában, mint inkább egyes nyugati demokráciák kultúrájában). Ez nem azt jelenti, hogy bármi módon hajlamos volna szimpatizálni a náci rezsimmel; de magában foglal egy bizonyos fajta *megérzést*. Csak azért írok megérzést, nem pedig megértést, mert a megértés a *comprendre* jelentését sugallná, és *comprendre c'est pardoner** (a nácik rémtettei nem bocsáthatók meg).

A Hitlerről szóló mondat a 116–117. o. alján az ember olyan megértéséről tanúskodik, mely sok életrajzírónál hiányzik.

Furcsa a könyv külalakja. A tükör és a betűtípus régimódi. Ez rendben is van, csakhogy a védőborító roppant fantáziátlan és csúnya. Összességében úgy néz ki, mintha a húszas évek végén vagy a harmincas évek elején adták volna ki a könyvet. Azt gondolta a tervező, hogy egy aggastyán memoárjával van dolga?

Még egy párhuzam Nicolsonnal. N. finomabb, világiasabb. Természetesen. De ez nem vált túlságosan a hasznára némely ítéleteiben, leszámítva talán a csodálatra méltó franciás érzékenységét. N. végső soron szellemi sznob volt, és egyszerűen soha nem tudta szabaddá tenni az elméjét a brit lib-labek** némely bloomsburys illúzióitól. Ennek példái megtalálhatók a *Diaries & Letters* utolsó kötetében: N.-t elfogadták olyan emberek, mint Beneš, Majszkij, Jan Masaryk, Alvarez del Vayo stb. Kennant nem fogadták volna el.

Furcsa számomra, hogy ezt írom, amikor N. a bálványom volt (szó szerint) olyan tizenöt évvel ezelőtt, amikor eltökéltem, hogy szép angol nyelven fogok írni.

* Megérteni annyi, mint megbocsátani. (francia)
** Liberálisok és munkáspártiak, azaz kb. „ballibek".

323. o. „A mai napig nem tudom, honnan ered az amerikaiaknak az a makacs vágya, hogy minden döntésüket egyetemes vagy általános érvényűnek tekinthessék." Minden bizonnyal ez az egyik nagy különbség a brit és az amerikai gondolkodásmód között. Hadd próbálkozzam egy hipotetikus válasszal. Az amerikai elme inkább intellektuális, mint pragmatikus, akkor is, ha a felszínes bizonyítékok nem ezt mutatják. (A britekre, az intellektueleket leszámítva, épp a fordítottja igaz.) Ez a puritán – s kivált a New England-i – hagyományból ered (minden mögöttes pesszimizmusával és kétségbeesésével). Kapcsolódik ehhez a különös amerikai retorika: ahogy más célokra használják a beszédet, mint bármely más általam ismert nép. Milyen ostobák és rövidlátók az amerikai szellemtörténészek, mint Curti és Hofstadter, akik hosszú és híres könyveket írtak „az amerikai élet anti-intellektualizmusáról"! Még amikor virulni látszott is ez az anti-intellektualizmus, Kennan – ahogy az 1953-as Notre Dame-i beszédéből látható – azt jobban értette, mint ők.

408. o. Komolyan azt gondolom, hogy az európaiaknak 1947–49-ben volt okuk attól félni, hogy az amerikai nép hirtelen visszasüllyed valamifajta izolacionizmusba. Az európaiak valami Atlanti Szövetség-szerű dolgot akartak, hogy bebiztosítsák magukat egy republikánus reakcióval szemben, amit sokan közülük közeledni láttak. De ez apróság. Fontosabb, hogy nem értek egyet K.-val abban, hogy a terjeszkedő kommunizmus veszélyt jelentett Nyugat-Európára 1946–49-ben. Veszélyt inkább az oroszok tömeges közép-európai jelenléte okozott. Egyetértek K.-val abban, hogy az oroszok nem kívántak tovább nyomulni nyugatra vagy keletre. De a jelenlétük akkor is baljós és fenyegető volt. A külpolitikának azokban az években elsősorban arra kellett volna törekednie, hogy korrigálja ezt az elsődleges fontosságú helyzetet. Ennek kellett volna elsőséget kapnia még Nyugat-Európa gazdasági felgyógyításával szemben is.

433. o. Az *egyetlen* jegyzet – az addigra amerikai állampolgárrá lett német menekült nézeteiről –, amit nem volt érdemes beletenni.

Nagyon megragadtak K. latin-amerikai memorandumai. Én is éreztem már ezt a fajta türelmetlenséget és kétségbeesést a világnak ezzel a részével kapcsolatban – anélkül, hogy valaha is jártam volna ott... Nem is annyira a reménytelen tehetetlenségük mérgesít fel időnként, hanem az irreális, nem annyira hispán, mint inkább indián retorikájuk. Én is megenyhültem az irányukban, ahogy elkezdtem értékelni a latin – bármilyen latin – civilizáció eredendő és ösztönös erényeit, valamennyi hibája ellenére. De hosszú távon nagyon pesszimista vagyok az Egyesült Államok és Latin-Amerika kapcsolatait illetően, éspedig egy sor okból, melyek kifejtése itt túlságosan hosszadalmas lenne. Egyre mégis kitérek. Azt hiszem, a Külügyminisztérium idegessége a Kennan-memókkal kapcsolatban abból fakadhatott, hogy Amerika Latin-Amerika iránti viszonyából alapvetően hiányzik az őszinteség, mint ahogy a legtöbb „fejletlen" nép iránti viszonyából úgyszintén. Arról van szó, hogy az amerikaiak mindaddig nem ismerik el nyíltan, hogy ezek a népek szerintük alacsonyabb rendűek, amíg patronizálhatják őket. A patronizáló ideológia egy különös amerikai szellemi trükk, amely a felsőbbrendűség magabiztos érzését helyettesíti – az utóbbi ugyanis más minőségű kötelességeket és rokonszenveket vonna maga után. De mindez talán már változóban van.

Ahogy ezt írom, hirtelen eszembe jut egy fénykép Eisenhower elnöki emlékiratainak második kötetéből, amely valami okból mélyen hatott rám, mert – biztosan Eisenhower szándékával ellentétben – tükrözte az amerikaiak dél-amerikaiak iránti

viszonyának MINDEN hamisságát. Vannak fényképek, amelyek így hatnak az emberre. Gyakran meg kellene néznünk őket. Ez a 480. o. alján van (épp újból megnéztem), és még a képaláírás is sokatmondó: „Dr. Milton S. Eisenhower találkozik néhány costa-ricai állampolgárral."

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1967. október 19.

Hagynám, hogy téves benyomás alakuljon ki önben, ha nem mondanám el, mennyire meghatott a könyvemről írt cikke, melyet volt olyan kedves elküldeni nekem. Ennél többet azonban, azt hiszem, nem szabad mondanom e pillanatban, mert nem szeretném azt érezni, hogy bármi módon befolyásoltam önt a cikkében.

A Swarthmore College-i beszédében Kennan (megint csak sokkal korábban, mint más kiábrándult „liberálisok" vagy „konzervatívok") erőteljesen és nyíltan felszólalt az 1960-as évek fiatal és éretlen diákjainak radikális és „forradalmi" eszméivel – és viselkedésével – szemben.

J. L. levele G. K.-nek

1967. december 3.

[...] Nagyon szeretném elolvasni a swarthmore-i beszédét. Ismerem valamennyire az egyetemet, mert három alkalommal a doktori programjuk vizsgáztató tanáraként jártam ott. Az elnökükkel évekkel ezelőtt futólag találkoztam, és az volt a benyomásom, hogy több egy fiatal igazgatónál, volt benne valami egy régi vágású irodalmárból. A történelmi tanszéken is találtam néhány régi vágású amerikai tudóst, akiknek a kutatási területükön túlnyúló, szélesebb kulturális érdeklődésük volt. A diákok kevésbé nyűgöztek le legutóbb (1966-ban), mint korábban. Igaz, nem sokkal találkoztam, de a doktori program hosszadalmas szóbeli kollokviumot irányoz elő. Az a benyomásom, hogy kevésbé felelőtlenek és radikálisok, mint azok az okos (?) fiatalok más főiskolákon, az uralkodó filozófiájuk olyan, mint a London School of Economicsé, ha ez egyáltalán mond önnek valamit. [...]

A Visszaemlékezések*-ről szóló cikkem a* The New Republic *1967. október 28-i számában jelent meg. Egyebek között azt írtam: „ez a politikai filozófia egy fontos értelemben mélyen konzervatív. Ezt a ma már gyakran semmitmondó jelzőt az eredeti és hagyományos értelmében használom. A történelem, a hagyomány, a nemzeti karakter létezése, az emberi természet állandói és az európai civilizáció különleges volta: ezek Kennan*

személyes meggyőződéseinek pillérei. Nem becsüli sokra a tudományt, a technológiát, a tervezést, az Egy Világ mozgalmat, a tömegdemokráciát, a gazdasági determinizmust. A liberális és progresszív olvasóknak nem fog tetszeni ez a könyv, és nem csak azért, mert Kennan kőkeményen elutasítja a szovjet rendszerrel kapcsolatos összes illúziót..." Egy bizonyos Mr. Evett megtámadta a cikkemet és a Kennan-értékelésemet.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1967. december 7.

Ezennel visszaküldöm a levelezését Mr. Evett-tel, és köszönöm, hogy láthattam. Mivel bocsánatot kért, nem foglalkozom vele többet; valóban azt gondolom, hogy különben fel kellett volna hívni a magazint, hogy magyarázatot adjanak egy ilyen levél közlésére.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1968. december 3.

El akarom mondani önnek, milyen nagy megbecsüléssel olvastam a cikkét a *Commonweal*-ben az országunkban dúló erőszakról és vadságról.[1] Valóban nagy bajban vagyunk.

[1] „America's Problem is not Violence but Savagery", *Commonweal*, 1969. november 15.

Nem hallottam ön felől azóta, hogy tavaly nyáron elküldtem megkésett reagálásomat *A történelmi tudat*-ra. Remélem, nem sértettem meg vagy nem okoztam önnek túl nagy csalódást azzal, amit írtam.

G. K. levele J. L.-nak

Crans-Sur-Sierre, Svájc
1969. március 27.
Kézzel írva

[...] Ezekben a hónapokban többnyire Oxfordban élek és dolgozom – az All Souls College a tevékenységem központja. Nem nagyon végzek semmit, és éppenséggel kénytelen voltam lemondani szokásos fizetésemről, hogy lehetővé tegyem a Princetonból való távollétemet. De örülök, hogy távol lehetek az országomtól, miután újabban szinte minden találkozásunk fájdalmas számomra, és így ez most értékes alkalom, hogy hátralépjek, és átgondoljam, van-e valami hasznos dolog, amit még megtehetek aktív életem hátralévő éveiben. (Eddig, meg kell, hogy mondjam, semmit sem sikerült kitalálnom; de örülök a lehetőségnek, hogy ezen gondolkodhatom.)

J. L. levele G. K.-nek

1969. április 13.

[...] Azt írja, hogy eddig „semmi hasznosat" nem tudott kitalálni, amit az elkövetkező években csinálhatna. Én egy ideje már arra gondolok, hogy talán komolyan elgondolkodhatna a *Visszaemlékezések* egy újabb – és nem egyszerűen csak második – kötetén. Számomra a *Visszaemlékezések* a legragyogóbb könyve.

[...] Még a történelmi munkáiban is azok a legjobb részek, ahol hátrébb lép a „wie es gewesen”-féle mesteri leírásoktól, és eltűnődik vagy az egésznek a jelentésén, hogy valamiféle személyes és utánozhatatlan módon megvilágítsa magának az emberi természetnek a problémáit, vagy az emberi intézmények efemer természetén (miközben mélyen tisztában van azzal a manapság nagyon kevéssé divatos igazsággal, hogy a jellemek sokkal tartósabb és mélyebb befolyással vannak az intézményekre, mint fordítva). Történelemszemléletének személyes minősége természetesen tükröződik kiváló stílusában is, bizonyos jelenetek ragyogó rekonstruálásában, és a maximákban, melyeket saját tapasztalataiból merítve tud beilleszteni a diplomáciatörténetről szóló írásaiba. De a *Visszaemlékezések* valami többet is tükröz: talán épp ez a fajta írásmód, ez a műfaj illik az *ön* zsenijéhez. [...]

Egyik alapvető témája a *Visszaemlékezések*-ben az, hogy sok amerikai kormányintézmény mennyire alkalmatlan a világ ügyeinek kezelésére. Abban az időben az amerikai vezetés nagyrészt olyan osztályhoz tartozó emberekből állt, melynek az állam irányításában játszott szerepe azóta meggyengült. Mostanra teljes lendülettel itt van közöttünk a meritokrácia; és ön immár két évtizede él sok intellektuel közelében; így hát éppen ön kivételesen alkalmas arra, hogy rámutasson bizonyos alapvető értelmi (és, sajnos, jellembeli) fogyatékosságokra, melyek annyira dúsan tenyésznek ebben az arrogáns, de mélyen bizonytalan új osztályban – éspedig megint csak a jövő érdekében. Talán ön is tűnődött már olykor azon, hogy most esetleg épp ez lenne a kötelessége. Tudom, túlzott merészségnek tűnhet, hogy mindezt leírom, de nem tudtam nem leírni. [...]

G. K. levele J. L.-nak

All Souls College
Oxford, England
1969. április 20.
Kézzel írva

Köszönöm kedves és biztató levelét. Azzal a jó hírrel szolgálhatok, hogy ez év végén valóban szándékomban áll elkezdeni a munkát visszaemlékezéseim második kötetén. Ez nagyobb nehézségekkel jár majd, mint az első kötet, mert el akarok jutni benne majdnem a jelenig. Mindenesetre valóban van mit mondanom, különösen, ami az 1950-es éveket illeti, ennek az időszaknak az első kötetben fölvázolt képét bizonyos értelemben ki kell tölteni, és már alig várom ezt a munkát.

Az elmúlt hetekben itt Oxfordban lehetőségem volt kicsit visszahúzódni és szemügyre venni a helyzetemet. S e szemlélődés eredményeképpen beletörődtem, hogy aktív életem hátralévő évei nem elegendők, hogy megírjak még egy komoly tudományos munkát; hogy nem bújhatok ki a szerep alól, melyet a véletlen vagy a gondviselés rám ruházott; nevezetesen, hogy az aktuális nemzetközi helyzet alkalmi kommentátora legyek; és hogy akkor már jobb, ha elfogadom ezt, és a lehető legjobbat hozom ki belőle. Nincsenek olyan illúzióim, hogy képes lennék befolyásolni az események menetét, és azt sem gondolom, hogy mindenben az én tanácsaimat kellene követni. De azt gondolom, tartozom annyival a saját önbecsülésemnek, hogy azokban az esetekben (s ezek, úgy tűnik, elég gyakoriak), amikor nem kerülhetem el, hogy ilyen ügyekben megszólaljak, azt legalább némi hozzáértéssel és autoritással tegyem. Ez okból újból elkezdtem komolyan és módszeresen olvasni a mai ügyekről, amit már több éve hanyagoltam – s most úgy érzem, lelke-

met egészen meggyötörte mindaz, amit az egyetemeinken folyó diákzavargásokról olvastam, sőt nem is annyira maguk a diákzavargások hatottak így rám, mint inkább az egyetemi vezetés hiányosságai, melyek azokat kiváltották, és a gyámoltalanság, ami miatt nem sikerült megfékezni őket, miután elkezdődtek. Azt hiszem, ezzel hosszú időre vége minden igazi felsőfokú oktatásnak az országunkban. Talán csak néhány katolikus főiskolának van esélye arra, hogy betölthesse az így keletkező űrt. Bármennyire lehangoló tud lenni néha Oxford, most bizonyos csodálattal tekintek rá, azt érezve, hogy valószínűleg ez az egyetlen hely a világon, ahol az ember még igazi liberális oktatásban részesülhet. A nagy európai egyetemek, amint azt ön is tudja, jórészt megbénultak, és attól félek, hogy nekik is évek kellenek hozzá, hogy magukhoz térjenek.

J. L. levele G. K.-nek

1969. július 22.

[...] Legutóbbi levelében tett egy futólagos megjegyzést, miszerint ebben az országban talán csak a katolikus főiskolák képesek betölteni az űrt, amely ma megnyílt a humán felsőoktatás többé-kevésbé hagyományos normái és a mai gyakorlat között, amely azok puszta létezését fenyegeti. Bárcsak így volna! De nem vagyok nagyon bizakodó, mert a katolikus intézmények vezetői és fiatalabb tanárai közül sokan nem mentesek attól a szörnyű viszketegségtől, hogy bebizonyítsák, ők sem kevésbé progresszívek másoknál. De néhányan azért igyekszünk. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1970. augusztus 20.

Milyen kedves öntől, hogy elküldte nekem a két biztató reagálást a *Visszaemlékezések*-re.[1] Különösen jókor érkeztek, mert épp arra készülök, hogy, reményeim szerint heteken belül, elkezdjem a munkát valamiféle második köteten, és az ilyen visszajelzések sokat segítenek. „Valamiféle", mondom, mert sok minden történt azóta, hogy megírtam az első kötetet, és nem lehetek biztos benne, hogy amit most fogok írni, az szorosan vett folytatás lesz.

E munkára készülődve szinte hősiesen igyekszem lerázni magamról minden külső kötelezettséget, hogy legyen időm gondolkodni és írni. Remélem, az így nyert szabadság arra is ad majd időt, hogy találkozhassam önnel, s újból megbeszélhessük mindazokat a dolgokat, melyek mindkettőnket érdekelnek.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1970. november 15.

Azért írok – némiképp habozva, mert az ilyenfajta levelek mindig annyira hiányosak –, hogy elmondjam, a legnagyobb csodálattal és őszinte szellemi izgalommal olvastam *Passing of the*

[1] Válasz augusztus 14-i levelemre: a Kennan *Memoirs* című kötetének méltatását tartalmazó két levelet Ross Hoffman professzor („talán a legnagyobb Edmund Burke-szakértő ebben az országban"), illetve a Notre Dame-i Egyetemen tanító James Ward professzor írta.

Modern Age (Az újkor elmúlása)[1] című könyvét. Nem tudom, hogy hivatalosan megjelent-e már, vagy hogy ki más olvasta, s hogy írtak-e már róla; de véleményem szerint a legfinomabb és legmagasabb rendű gondolkodás eredménye, mellyel bárki is korunk problémái felé fordult; és ha a könyv fogadtatása akár csak megközelíti majd azt, amit megérdemel (és egyáltalán nem vagyok benne biztos, hogy így lesz), azt hiszem, önre úgy fognak emlékezni, mint az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb amerikai történelemfilozófusra.

Szó szerint ujjongtam azon a gondolatán, hogy az igazságosság az igazság alatt helyezkedik el. Azt hiszem, én a kötelességet is elébe sorolnám. Ha el nem felejtem, holnap (ezt itthon írom, éjjel) elküldöm önnek egy prédikáció szövegét – egy laikus prédikációját –, melyet olyan egy éve mondtam el, és kapcsolódik valamelyest ehhez a témához...

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1971. április 14.

Nagyon sajnálom, hogy nem találkoztunk mostanában, mert fel akartam tenni önnek egy kérdést, melyet jobb szóban feltenni, mint így. A kérdésem egyszerűen csak annyi, hogy volna-e kedve eljönni az intézetünkbe egy tanévre, vagy akár csak egy szemeszterre, 1972–73-ban vagy 1973–74-ben. Ez persze csak

[1] Abban a hónapban jelent meg a Harper & Row-nál. Ez a számomra oly kedves levél azon a napon íródott, amikor meghalt feleségem, Helen. A temetése napján kaptam meg.

akkor megfontolandó, ha van olyan konkrét munkája, melynek elvégzéséhez szüksége lehet arra a nyugalomra és egyéb kényelemre, melyet az intézet biztosítani tud. A legcsekélyebb garanciát sem tudom adni a tekintetben, hogy valóban megkapja a meghívást, amennyiben szeretne eljönni. A következő tanévre szóló jelentkezéseket minden év decemberében bírálják el. Mindig több a jelentkezés, mint amennyit el tudunk fogadni; és a döntés minden egyes esetben elsősorban a kollégáim megítélésén múlik. Csupán azt kívántam közölni önnel, hogy ha jelentkezni kívánna, én boldogan támogatnám a pályázatát. Én magam minden bizonnyal távol leszek (Oxfordban) 1972–73-ban, de aztán visszajövök az 1973–74-es tanévre, mely az utolsó évem lesz a nyugdíjba vonulás előtt.

Az intézeti év október elejétől április közepéig tart. Ha eljönne, arra számíthat, hogy négyezer dollár ösztöndíjat kap egy szemeszterre, vagy hétezer-ötszázat egy teljes tanévre, s amellett olcsó szállást az intézet lakásaiban, és természetesen szabadon használhatja az éttermet, a könyvtárat stb.

J. L. levele G. K.-nek

1971. május 12.

[...] Köszönöm a figyelmességét és a kedves ajánlatát. Nem igazán tudom, hogy mit tegyek. Épp következik a kutatóévem, 72–73-ban, mely egybeesne az intézetben töltendő évvel. Másfelől egy potenciális meghívás egyik vonzereje – tudom, hogy csak lehetőségről van szó, nem tényleges meghívásról – épp az ön jelenléte lenne Princetonban, márpedig, mint írja, 1972–73-ban ön Oxfordban lesz.

[...] A legnagyobb érdeklődéssel olvastam a Custine-ről szóló írását a *New Yorker*-ben. Én jó pár évvel ezelőtt olvastam

Custine-t, de így is mély hatással volt rám, ahogy ön megvilágította gondolatainak tágabb és mélyebb értelmét. Nagyon igaza van, amikor jelentős párhuzamot érez Custine és Tocqueville között. Biztos vagyok benne, hogy ismerték egymást. (A legitimista de Brèze márki T. barátja volt; Custine pedig levelet írt Brèze-nek 1831-ben, és nagyon kritikusan szólt Amerikáról. Ez olyan hat hónappal azelőtt volt, hogy T. elutazott Amerikába.) Akkoriban T. gondolkodása nyitottabb volt: kevésbé vetette meg a Lajos Fülöp-féle parlamentáris rezsimet, mint némely arisztokrata intellektuel barátai. Egy apró részlet: míg C. biztosan olvasta *Az amerikai demokrácia* első kötetét (1835-ben jelent meg), lehet, hogy nem olvasta a visszatekintve fontosabb második kötetet, amely 1840-ben jelent meg, de a fogadtatása közel sem volt olyan, mint az első kötetét. Miután évekkel ezelőtt részletekbe menően foglalkoztam Tocqueville-lel, homályosan emlékszem, hogy C. ismerte Gobineau-t, aki önként ajánlkozott, hogy segít Tocqueville-nek bizonyos kutatásaiban 1843-ban. (Sokkal később, az 1850-es években Tocqueville egészen döbbenetes meglátásokat fogalmazott meg Oroszországról néhány magánlevélben; és kíváncsi lennék, ismerte-e C. azt a rendkívüli asszonyt, Mme. Swetchine-t,[1] aki nagyon nagy hatással volt Tocqueville-re abban az időben.) [...]

[1] Madame Swetchine nagyon intelligens orosz nő volt, áttért katolikus, Párizsban élt. Tocqueville, akivel jó barátságban állt, 1856-ban írt neki egy nagyon fontos és érzékeny levelet a saját vallásos hitéről.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1971. május 20.

Örülök, hogy olvasta, amit olvasott a Custine-írásomból, de sajnálom, hogy a *New Yorker*-ben olvasta; ez ugyanis csak egy része a könyvnek, mely sokkal gazdagabb és jobb. Igyekszem gondoskodni róla, hogy minél előbb kapjon egy példányt a könyvből. Június 15-én kell megjelennie. Látni fogja, hogy a 2., 3., és 6. fejezetekben, melyeket a *New Yorker* egyáltalán nem közölt, s szintúgy a többi fejezet bizonyos részeiben, valamint a lábjegyzetekben, melyek mindegyikét kihagyták, sokkal többet mondok el Custine utazásának előzményeiről és az orosz kapcsolatairól. Hasonlóképpen sok mindent elmondok még Tocqueville-hez fűződő kapcsolatáról és arról, hogy az utóbbi milyen hatással volt a saját munkájára. Úgy emlékszem, Custine nagyon jól ismerte Mme. Swetchine-t – éppenséggel szalonjának állandó vendége volt; és az a benyomásom, hogy valószínűleg ott, vagy Mme. Circourt-nál ismerkedett meg Mickiewicz-csel. Mint majd látni fogja a könyvből, még sok minden rejtélyes Custine kapcsolataiban, különösen bizonyos orosz és lengyel alakokat illetően.

Gleb Sztruve professzor a Kaliforniai Egyetemről nagyon meghökkent (mint néhány orosz ortodox barátom is), amikor megtudta, hogy Custine-ről írok, valamint Alekszandr Turgenyevről és Vjazemszkijről is; és az iránta való tapintatból nem tettem említést bizonyos dokumentumokról, melyek azt sugallják, hogy Alekszandr Turgenyev Párizsban titkos pénzügyi támogatást kapott, feltehetően az orosz kormányhoz kötődő forrásból. Ez is olyan körülmény, melyből azt gyanítom, hogy

Custine tapasztalatában és különösen az oroszok e kis körével folytatott kapcsolataiban több is volt, mint ami azonnal szembetűnik.

P. S. Csadajev mellesleg rendszeresen levelezett Mme. de Swetchine-nel (miként barátaival, a Circourt-okkal is); és Vjazemszkijt a barátja, Turgenyev biztatta, hogy menjen el hozzá, amikor 1938-ban Párizsban volt. Egyszóval ezek az emberek, úgy tűnik, mindannyian nagyon jól ismerték egymást.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1972. január 18.

Köszönöm, hogy elküldte nekem a pornográfiáról írt cikkét.[1] Természetesen mélyen igaza van, mint annyi sok más dologban is. Ez a fajta dolog valami borzalmas dekadencia kifejeződése; de hogy általában az amerikai nép dekadenciájáról van-e szó, vagy csak azokéról a gazemberekéről, akik így akarnak pénzt keresni, és a tömegmédiában dolgozó emberekéről, akikből hiányzik a jó ízlés és a szilárd jellem ahhoz, hogy egy ilyen természetű divatnak ellenálljanak, azt nem tudom. Ezt látva az ember hiányolja azt a korlátozó befolyást, melyet egykor a felső osztályok tapintata gyakorolt a kultúra területére.

[1] A „Pornography and the Death Wish" (A pornográfia és a halálvágy) című cikkem a *Triumph* magazinban jelent meg 1972. január 11-én.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1974. február 7.

[...] „Nagy elismeréssel olvastam a Leninről és Wilsonról írt remek cikkét a *National Review*-ban." Félek, nehogy egy rövidített és talán (soha nem lehet tudni) eltorzított verzióját olvassa a *Time* magazinban, ezért mellékelem az előadásom teljes szövegét. Hubert Humphreyt helyettesítettem egy vacsorán, melyet Wilson halálának évfordulója alkalmából rendeztek, és a családtagjai is jelen voltak. Ez a megjegyzés nem apológiája annak, amit mondtam; de megmagyarázza, miért nem tértem ki részletesen arra, mennyi mindenben nem értek egyet a [wilsoniánus] filozófiával.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1974. március 8.
Kézzel írva

[...] Érdeklődéssel és tisztelettel olvastam a vatikáni iratokról szóló cikkét.[1] Az igazság, attól tartok, az, hogy mivel a pápának, amint azt Sztálin megjegyezte, nincsenek hadosztályai,[2] iga-

[1] Az elsőről van szó a több tanulmányom közül, melyeket a vatikáni iratok nagyon fontos tizenegy kötetéről írtam „The Diplomacy of the Holy See during World War II (Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale)" címmel a *Catholic Historical Review*-ba, 1974. július. (További recenzióim a kötetekről a *Catholic Historical Review*-ban: 1976, 1979, 1983.)

[2] Sztálin Napóleontól lopta ezt a híres aforizmát.

zából nem sok mindent tehetett azon kívül, amit meg is tett: próbálta mérsékelni a konfliktust, ahol erre lehetőség nyílt, valamint megmenteni az Egyház szervezetét annak érdekében, hogy a jövőben gyakorolhassa misszióját. Ez könnyűnek hangzik, de valójában nagyon összetett feladat volt. Nem csoda, hogy történtek hibák.

G. K. levele J. L.-nak

Washington, D. C.
1974. szeptember 23.
Kézzel írva

Látogatóban voltam egy estére egyik lányom házában ebben a városban, és mivel volt egy-két szabad órám, levettem a könyvespolcáról az ön *Passing of the Modern Age* című könyvét, s aztán most újra elolvastam. Micsoda élvezet! Tudom, milyen nehéz lehetett az ön számára tudni, hogy ennyi mondanivalója van, ugyanakkor azt kell éreznie, hogy süketek világában él. De remélem, némi belső elégedettséggel tölti el annak a tudata – mert biztos vagyok benne, hogy tudnia kell –, hogy e század legnagyobb nyugati gondolkodói és filozófusai közé tartozik, s nincs párja ebben az országban és ebben a nemzedékben. Bocsássa meg az erős szavakat. Nem hízelegni akartam.

Július 1-jén visszavonultam az aktív egyetemi tanári állásból, és most Washingtonba költözöm, ahova (mint bizonyára tudja) meghívtak mint vendégprofesszort a Woodrow Wilson Nemzetközi Tudósközpontba, mely a Smithsonian Intézet része. A célom? Részben megtörni az egyre sterilebb és tartalmatlanabb princetoni életem ritmusát és rutinját – levelekre válaszolás, látogatók fogadása, kéziratok olvasása stb. Részben – vagy

főként –, hogy folytassam az 1894-es francia–orosz szövetséggel kapcsolatos munkámat, melynek eredményét egyszer majd, remélem, ön elé tárhatom, mert jobb kritikust úgysem találhatnék hozzá. Részben, végül, meg akarom nézni, mit tehetek annak érdekében, hogy létrejöjjön az orosz (nem szovjet) kutatások országos központja, s hogy ez a kutatási terület kiemelkedjék az egyetemi bürokrácia merev keretei közül, és megtegyük érte mindazt, amit jelenleg nem lehet megtenni magában Oroszországban. Tudom, nem lesz könnyű mindezekkel az engem érdeklő témákkal foglalkoznom, s ezt összeegyeztetni azzal az intenzív társasági élettel, melyet az itteni intézet megkövetel; de valamiképp mégis jó szívvel állok elébe, azzal a reménnyel, hogy ily módon megtehetem a jövendő nemzedék vagy nemzedékek számára azt, amit, úgy tűnik, a saját nemzedékem számára nem tudok megtenni. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1974. október 10.

[...] Örömmel értesültem róla, hogy jól halad az 1894-es könyvével. Azt írta, nem találhat hozzá nálam jobb kritikust. Ez túlzott nagylelkűség: bár képesítésemet eredetileg diplomáciatörténetből szereztem, a szóban forgó időszak nem tartozik azok közé, melyekről részletes ismereteim vannak. Így is nagy érdeklődéssel várom a könyvét: először is, mert a lehető legnagyobb várakozással olvasok el mindent, amit csak ír; másodszor, mert abból, amit elmondott nekem, azt érzem, hogy könyve túl fog menni a diplomáciatörténet megszokott keretein, valami olyasmi felé, amit én is nagyon fontosnak hiszek, s amit szeretek inter-nacionális történelemnek nevezni (fontos a kötőjel!), mely nemcsak külügyminisztériumok és államférfiak kapcsolatairól szól, hanem a

legkülönfélébb politikai, társadalmi és szellemi elemeket tartalmazza, egyszóval teljes nemzetállamok kapcsolatait. (Remélem, fog írni valamit a liberális orosz arisztokrácia érzelmi és kulturális franciabarátságáról – szemben az állami bürokrácia gyakorta másféle hajlamaival; és biztos vagyok benne, hogy ha csak futólag is, meg fogja említeni a franciák legalábbis egy részének gyakran tartalmatlan és illuzórikus, ám ezzel együtt is heves-hirtelen szlávbarátságát. Biztosra veszem, hogy sok mindent fog mondani nekünk a sajtó korrupt voltáról és szeszélyeiről, nem is beszélve a hírszerzésbe és az állami ügyekbe belekontárkodó sok nem hivatalos ügynökről... Mindjobban kikristályosodik a várakozásom, miközben ezt írom.)

Kérdezett magamról. Májusban újra megnősültem, három és fél évvel azután, hogy elvesztettem páratlan feleségemet. Másodjára ért az az áldás, hogy egy elragadó, melegszívű, intelligens és *esprit*-től* szikrázó nőt találtam, aki beleegyezett, hogy megosztja velem életem hátralevő részét. Már találkozott Stephanie-val azon a kellemes húsvét vasárnapon '72-ben, amikor ön itt ebédelt nálam Mrs. Kennannel együtt. Nem minden zökkenőmentes: a feleségemnek négy gyereke van, és érdeklődési körük, szokásaik sok mindenben különböznek az enyéimtől. De ahogy a nagy Bernanos írta: „Le bonheur, c'est toujours un risque."** És Isten, úgy remélem, gondoskodik majd a több nyugalomról, higgadtságról és türelemről... mármint az én részemről.

[...] Szeretném korrigálni azt a benyomást, melyet a következő mondata sugallt: „Milyen nehéz lehetett az ön számára tudni, hogy ennyi mondanivalója van, ugyanakkor azt kell éreznie, hogy a süketek világában él..."

* Szellem. (francia)
** A boldogság mindig kockázat. (francia)

Mindig tudtam, hogy többé-kevésbé eredeti gondolkodónak lenni (teljesen eredeti gondolkodó nincs) hálátlan dolog, és sok éve megbékéltem ezzel. E belső megbékélés részben tanulás eredménye volt, részben a növekvő érettséggel jött el, és részben – s ez nem a hála felszínes kifejezése – abból az elégedettségemből fakad, hogy mindent számba véve menekültként és a megszokott keretek közül kilépő íróként és tudósként sikerült a létezés olyan körülményeit megteremtenem magamnak ebben az országban, melyekről nem is álmodhatnak volt honfitársaim, s mindezt anélkül, hogy fel kellett volna áldoznom szellemi függetlenségemet...

[...] Ugyanakkor nem tudok megbékélni azzal a szellemi szűklátókörűséggel *és* felelőtlenséggel (különös elegy), mely jelenleg ebben az országban (és a nyugati világ sok más részén is) burjánzik. Mindez az [emberek közötti] kommunikáció egyre gyorsabban terjedő összeomlásához vezet. [...]

G. K. levele J. L.-nak

1975. április 13.

Válaszul a 6-i levelére: kérem, bocsássa meg, hogy most lakonikus leszek. Március 31-én befejeztem első washingtoni időszakomat, s most arra készülök, hogy (holnapután) elutazzam – néhány héten át levéltári munkát fogok végezni Európában, jórészt Bécsben. Május végén jövök vissza. Nagyon szeretném látni, mit írt Szolzsenyicinről, de nem tudom, mit javasoljak, hogy hova küldje – ha az Institute for Advanced Studyba küldi el a nevemre, akkor ott tartják a visszatérésemig, és talán ez lenne a legjobb megoldás. A bécsi címem: Pension Wiener, 16 Seilergasse, 1010 Wien.

Ami Indokínát illeti, azt hiszem, a mieink elvesztették az eszüket. Nincs más teendőnk, mint kivonulni, befogni a szánkat és megpróbálni az egészet kiheverni.

Kennan komoly szerepet játszott abban, hogy Szolzsenyicin Svájcból az Egyesült Államokba jöjjön. A cikkem a Commonweal *1975. augusztus 1-i számában jelent meg.*

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1975. augusztus 24.

[...] Köszönöm, hogy elküldte nekem a Szolzsenyicinről írott cikkét. A néhány hónapos európai tartózkodásomról visszatérve kaptam meg, néhány nappal ezelőtt, és most elolvastam – a szokásos nagy elégedettséggel és egyetértéssel. Annak ellenére mondom ezt, hogy azt hiszem, Szolzsenyicin sok ártalmas butaságot mondott ebben az országban, s hogy én jobb véleménnyel vagyok Isaiah Berlinről, mint ön.

Szolzsenyicin véleményem szerint úgy fog bekerülni az orosz történelembe, mint mostanáig a legnagyobb erkölcsi vezető e században, s mint kimagasló figura abban a nagy orosz hagyományban, mely a *Dichter*-ben* nemcsak szórakoztatót lát, hanem olvasóinak felelős tanárát és segítőjét. A *Gulag*-ban az nyűgözött le a legjobban – mint észrevehette, ha elolvasta a *New York Review of Books*-ban megjelent recenziót –, hogy Szolzsenyicin nagy alázattal felismerte az orosz társadalmat a bolsevikok alatt átitató szellemi korrupció alattomos természetét, és

* Költő, író. (német)

bevallotta, hogy milyen nagy mértékben hatással volt ez rá is valamikor; de annak felismerése is, hogy az orosz kommunisták legnagyobb bűne az igazság megvetése és semmibe vétele, és az orosz társadalom gyógyulása nem kezdődhet meg addig, amíg meg nem tanul józanul és becsületesen tekinteni a saját múltjára – amivel természetesen ugyanazt mondom, csak más szavakkal, mint amit ön mondott a cikkében a történetírás – a becsületes, körültekintő történetírás – elengedhetetlen szerepéről mint az emberi társadalom megfelelő szemléletének alapjáról.

Én még mindig az 1894-es francia–orosz szövetség eredetének történetével küszködöm, amikor csak kapok az élettől egy kis szabadidőt hozzá – szeretem ezt a témát, és van bennem valami izgatottság azzal kapcsolatban, amit csinálok, és remélem, hogy tetszeni fog önnek, ha majd végül megjelenik. Sajátos, egyéni történetírás lesz – nem túlságosan hasonlít senki máséra, de őszinte, és azt hiszem, van benne érték. [...]

1974. augusztus 30-án egy levélben azt írtam Kennannek: „Sokat gondolkozom a szomorú portugáliai eseményeken." (Ahol egy enyhe autoritárius rendszert felváltott egy demokratikus-szocialista rezsim.) „A kommunisták kudarca felvidított... de elcsüggeszt ellenfeleik tragikomikus viselkedése. [...]"

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1975. október 19.

Én sem vagyok boldog egyáltalán Portugáliával kapcsolatban. A dolgok valamivel jobban alakultak, politikailag, mint ahogy arra olyan egy hónappal ezelőtt számítani lehetett; de a legjobb,

amiben reménykedhetünk, valamiféle jugoszláv megoldás, folyamatosan pangó gazdasággal és mindannak a folyamatos elsorvadásával, ami a portugál életet színessé, érdekessé és vonzóvá tette.

Úgy tűnik nekem, hogy ezekben a napokban a jövő mintáját láthatjuk az egész Nyugat számára: szürke, egalitárius egyformaságot, mely a mérsékelt szocializmus nevet viseli, egy olyan szemlélet eredményét, melyben az irigység – mely éppúgy irányul minden kiválóságra, mint a magasabb életszínvonalra – a legfőbb indíték, és amelyben az emberek inkább készek elfogadni valami színtelen és unalmas életet, ha vigasztalja őket annak a tudata, hogy senki sem él jobb vagy vonzóbb életet, mint ők, mint hogy jobban éljenek, tudva, hogy valaki más még jobban él.

J. L. levele G. K.-nek

1976. november 20.

[...] Augusztusban három hetet Norvégiában töltöttem. Sok erőteljes benyomással érkeztem haza. A táj kevésbé fenséges, de misztikusabb és melankolikusabb volt, mint ahogy előre elképzeltem. Nagyon tetszettek az emberek, és nemcsak a szembeötlő jó tulajdonságaik miatt, hanem azért is, mert annyira provinciálisak. (Afféle intellektuális gyorsírással vetem ezt papírra.) Ha norvég lennék, én is a Közös Piacba való belépés ellen szavaztam volna. A felszínen az ottani fiatalok, úgy tűnik, ugyanúgy viselkednek és öltözködnek, és ugyanolyan eszméket hangoztatnak, mint a világ más részein élő fiatalok, beleértve a mi országunkat is. De közelebbről megszemlélve őket, azt találtam, hogy egészen mások, és sok tekintetben máshogy is gondolkoznak. Ugyanez a helyzet a norvégiai demokráciával és szocializmussal. A nemzetközi demokrácia valami sovány, semmi dolog, a nemzetközi szocializmus egy mítosz. Csak nemzeti demokrácia létezik, és különféle nemzeti szocializmusok. A világ szabványosodik, mint egy nagy repülőtér, de csak a felszínen.

Én legalábbis így gondolom...

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1976. december 11.

Volt olyan kedves, hogy levelet írt nekem egyik szombat este novemberben. Most, decemberben hasonlóképpen válaszolok önnek – és nagy örömmel.

Először is: egy-két apróságról. A megjegyzések Churchillről, Rooseveltről, Sztálinról, amikre utalt, valóban a *Survey*-ben jelentek meg. Itt nincs meg (itthon írom ezt a levelet) a szóban forgó példány, de azt hiszem, olyan egy évvel ezelőtt lehetett.

Másodszor, ha írni fog William C. Bullittról, gondolom, látta a Roosevelttel folytatott levelezésének kötetét, melyet két vagy három évvel ezelőtt jelentetett meg a fivére; és ez esetben látnia kellett az előszót is, amit én írtam hozzá. Szegény Bullitt: Hemingway, Fitzgerald, John Reed tehetséges nemzedékének tagja, tele bájjal és elevenséggel, amellett briliáns koponya, de mélyen boldogtalan, a léleknek valamiféle Midász királya, akiben minden arany tulajdonság kővé változott, mert soha senkit nem szeretett annyira, mint önmagát.

Most egyebekről:

Örülök, hogy alkalma nyílt megnézni Norvégiát. Már negyvenöt éve járok oda, és mint tudja, továbbra is ott töltjük a nyarakat. Negyvenöt évvel ezelőtt sokkal jobban szerettem,

mint most. Az 1920-as évekig a norvégok, ahogy Nagy Frigyes mondta a katonáiról, *grossgehungert*-ek* voltak; egy csodálatos nép: erősek, egyszerűek, komolyak és méltóságteljesek. Most meg elsöpörte őket az automobilizmus meg minden, ami azzal együtt jár – még rosszabbak, mint mi voltunk. A fiataljaik, mint mondja, megkülönböztethetetlenek a mi fiataljainktól – bár a közelebbi norvég barátaim példáján én azt láttam, hogy csínján kell bánni ezzel a véleménnyel: nemcsak azok léteznek, akiket motorbicikliken látunk, kék farmerban, a jobb családokban vannak mélyebben gondolkodó, érzékenyebb és rendesebb fiatalok is. Az egyik nagy baj a norvégokkal az, hogy minden külső vidámságuk ellenére nagyon félszegek és nyugtalanok, s eléggé furcsa módon egyesítik magukban a büszkeséget a társadalmi és szellemi önbizalom bizonyos hiányával. Igazából jobb emberek, mint amilyennek mutatni tudják magukat. De amikor idejönnek hozzánk, zavarukban mintha elveszítenék azokat a tulajdonságaikat, amelyek a hazájukban jellemzik őket; belesüppednek a brooklyni vagy dél-chicagói alsó középosztály szürkeségébe, és a lehető legvulgárisabb és legfeltűnőbb akcentussal beszélnek angolul.

Gratulálok (vagy inkább mondjam azt, hogy együtt érzek), amiért megválasztották az Amerikai Történész Társaság elnökévé.[1] Ezt nem tudtam. Engem elszomorított a Társaság. Azt hittem, többet fog foglalkozni a történelemmel, és kevesebbet a tanári szakmában való előbbrejutás kérdéseivel. Kezdem azt gondolni, hogy a legjobb, ha a történelmet dilettánsok írják – vagy legalábbis olyan emberek, akik, még ha tanítanak is mellette, dilettáns indítékokból írnak történelmet, mint ahogy ön is, vagy ahogy Gibbon tette. Jó történetírás csak a téma iránti szeretetből fakadhat, és nagyon ritkán vagy talán soha a *publikálj vagy pusztulj* alapelvéből. Mellesleg fel fogom olvasni egy munkámat a Társaság decemberi találkozóján. Talán ott majd találkozunk.

* Jó éhesek. (német)

[1] Az Amerikai *Katolikus* Történész Társaság elnökévé választottak meg. (Azt hiszem, néhány évvel azelőtt mindketten kiléptünk az Amerikai Történész Társaságból.)

Hogy velem mi van? Amikor csak időt tudtam szakítani rá, a francia–orosz szövetség előzményeinek témáján dolgoztam körülbelül egy hónappal ezelőttig. (Addigra befejeztem húszat a tervezett huszonhárom vagy huszonnégy fejezetből.) Aztán kicsit kétségbeesetten félretettem, mert úgy döntöttem, hogy próbálok írni egy kis könyvet az amerikai külpolitika jelenlegi kérdéseiről. Azért tettem ezt, mert a) úgy éreztem, hogy ez egy kritikus pillanat, és aggasztott a gyermekeim – és mások gyermekeinek – jövője; b) mert az volt az érzésem, hogy amit eddig mondtam erről a témáról, mindig töredékes volt, cikkekben vagy beszédekben szólaltam meg, mások felkérésére, és hogy mindezt valamikor meg kell próbálnom összerakni az amerikai külpolitika koherens és teljes körű filozófiájává; és c) mert az volt az érzésem, hogy most vagy soha – hogy hetvenkét évesen már nem leszek fiatalabb, és jobb, ha most próbálom mindezt elmondani, amíg van erőm hozzá, mint hogy arra számítsak, hogy elmondhatom majd később is. Kockázatos vállalkozás. Nehéznek találom a feladatot, és nem tudom, mennyire lesz jó a végeredmény. De legalább megpróbálkozom vele. Remélem, tél közepére elkészülök vele, aztán rövid időre Párizsba megyek, és befejezem a kutatást a másik könyv utolsó fejezeteihez.

Ami az országunkat illeti: szokás szerint a hosszú távot illetően pesszimista vagyok. Ugyanakkor nem vagyok annyira bizalmatlan a megválasztott elnökkel [Carterrel] szemben, mint ön. Gyanítom, hogy rendelkezik a provinciális erényekkel – de feltehetően a provinciális gyengeségekkel is; összességében

azonban sokkal szimpatikusabb számomra, mint Mr. Ford. Másfelől kétlem, hogy el tudná oszlatni azokat a katonai rögeszméket, amelyek a Szovjetunióval szembeni politikánkat vezérlik; és arra számítok, hogy egyre tovább megyünk az abszurd módon túlzó katonai előkészületek ösvényén. Egy sor okból a hidegháború ennek az országnak a szenvedélyévé vált. Nem tudnánk és nem is akarunk élni nélküle. Ennek az általános beállítottságnak a fényében nyilvánvalóan nincs helye olyan embernek, aki szeretné olyannak látni a szovjet vezetőket, amilyenek. És azzal, hogy összefoglalom a nézeteimet, amint azt az imént elmondtam, elsősorban a saját lelkiismeretem megnyugtatása a célom – mintegy hivatalos formában –, s nem gondolom azt, hogy bármi komoly haszon származna belőle.

Tavaly alkalmam nyílt rövid időre ellátogatni az ország déli részére és Chicagóba. Mindkét esetben felvidított a szellem frissessége, mely annyira elüt a New York-i régió reménytelenségétől. Bárcsak fel lehetne darabolni az országot, hogy a különböző részei a saját útjukat járhassák! Némelyik sikeres lenne, némelyik nem. Talán az egész polgárháború tévedés volt. Az a Lincoln egy csodálatra méltó és megható alak, az világos; de mi volt a legfontosabb célja? Az Unió megőrzése. Valóban olyan jó ötlet volt ez? Abban nőttem fel, hogy igen. Most már nem vagyok annyira biztos benne.

J. L. levele G. K.-nek

1976. december 21.

Nagyon köszönöm részletes és nagylelkű levelét. Nem tudom meghallgatni önt Washingtonban. A Társaság programjából megtudtam, hogy csütörtökön fog beszélni, én pedig előző nap eljövök. [...] Azt is láttam, hogy Karl Wittfogellel együtt fog

szerepelni. Olvastam – vagy próbáltam olvasni – a híres munkáját néhány évvel ezelőtt, melynek *Oriental Despotism* (Keleti despotizmus) a címe, és a legabszurdabb ostobaságok gyűjteménye. Ahogy Wilde mondta volna, az ismeretek olyan hiányáról árulkodik, ami csak éveken át tartó tanulás eredménye lehet. Úgy tudom, Wittfogel lelkes kommunista volt a weimari években, majd hasonlóképpen lelkes antikommunista lett belőle, de ugyanolyan sótlan, doktriner ideológus maradt. Mindketten ismerjük ezt a típust. Sohasem találkoztam vele...

Nem fogom most untatni önt bármi egyébről szóló spekulációkkal; de annyit azért elmondok, mennyire elképesztőnek találom, hogy a vezetőink – és az őket körülvevő tanácsadók serege – nem képesek nemhogy kezelni, de akár csak felismerni az alapvető problémákat, melyekkel országunknak és országunk népének szembe kell néznie. Látszólag – de csak látszólag – egyre újabb válaszokkal hozakodnak elő ugyanazokra a régi kérdésekre. A szabadságjogok további kibővítéséről beszélnek, mikor pedig az igazi kérdés az, hogyan tudnánk megszilárdítani a létező szabadságjogokat; a törvények kiterjesztéséről beszélnek, mikor igazából az a botrány, hogy milyen kaotikus és korrupt eljárásokkal csúfolják meg a törvényeket, minek következtében az amerikai jogászok nagy többsége ma már nem több lobbizó közvetítőnél. Töméntelen pénzt fognak költeni oktatásra, amikor réges-régóta botrányos az amerikai közoktatás nívójának szégyentelen romlása stb.

[...] Mivel szóba hozta Lincolnt, illetve a nagy Unió megőrzésének és létrehozásának kérdését, mellékelem egy olyan írás fénymásolatát, mely engem régóta elbűvöl. 1931-ben egy angol irodalmár kiadott egy kis könyvet *If... or History Rewritten* (Ha... avagy az átírt történelem) címmel, melyben a legragyogóbb fejezet – sok jó fejezet van benne – tartalmazza Churchill „If Lee Had Not Won the Battle of Gettysburg" (Ha

Lee nem nyerte volna meg a gettysburgi csatát) című briliáns írását. Mint tudja, Churchill akkor épp nem volt hivatalban, és komoly pénzgondokkal küzdött; mindenféle újságírói jövedelmekből tartotta el magát; de mi csak gazdagodtunk ezáltal, s én ezt az egyik legjobb írásának tartom, ami nem kis szó. És azt is látni fogja, hogy van egy mélyebb jelentése: kiderül belőle, hogy mennyire fontos volt Churchill számára egy jövendőbeli angol nyelvű konföderáció eszméje, mely a legnagyobb erő lehetett volna a világon, s melyet ő egész életében szeretett volna megvalósítani – hiába.

Végezetül áldott karácsonyt és új évet kívánok önnek. Úgy látom, most is ugyanolyan szellemi frissességnek örvend, mint mindig. Az Úr áldását kérem a munkájára még hosszú éveken át. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1977. február 6.

Három nappal ezelőtt befejeztem a jelenlegi amerikai külpolitikáról írt „gyorstalpalómat", és elküldtem a kiadónak. Abban a nagyon halvány reményben írtam, hogy talán befolyásolni fogja az új kormányt az általam hasznosnak vélt irányban – vagy legalábbis (mert hisz az ember sohasem lehet biztos semmilyen cselekedet következményeit illetően ezen a területen) olyan irányban, melynek hasznosságát én valószínűbbnek tartom, mint más irányokét. Nem vagyok nagyon derűlátó a tekintetben, hogy valóban lesz bármi haszna, de kötelességemnek éreztem, hogy elmondjam, amit el kell mondanom, még mielőtt nyilvánvalóan túl késő lenne. Most elkezdtem bepótolni mindazon leveleknek a megírását, amik összegyűltek, amíg el voltam foglalva ezzel a feladattal; és épp csak jelezni akarom, hogy megkaptam december 21-i levelét és a Churchill-írást, amelyről még sohasem hallottam, és most elbűvölve olvastam.

Óvatos optimizmust ébresztenek bennem az új elnök [Carter] első intézkedései. Van benne egy szemernyi provinciális naivitás, amely legalábbis jobb, mint némely elődjének és vetélytársának cinikus opportunizmusa. De félek moralizmusának következményeitől – mind Dél-Afrika, mind a Szovjetunió tekintetében. Az orosz „disszidensek" érdekében történő erőszakoskodás egyike azoknak a rendkívül bonyolult politikai kérdéseknek, amiket ellentétes erők között lavírozva kell kezelni, gondosan mérlegelve, hogy mi lehet a legjobb kompromisszum. Ezen azt értem, hogy *némi* nyomásgyakorlás kívánatos – sőt talán szükséges is. De a túl sok már káros belőle. Olyan ez, mint a ballaszt egy hajón, vagy mint a hatóanyag a gyógyszerben: a homeopatikus dózis hasznos lehet, a túl nagy dózis halálos. Kérdés, hogy Carter és Vance – akiket egyre tüzel az amerikai sajtó, amely semmit sem szeret jobban, mint a drámai konfliktust, és boldogan hajszolná az embert a világösszeütközés felé, ha képes lenne rá – felfogják-e, hogy mindenki mással együtt ők is elpusztulnának.

Miután befejeztem a jelenlegi problémákról szóló, kötelességtudat diktálta kis könyvemet, amit nagyon nem szerettem írni, most boldogan térek vissza a történelemhez – vagyis a francia–orosz szövetség előzményeiről szóló munkámhoz, amelynek már több mint a négyötödével elkészültem. E célból, remélem, még egyszer elmegyek Párizsba, márciusban: ezúttal a katonai és pénzintézeti archívumokba kívánok betekinteni. Szükségesnek találom ezt azért, hogy be tudjam mutatni az

1888–1890-es időszakot, amikor a jelentős események mind a színfalak mögött zajlottak, katonai és pénzügyi szinteken – nem pedig a diplomáciában. [...]

Ekkor a Philadelphia 1900–1950: Patricians and Philistines *(Philadelphia 1900–1950: Patríciusok és nyárspolgárok) című könyvemet írtam, melyben más fejezetek mellett szerepelt hat életrajzi esszé annak az időszaknak a kiemelkedő philadelphiai személyiségeiről. Egyikük William Bullitt volt, akit Kennan nagyon jól ismert, és aki a főnöke volt 1933–1936-ban mint az első amerikai nagykövet a Szovjetunióban.*

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1978. augusztus 8.
Kézzel írva

Öröm lesz, ha elküldöd nekem a Bullittról szóló fejezetet – de ha gyorsan küldöd, akkor ne ide, hanem Aspenbe, a Humán Tanulmányok Aspeni Intézetébe küldd. Naponta morgolódom amiatt, hogy mi mindent küldenek nekem elolvasásra, de minden, ami a te tolladból származik, az e szabályt erősítő nagy kivételek közé tartozik.

Néhány nappal ezelőtt leadtam a Princeton University Pressnek egy körülbelül hétszáz oldalas kéziratot – az 1894-es francia–orosz szövetség 1880-as évekbeli előzményeiről szóló tudós tanulmányt. (Attól félek, egy egész év is eltelik, mire megjelenik a piacon. Mindenesetre vannak benne részek, amelyek talán szórakoztatni fognak.) Olyan öt-hat év alatt készültem el vele, s közben tízezerszer kellett megszakítanom a munkát, minduntalan apró-cseprő dolgok követelték a figyelmemet és energiámat. De legalább megszabta erőfeszítéseim célját és irányát. Szégyenszemre hetvennégy évesen, de még a legtöbb képességem birtokában továbbra is ugyanolyan tanácstalanul állok a kérdés előtt: miért születtem erre a világra? – mi a leghasznosabb dolog, amivel valahogy gazdagíthatom? Milyen munkába kezdjek bele?...

G. K. levele J. L.-nak

Aspen, Colorado
1978. augusztus 15.
Kézzel írva

Gratulálok a Bullittról írt fejezetedhez. Kétség sem férhet hozzá, hogy ez a legjobb írás, amely valaha megjelent róla, és az első olyan, amely méltó hozzá. Kétség sem férhet hozzá, hogy többet érdemelt volna ettől az országtól, mint amit kapott; és te vagy az első, aki ezt világosan kimondja, s egyúttal valamenynyire jóvá is teszi.

Van néhány megjegyzésem, a legtöbb jelentéktelen, ami eszembe jutott, miközben olvastam; ezeket egy külön lapon mellékelem. Ne érezd kötelességednek, hogy figyelembe vegyed őket. De némelyik talán hasznos lehet.

Nem bánod, ha valamikor majd elmondom Orville Bullittnak,[1] hogy mennyire csodálom, amit írtál, és milyen örömmel töltött el, hogy megtetted?

[1] William Bullitt öccse, aki a pennsylvaniai Blue Bellben élt.

Úgy tűnik, nem tudok jól alkalmazkodni az itteni magassághoz (2500 méter), és igencsak nyomott napokat töltöttem félig-meddig bezárva a motelembe. De így legalább volt egy kis időm olvasni; és a te küldeményed épp jókor érkezett.

P. S. Mivel nincs itt más olvasnivalóm, egy könyvesboltban megvettem Reinhold Niebuhr 1940-es előadásait, a „The Children of Light and the Children of Darkness"-t (A fény gyermekei és a sötétség gyermekei). Sokszor önkéntelenül rád gondoltam olvasás közben. Mert bár Niebuhr sok tekintetben a Katolikus Egyház erőteljes filozófiai kritikusa, gyanítom, hogy sok más tekintetben titokban katolikus volt. Vagy tévedek? Nézd meg például ezt a szép mondatot: „...akármilyen tág perspektívákat képes elérni az emberi elme, bármilyen nagy hűséget tud felérni az emberi képzelőerő, bármilyen egyetemes közösséget képes megszervezni az emberi államiság, vagy bármilyen tiszták legyenek is a legszentebb idealizmus törekvései, nincs olyan szintje az ember erkölcsi vagy társadalmi teljesítményének, melyet ne rontana meg valamennyire az önszeretet." Az alázatnak ez a követelménye a fő üzenet, melyet közvetíteni akart, s én ezt elragadónak találom. [...]

G. K. megjegyzései a „William Bullitt avagy a philadelphiai lázadó" című fejezethez

1978. augusztus
Aspen, Colorado

1. – 4. o.: Bullitt 1919-es moszkvai missziójának politikai hasznosságát és fontosságát illetően talán fel kívánod hívni a figyelmet, ha még nem tetted meg, a *Russia & the West under Lenin and Stalin* (Oroszország és a Nyugat Lenin és Sztálin alatt) című munkámban szereplő részletekre.

2. – 5. o., 4. sor: Bár később megemlíted ezt, itt hiányolok valamilyen utalást arra, hogy Bullitt mérgesen lemondott, és távozott a békekonferenciáról.

3. – 8. o., 4. sor: A lényeg, ahogyan én értettem, nem az volt, hogy még nem érkezett támogatás, hanem hogy Bullittnak megfelelő biztosítéka volt rá, hogy lesz.

4. – 8. o., alulról a hatodik sor: Nem kellene egy utalás arra, milyen nagy szolgálatot tett Bullitt a párizsi rendőrség meggyőzésében [1940 júniusában], hogy maradjon a helyén a lakosság elmenekülése és a németek érkezése közti időszakban?

5. – 9. sor, utolsó sor: A „homoszexualitás iránti kétségbeesett vonzalom" a megfelelő kifejezés? Welles fiával beszélgetve egyszer azt a benyomást szűrtem le, hogy az apja olyan ember volt, akinek a máskülönben makulátlan viselkedését időnként megszakították olyan pillanatok, amikor nem tudott uralkodni magán (mindig alkohol hatására), s ilyenkor bizarr és piszkos módon közeledett férfiakhoz – más szóval patologikus természetű kisiklások. De talán a te kifejezésed mélyebb, tudatalatti értelemben korrekt.

6. – 10. o.: ami FDR reakcióját illeti Bullitt Wellesszel kapcsolatos figyelmeztetésére: pontosabbnak éreznék valami ilyesféle leírást: Roosevelt, aki fájdalmasnak és kínosnak találta a témát, becstelen személyes bosszúnak tekintette, hogy Bullitt ezt felhozta, és ennek megfelelően elvetette.

7. – 10. o.: Attól félek, el kell ismernünk, hogy Bullitt is elképesztően tudott hízelegni FDR-nek.

8. – 12. o. (Ez komolyabb megjegyzés.) Biztos vagy benne, hogy ez Bullitt utolsó éveinek helytálló leírása? Nekem az a benyomásom, hogy nem csak, sőt elsősorban nem Párizsban élt, hanem egy rövid ideig Tajvanon, az ideje nagy részében pedig vagy Washingtonban, vagy a connecticuti vidéki házában, és közben rendkívül keserű és agresszív lett, kapcsolatban állt a

kínai [tajvani] lobbyval és más szélsőjobboldaliakkal, s nyilvánosan szembefordult sok hajdani barátjával (köztük velem is). Egy szokatlanul heves vérmérsékletű és indokolatlanul frusztrált ember életének ez szomorú, de nem természetellenes utolsó fejezete volt.

9. – 15. o., alulról a 7. sor: Valóban „lényegében hideg" volt? Vagy „a felszínen hideg"? Vagy a New England-i hagyományoknak megfelelően tartózkodó és fegyelmezett? Ismertem Katherine Drinker Bowent, és soha nem úgy gondoltam rá, mint egy hűvös emberre. Vagy ő kivétel volt?

10. – 18. o. Bullittban olyan megvetés volt az osztálya iránt, amilyet csak olyan ember táplálhat, aki biztonságban érzi magát benne – ebből fakad az alacsonyabbrendűség vagy irigység hiánya. Ily módon immúnis volt annak sznobságára s egyúttal nagyon érzékeny a hivalkodására. (Ez csak egy kis kiegészítés – egyébként egyetértek azzal, amit írtál.)

11. – 22. o. Bár van valami halvány, nagyon halvány emlékem egy nőről Bullitt házában azután, hogy 1934-ben beköltözött a Spasso Házba, sem Ammelise, sem én nem emlékszünk rá pontosan, és azt hiszem, csak rövid ideig tartózkodhatott ott.

12. – 23. o. Offie portréja megérdemelné, hogy kibővítsed. Igazából egy saját monográfiát is megérdemelne: reneszánsz típus, merész, extrovertált ember; hatalmas energia, végtelen *joie de vivre*;* született szervező.

13. – 24. o. Elfogadom a kritikát a két végén égetett gyertyával kapcsolatos megjegyzésemért. Lehet, hogy rossz kifejezést választottam. Nem azt akartam mondani, hogy Bullitt idő előtt kimerült. Inkább arra gondoltam, hogy túl gyorsan, túl bőségesen és túl türelmetlenül zúdította bele a lelkesedését olyan edényekbe, melyekben az nem fért el – többet adott az életének,

* Életöröm. (francia)

mint amennyit az kész volt elfogadni, legalábbis ilyen gyorsan, s emiatt idő előtt kimerítette a tartalmát. Ez persze szeretetreméltó vonás. De erre is emlékezni kell. Kevés embert, vagy talán senkit sem szeretett annyira, mint önmagát. Igazság szerint szeretetreméltóbb volt, mint amennyire szeretni tudott – egyszóval nagy egoista volt.

J. L. levele G. K.-nek

1979. január 10.

[...] Egy roppant furcsa véletlen egybeesés – mely néhány nappal ezelőtt írt levelemet követte.

Egy nagyon mélyenszántó könyvet olvasok a világegyetem harmonikus realitásairól – ez vagy reménytelenül hóbortosnak vagy reménytelenül ijesztőnek tűnhet, de hidd el, nagyon sok veleje van –, Hans Kayer német filozófus és természettudós írta, s ebben találtam az alábbiakat: „E. von Cyon fiziológus, Helmholtz kortársa, a fület mint a tér- és időérzékelés szervét »az összes érzékszerveink közül a legfontosabbnak« nevezte." A hivatkozás: E. v. Cyon: *Das Ohr als Organ für die math Sinne Raum und Zeit*, Berlin, Springer, 1908. (A Springer nagy tekintélyű tudományos kiadó volt.) Ez arra utal, hogy Cyon komoly tudományos kutatásokat folytatott még ilyen idős korában is. Valakinek meg kellene írnia az életrajzát.[1] [...]

[1] Kennan nagyszerű történelmi munkája, a *Decline of Bismarck's European Order. Franco–Russian Relations 1875–1890* (Bismarck európai rendjének hanyatlása. Francia–orosz kapcsolatok 1875–1890; Princeton University Press, 1979) első kötetében nagy terjedelemben foglalkozott Cyonnal, aki rendkívüli ember, termékeny publicista, diplomata és természettudós is volt.

J. L. levele G. K.-nek

1979. május 8.

[...] Az „interjúm" Mr. Harrimannel[1] május 22-én lesz, s addigra te elutazol az országból. Mivel nem hallottam tőled erről, feltételeztem, hogy inkább nem kívánsz részt venni egy ilyenfajta megbeszélésen. Elmondtam ezt Mr. Harrimannek, amikor felhívott telefonon. Úgy tűnik, az *American Heritage* tulajdonosától hallott egy hármas beszélgetés lehetőségéről – ragaszkodott hozzá, hogy ne tűzzünk ki időpontot, amíg meg nem tudjuk, hogy neked mi felelne meg a legjobban –, de megmondtam neki, hogy a legjobb tudomásom szerint te külföldön leszel abban az időben, amely megfelelő lenne mind az ő számára, mind nekem. Hadd ismételjem meg, hogy ennek a beszélgetésnek az ötlete teljes mértékben a folyóirat tulajdonosától származik (aki Mr. Harriman barátja, s én nem ismerem, bár ismerem a főszerkesztőt és a nyugalmazott főszerkesztőt), és bár az első reakcióm az volt, hogy jobb szeretnék egy hármas beszélgetést, világosan megmondtam a szerkesztőknek, hogy ez csakis és kizárólag a te döntésedtől függ.

[...] Nagy érdeklődéssel olvastam cikkedet – vagy inkább talán könyvrészlet lehet az – a *Jahrbücher für Gesch. Osteuropeas*-ban, s most is lenyűgözött a precizitásnak és az éleslátásnak az a szokatlan elegye, amely oly sok írásodat jellemzi. Aztán múlt héten véletlenül átfutottam egy némiképp zavaros oldalt Maud Gonne egyébként megbízható életrajzában, melyet egy Nancy Cardozo nevű nő írt – és bár erősen gyanítom, hogy te tudsz erről, úgy éreztem, fel kell hívnom rá a figyelmedet.

[1] Richard Snow, az *American Heritage* főszerkesztője javasolt egy hármas beszélgetést a hidegháború kezdeteiről Averell Harriman, George Kennan és jómagam részvételével, ami aztán nem jött létre.

Maud Gonne (a gyönyörű ír forradalmárnő és W. B. Yeats élethosszig szerelme) Millevoye szeretője volt (két gyereket is szült neki), és elég részletesen elmeséli, hogyan vitt egy nagyon titkos iratot, amit Millevoye adott át neki, Szentpétervárra. A Nord-Expressen kellett utaznia, és mindenféle kalandok történtek vele útközben. [...]

Nincs a kezem ügyében a Cardozo-könyv (itthon írom ezt a levelet), de elmesélek még néhány részletet (nagyrészt Maud Gonne megbízhatatlan önéletrajzi írásából). Az utazásra 1887-ben került sor. Azt írta, hogy útlevél nélkül utazott Oroszországba. Közeli kapcsolatban állt (Millevoye-on keresztül) Juliette Adammel, és megismerkedett Boulanger-vel is (aki nem tett rá komoly benyomást).[1] Azt mondták neki, hogy a titkos irat, amit magával visz, egy francia–orosz szerződés tervezete (ezt valószínűtlennek találom), és ezt büszkén megismétli az önéletrajzi írásában. Szentpéterváron két hölgy várta, egy bizonyos Madame Novikoff és Catherine Radziwill hercegnő. Azt mondták neki, hogy az „iratot" Pobedonoszcevnek[2] kell átadni, de ebben megint csak nem lehetünk biztosak.

[1] Millevoye a francia nemzetgyűlés bonapartista tagja volt; Juliette Adam egy befolyásos író és újságíró, egy párizsi *revanchiste*; Boulanger tábornok pedig a francia politikai élet emelkedőben lévő csillaga az 1880-as évek közepén.

[2] Pobedonoszcev vezető orosz államjogász volt, aki magas rangot töltött be a cári kormányban.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1979. május 17.

Nagyon köszönöm az információkat a Cardozo-könyvről és arról, hogy milyen szerepet játszott Mrs. Gonne a Ferdinand-levelekben. Mindez teljesen ismeretlen volt számomra; és bár most már túl késő, hogy beillesszem a könyvbe, így is nagyra értékelem az információt, és igyekszem majd jobban utánanézni.

A professzori állás lehetőségéről az Intézetben:[1] nem vagyok optimista, de nem szeretnék teljesen lemondani róla, mielőtt beszélnék a tanszéknek azokkal a tagjaival, akiket a legjobban érdekel az újkori történelem. Sajnos most épp mindketten távol vannak, és csak valamikor augusztus-szeptemberben tudok konzultálni velük. Mindenesetre akkor majd örömmel meg fogom tenni, mert, mint tudod, nagyon tisztelem a munkádat, és úgy érzem, sokkal szélesebb körű ismertséget érdemelne.

[1] Nem terveztem, hogy professzori állásért folyamodom az Intézetben (egy korábbi levelemben megírtam, hogy vegyes érzéseim vannak ezzel kapcsolatban).

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1979. augusztus 30.

Megkaptam és nagy elismeréssel és csodálattal olvastam a Churchill-temetésről írt naplóbejegyzéseidet.[1] Nemcsak át vannak itatva azzal a mély történelemérzékkel, amely a te különleges erényed, de a stílusuk is olyan érzékeny és kecses, hogy kíváncsi lennék, nem alkalmaztad-e még soha széppróza alkotására.

Félig-meddig levert a lábamról valami hátprobléma (a te két írásodat éppenséggel késő éjszaka olvastam, amikor annyira erős volt a fájdalom, hogy feküdni sem tudtam, nem hogy aludni), úgyhogy ezt a macskakaparást majd a titkárnőm megfejti és elküldi neked. Egyúttal megkérem, inkább tiszteletem jeléül, semmint hogy még jobban megterheljem olvasásra fordítható idődet, hogy küldjön el neked két részletet az én korábbi naplóimból; az egyik egy leningrádi látogatásom leírása, amely megjelent a *New Yorker*-ben (ha ott már olvastad, egyszerűen csak dobd ki); a másikat még sehol sem publikáltam. Azért küldöm el őket neked, mert a maga módján mindkettő tükrözi, hogy milyen bizalmas viszonyban érzem magam a történelemmel – s ez az érzék hasonlít a tiédre (bár nem annyira mély ismeretekből fakad).

[1] 1965 januárjában Toulouse-ból (ahol 1954–65-ben Fulbright-professzor voltam) Londonba repültem három napra, hogy ott lehessek Churchill temetésén. Írtam erről az *American Spectator* 1979. augusztus 7-i számában, majd újból, valamivel részletesebben a *Churchill: Visionary, Statesman, Historian* (Churchill: látnok, államférfi, történész; Yale University Press, 2002) c. könyvemben.

J. L. levele G. K.-nek

1979. szeptember 10.

Most is – mint már oly sokszor – mélyen meghatottak az írásomról mondott nagylelkű szavaid, a leveled és a két visszaemlékezés, amit elküldtél nekem. Azonnal elolvastam őket, kétszer is. A wisconsini utazás jobban meghatott, mint a leningrádi – azt, hogy „jobban", úgy értem, hogy *nagyon* meghatott – és most veszem a bátorságot (amivel tulajdonképpen önmagamnak szerzek örömet), hogy elmondjam, miért. De ezt megelőzi a sorban – és fontosságban – a reményem, hogy mostanra megszűntek a hátproblémáid.

Te az érzések és a realizmus különleges elegyével írsz Amerikáról; az emberek egy érzékeny és konzervatív gondolkodó nosztalgiáját láthatják az írásodban; de sokkal több van benne. A nosztalgiád elválaszthatatlan az aggódásodtól – de nem az intézmények miatt aggódsz, és talán nem is a miatt, ahogy fordultak a dolgok, hanem a nemzeti jellem miatt. Ez az aggodalom messze a múltba nyúlik vissza, ahol nem kevésbé eleven, mint amikor a jelenre irányul. A terád jellemző elegy nem a múlt iránti nosztalgia és a jelenre irányuló aggodalom elegye. Valami mély történelemérzékből fakad, s abból az érzésből, hogy a múlt nem halott; hogy míg a halál visszafordíthatatlan, a múlt nem az; és ahogyan a halál és a múlt nem ugyanaz, az élet és a jelen sem ugyanaz...

Bennem is van valamiféle *nostalgie du Nord* az Észak atmoszférájának nem csupán természeti, hanem városi tájai iránt is. Amikor te úgy írsz magadról, mint afféle nordikus kozmopolitáról, akinek az otthona e földön az északi és a nyugati világ egész nagy ívén helyezkedik el, ezt tökéletesen megértem, még ha nem mondhatom is el önmagamról ugyanezt az életem és a származásom miatt...

[...] olyan rendkívüli módon megegyezik a világra adott soksok reakciónk, annak ellenére, hogy milyen nagy a különbség a származásunkban és a temperamentumunkban. Honnan jön mindez? Valahogy ahhoz lehet köze, ahogy mindketten érezzük a történelem *eleven valóságát*; de van benne – talán rejtélyes módon – valami más is. [...]

Tudod, hogy Orville Bullitt meghalt? A kapcsolatunk, miután megírtam azt a fejezetet a bátyjáról, valamiféle barátsággá fejlődött, és most nagyon hiányzik. Májusban találkoztam vele, tele volt életkedvvel, és húsz évvel fiatalabbnak tűnt a koránál. Aztán júliusban egyszer csak felhívott telefonon. Elmondta, hogy rákos, néhány héttel azelőtt derült ki, és hogy minden valószínűség szerint meg fog halni; hogy teljes, boldog élete volt, és nem sajnálja, hogy el kell mennie; s hogy néhány nap múlva felhív, amikor jobban lesz, és szeretne találkozni velem. Meg voltam döbbenve. Azt akkor nem tudtam, hogy ez volt a nyolcvanötödik születésnapja. Harminchat órával később felhívott a veje, és elmondta, hogy Orville meghalt; s hogy a születésnapján a családja elvitte ebédelni, és hogy ő akkor azt mondta: „Nagyon meleg van itt; talán jobb lenne, ha elmennék egy hűvösebb helyre." Nem kétséges, hogy hol az a hely...

II. János Pál pápa 1979 októberében az Egyesült Államokba látogatott. A látogatásáról és philadelphiai szentmiséjéről szóló cikkem a National Review *1979. október 26-i számában jelent meg „The Light from the East" (Fény, keletről) címmel.*

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1979. október 28.
Kézzel írva

[...] El sem tudom mondani, milyen mély hatást tett rám: egy magányos, legalábbis e világ fogalmai szerint magányos (mert a nagy hatalom mindig magányossá tesz), de ugyanakkor nagy hitű ember; s aztán a jóság (vagy „caritas", a szó igazi latin értelmében) csodálatos kombinációja a bátorsággal és a politikai határozottsággal – a megfontoltság, a türelem, az erő és a derű a nyomakodó tömeggel és a megbocsáthatatlanul zsúfolt programmal szemben. Gyanítom, hogy mélyebb benyomást tett sokunkra, akik nem vagyunk katolikusok, mint saját világi hívei és egyházi tekintélyei nagy részére. Mindenesetre ennek a fehér alaknak a képét – mely olyan kicsiny volt a nagy stadionok és színpadok mellett, s olyan méltósággal és nyíltszívűséggel mozgott az emberi lények árjában – sokáig nem fogom elfelejteni, mint ahogy sokan mások sem. A hatása (melyet természetesen megsokszorozott a televízió) nem az a fajta volt, amely a távozás utáni reggelen érezteti magát – annál mélyebb és lassúbb. Nagyon mély ez a hatás, és nagy szükségünk volt rá. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1980. január 7.

Nagyon köszönöm, hogy elküldted nekem a könyvedet[1] a dedikációval. Karácsony előtt kaptam meg, már aznap este elkezdtem, s aztán jó pár estén át olvastam. Vártam, hogy mikor lesz időm írni róla neked. Most szép csendes téli este van. Nem vagyok kibékülve magammal, de köröttem a világot betölti az az áldásos téli csend, amely számomra titokzatosan és mélyen örömteli; és ez a legjobb idő egy olyan csevegéshez – mert ez a levél nem lesz több, mint csevegés, talán még összefüggéstelen is, de a legjobb esetben is csak helyenként gondolatgazdag –, amit most neked küldök.

Mit mondhatok a könyvről? Természetesen a legjobb – a legtudósabb és leggondolatgazdagabb – könyv erről az összetett témáról. Sok jegyzetet írtam róla, de nem foglak terhelni velük. Annyit azért elmondok, hogy amit a legjobban becsülök benne, az két vonása – olyan vonások, melyek szerencsére a legtöbb könyvedben megvannak, s amelyek téged az akadémikus történészek fölé emelnek, legyen szó akár a legjobbakról közülük: először, a narratív-leíró részek (ilyen például Cyon utazása a Nord-Expressen – jut eszembe, nem vagyok biztos benne, hogy már a nyolcvanas években is Nord-Expressnek nevezték); másodszor, azok a filozofikus-történelmi részek, melyekben elmagyarázod az olvasó elé tárt események mélyebb és hosszú távú jelentését. És ehhez kapcsolódik az egyetlen kérdésem – csupán kérdésem, nem pedig ellenvetésem – a könyv fő tézisét illetően. Osztom a véleményed Bismarckkal és az európai rend megbontásának következményeivel kapcsolatban. Ugyanakkor

[1] Ez az a könyv, melyet először az 1979. május 8-án írt levelemben említettem.

arra hajlok, hogy ez megtörtént volna a francia–orosz szövetség nélkül is, meg akkor is, ha a francia nacionalizmus mérsékeltebb lett volna. Mert hiszen Juliette Adam, Deroulède és mások nacionalizmusának megvolt a megfelelője a németeknél is (és nem csak Poroszországban) – egy agresszív és virulens nacionalizmus, melynek mindenképp kellett, hogy legyen hatása, különösen a közoktatás terjedésével. Érezni lehet oly sok német publikáció tónusában, hangvételében és stílusában, 1870 után mindenképpen, de már korábban is. Az 1860-as években Bismarck mesterien tudta kihasználni a saját céljai érdekében. De a távozása vagy a halála után csak egy másik, Bismarckhoz hasonló óriás tudta volna megfelelően kezelni, vagy talán senki.

Gyakran gondolok arra, hogy már csak egy könyvet kellene megírni 1914-ről, de ezt egy érzékeny és művelt (és feltétlenül több nyelvet bíró) történésznek kellene megírnia: ez a könyv az akkori európai nemzetek irodalmát és sajtóját vizsgálná meg minél mélyebben. Ez összhangban van azzal a meggyőződésemmel, hogy Freud és Joyce csak féligazságokat fogalmaztak meg: mert a retorika az érzések kiváltó oka is lehet, és nem csak fordítva – vagy egyszerűbben, hogy a beszédmód éppannyira (ha nem jobban) befolyásolja a gondolkodásmódot, mint fordítva. (És a tudatos elme a tudattalant.) Ez és csak ez mutatna meg nekünk valamit azokból a tömeges érzelmekből, melyek 1914-hez vezettek, illetve akkor munkáltak, s amelyek nélkül a régi európai társadalmak uralkodó osztályainak tagjai nem tudták volna meghozni a végzetes döntéseiket. De ennek semmi köze a könyvedhez.

Egy másik gondolat is eszembe jutott, míg olvastam a könyvet: az a különös, újra és újra visszatérő orosz tendencia, hogy míg odahaza konzervatívok, külföldön forradalmárok. Ennek gyökerei az oroszok különös nacionalizmusában keresendők; de talán valami másról is szó van – egyfajta időeltolódásról. Az oroszok még az 1880-as években is mintha egy olyan *raison d'état** elvei szerint működtek volna, mely a tizennyolcadik századi európai dinasztikus államokra volt jellemző. Annyira komolyan vették a hatalmi egyensúlyt – még komolyabban, mint akár a németek, az angolok vagy az osztrákok.

És – természetesen nagyon más módon és más körülmények között – ez visszatér az 1930-as években. Már jó ideje arra a következtetésre jutottam, hogy Sztálin „tisztogatásainak" legvalódibb magyarázata nem annyira az ő paranoiájában keresendő (természetesen volt benne egy Rettenetes Iván), hanem abban, hogy fokozatosan létrehozott egy olyan *állami* bürokráciát, mely tökéletes alázattal függött tőle és az ő akkori szovjet államától. Te ugyanolyan jól tudod, mint én, hogy az „állam" gyűlöletes dolog volt Marx számára (ostobaságában nem tudta megkülönböztetni a *nemzettől*), mint ahogy Lenin számára is; de 1939-re az „állam" – „államérdek", „állami" politika stb. – afféle szent és sérthetetlen szóvá vált a hivatalos szovjet szóhasználatban.

A szovjetek talán még ma is az államiság régebbi felfogásából indulnak ki, mint a világ többi része; de – különösen velünk kapcsolatban – ez most talán nem hátrány, hanem éppenséggel előny lehet. Nem vagyunk-e mi, ennek az országnak a népe a wilsoni gondolkodásmód ernyesztő hatásának végső – s amellett sok tekintetben készséges – áldozatai?

Az 1880-as évek orosz nacionalizmusa rövidlátó és destruktív volt, siralmas következményekkel – páratlan, amilyen mesterien összefoglalod a 416–417. oldalakon –, de nekem úgy tűnik, hogy nem vezethetett volna el a Franciaországgal kötött szövetségig, ha nem lett volna még egyes orosz vezetőknek – talán a cárnak, de biztosan nem Giersznek – az a szokása, hogy túlzott mértékben egy régebbi *Staatsraison*** és egy régebbi

* Államérdek. (francia)
** Államérdek. (német)

fajta hatalmi egyensúly fogalmaiban gondolkodtak, és ebből fakadó aggodalmaik odáig juttatták őket, ahol egy szövetség Franciaországgal áldásosnak és természetesnek tűnt.

Szeretném megtudni valamikor, hogy nem tévedek-e ebben. Hisz az egész alig több mint spekuláció a részemről. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1980. január 13.

Először is hadd fejezzem ki mély hálámat 7-i leveledért. Nincs még egy ember ebben az országban, akinek a véleménye a könyvemről többet jelentene nekem, mint a tiéd. Tudom, hogy ez egy különös könyv – valamiféle kompromisszum a történelem és az irodalom, a kötelesség és a hajlam között, melyben a történelem a kötelesség, és az irodalom a hajlam. Attól tartok, hogy rosszul kezdődik, és túlságosan sok türelmet igényel az olvasótól. De szeretem azzal biztatni magam, hogy ha valaki átrágja magát azon a bevezető anyagon, és eljut a könyv közepén lévő elbeszélő részekhez, valamit meg fog érezni az események valódi emberi szövedékéből – legalábbis, ami az orosz oldalt illeti. A francia szín, melyen gyorsan jöttek-mentek mindenféle érdektelen és jelentéktelen emberek, nem tette lehetővé ezt a fajta kidolgozást. A második kötetben, melyen most dolgozom, ez egy kicsit másképp lesz; az 1890-es években ugyanis volt már legalább három vagy négy olyan ember a francia oldalon, akinek a tevékenysége komolyabb és tartósabb volt, s akiknek az indítékaiba, remélem, sikerül majd mélyebben belelátnom. A franciák azonban szinte mindig nagyobb problémát jelentenek e tekintetben, mint az oroszok, mert annyira

zárkózottak, mindig olyan merev védőpajzsot emelnek maguk elé, s oly keveset árulnak el az igazi énjükből. Azt is remélem, hogy a második kötetben világosabban meg tudom mutatni a német civilizációnak azokat a mély és veszélyes hiányosságait, melyekre te teljes joggal hívtad fel a figyelmet.

Azzal kapcsolatban, amit a leveled harmadik bekezdésében írsz: az elmúlt hónapokban egyre inkább tudatában voltam, éspedig keserűen, annak, hogy a könyvem nem veszi figyelembe a tragédiának azt a nagy felszín alatti áramlatát, mely az akkori és a későbbi egész európai civilizáció alatt meghúzódott – azt a mélyáramot, mely egyszerre gyönyörű és borzalmas, s amelynek a művészek, a zeneszerzők és néhányan a legérzékenyebb írók közül nagyon is tudatában voltak. A könyvem szereplői ezt jobbára nem érzékelték. Néhányuk, jelesül Bismarck, Giersz és (igencsak különös módon) Bülow, nagyon is tisztán látták egy általános európai háború hatalmas veszélyeit; de egyikük sem látta, amint azt te is érzékelted, hogy azok a népi-érzelmi tendenciák, amelyek oly nagy mértékben lehetővé tettek egy ilyen fajta háborút, maguk is olyan mélyen eltemetett és ebben az értelemben tudattalan érzelmi állapotok tükröződései, amelyeket szinte senki sem érzékelt tudatos-kognitív szinten, s amelyeknek a jeleit csak a művészek és a költők finom antennái tudták felfogni. Az akkori idők diplomáciai és sajtódokumentumai mindebből semmit sem tükröznek; s ennélfogva nehéz szót ejteni róluk egy diplomáciatörténeti munkában; de úgy érzem, megérdemlik, hogy helyet kapjanak, s a második kötetben igyekszem majd megtalálni ezt a helyet.

Ez természetesen felvet egy problémát, amely túlmegy e konkrét történelmi munka törekvésein, de tudom, hogy téged is érdekel, amint engem. *A* nagy problémáról van szó, a legfőbb problémáról: annak okairól, hogy a mi nyugati civilizációnk olyan tragikus úton halad – más szóval a közelgő és elkerül-

hetetlen bukásának okairól. Nyilvánvalóan nincs egyetlen ok: okok sokasága van, melyek olyan rejtélyes módon kapcsolódnak össze, hogy az még a legnagyobb és legsokoldalúbb elmék elemzőképességét is meghaladja. De bizonyára nem lehetetlen felismerni és elkülöníteni a legfőbb elemeket az oksági viszonylatoknak ebben a szövevényében. A könyvem 419. oldalán rámutattam arra, ami szerintem ezek egyike lehet: nevezetesen, a változás – a gazdasági, technológiai és társadalmi változás – túl gyors iramára a XIX. században. Továbbra is erősen kitartok e véleményem mellett: hogy ha *kell* is a változás, akkor is lassúnak, fokozatosnak kell lennie, az emberek alkalmazkodóképességére szabottnak – s ezt az alkalmazkodóképességet nem lehet egyetlen nemzedéktől elvárni, hanem több nemzedékben kell gondolkodni –, úgyhogy a problémát nem egy adott pillanatban élő személyek tekintetében kell átgondolni, hanem az emberi élet nemzedékeken átívelő folyamatában. Ám miután ezt elmondtam, azt is be kell vallanom, hogy egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy a XIX. századi változás fő elemei – iparosítás, népességnövekedés, urbanizáció, politikai demokratizálódás, egalitarianizmus stb. – önmagukban kívánatosak voltak, bármilyen fokozatosan vezették volna be őket, s hogy nem inkább abból fakadtak, amit Csehov oly könyörületesen „félreértéseknek" nevezett – irdatlan méretű félreértésekből azzal kapcsolatban, hogy mi hasznos és mi nem az emberek számára, az érzelmi és fizikai egészségük igazi forrásaival kapcsolatban. Ahogy életem vége felé közeledik, egyre kevésbé bízom korunknak ezekben a szellemi bálványaiban – a demokratizálódásban, az urbanizációban és abban, amilyen szenvedéllyel a gépet helyezzük az emberi kéz helyére életünk termelő folyamataiban – mint egy viszonylag reményteljes társadalmi élet elérésének eszközeiben e földön. De hát itt vannak ezek a bálványok, szilárdan ülnek trónjukon; és attól tartok, se te, sem

én nem jutunk nagyon messzire, ha le akarjuk dönteni őket. [...]

Köszönöm a megjegyzéseidet Cyonról. Éppen egy monográfiát írok róla, nem azért, mintha bármi köze lenne (már azon kívül, amit már megírtam) a Szövetséghez, hanem mert olyan érdekes és rejtélyes alak. Tudod, azt gyanítják vagy gyanították róla, hogy volt valami része a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című híres antiszemita hamisítvány megírásában. És az élete meglehetősen drámai példája annak a küzdelemnek, amely a XIX. század végén folyt a hit és a tudományos pozitivizmus között.

J. L. levele G. K.-nek

1980. március 9.

[...] A pillanat hatása alatt hívtalak, csak azért, hogy elmondjam neked, mennyire meg voltam hatódva (s vagyok még mindig) attól a rövid részlettől, melyet a *New York Times* jelentetett meg[1] a Külügyi Bizottság előtt mondott beszédedből. Azt is felfogtam, hogy ez újabb felvonás volt életed drámájában. Te, egyedül ennek az országnak a hivatalos és magánszemélyei közül, nem egyszerűen csak kimondtad, amit ki kellett mondani, hanem az ítéleted arról, hogy mi történt, mi történik, és hogy az Egyesült Államoknak hogyan kellene cselekednie, nemcsak realista volt, hanem egyedülálló és tisztességes is (ez utóbbi minden értelmében). Amit mondtál, az nemcsak újabb bizonyítéka volt annak, hogy George Kennan független gondolkodó (azok, akik tisztelnek téged, ezt jól tudják), hanem a nemzet életének ebben a szomorú pillanatában te voltál a józanság és az értelem

[1] Kennan azt fejtette ki a Külügyi Bizottság előtt, hogy a Szovjetunió a mély problémák korszakába lépett.

egyetlen hangja. Ez nemcsak erős elmére vall, hanem arra is, amit a franciák *force d'âme*-nak* neveznek.

[...] És ennek a levélnek a célja az, hogy elmondjam neked, mennyire nem jogos a haszontalanság érzése – annak ellenére, hogy a konok ostobaság és az önző gyávaság óceánja vesz körül bennünket. Nemcsak abból a tényből (mert tény) kell erőt merítened, hogy sok ember van ebben az országban, néha a legfurcsább pozíciókban és helyeken, mint e szavak írója is, aki a te minden szavadat lesi; nemcsak abból, hogy a jövendő nemzedékek mélyebben meg fogják érteni a te bölcsességedet, mint talán bármely amerikai hazafiét, aki a huszadik században élt és küzdött az igazság szolgálatában –, hanem elsősorban annak tudatából, hogy Isten útjai kifürkészhetetlenek, s hogy következésképpen a legnagyobb szolgálatok, melyeket országodnak és a ma élő nemzedékeknek tehetsz, talán még előtted állnak, a te állhatatosan nagyszerű és állhatatosan tisztességes pályádnak még nem látható mérföldkövein túl.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1980. március 13.

Mélyen meghatott március 9-én kelt leveled. Milyen jól láttad a távolból az érzéseket, melyekkel nemrég színre léptem a külpolitikánk bizonyos problémáiról folytatott nyilvános vitában.

Igen, igazad van. Az ember sohasem tudhatja, hogy milyen hatása lesz a szavainak és a tetteinek a közügyek területén. Csak

* Lelki erő.

azt tudja tenni, amit az adott pillanatban helyesnek és szükségesnek vél, és imádkozhat, hogy nincs túlságosan messze a helyes ösvénytől, és amit tesz és mond, az valamikor, Isten kegyelméből és az Ő módja szerint hasznos lesz – s ugyanakkor megbocsátást kérhet a tévedésért, mely óhatatlanul jelen van mindenben. [...]

IV.

A GONOSZ BIRODALMA ÉS A HIDEGHÁBORÚ VÉGE

1983 ÉS 1987 KÖZÖTT ÍROTT LEVELEK

J. L. levele G. K.-nek

1983. március 17.

Az elmúlt három évben országunk elmúlt százéves történelmének interpretációján dolgoztam.[1] Interpretációról van szó, különböző kibontakozó szinteken, nem pedig monotematikus és kronologikus történelemről; jövő januárban fogja megjelentetni a Doubleday. Valamennyi korábbi könyvemet, egy kivételével, közvetlen családom valamely elhunyt vagy élő tagjának ajánlottam. Amikor ezzel a kézirattal elkészültem, úgy döntöttem, hogy neked ajánlom.

[...] Egy órával ezelőtt azt hallottam a rádióban, hogy a Reagan-kormány még több amerikai katonát kíván Libanonba küldeni s ott tartósan állomásoztatni, hogy „garantálja" Izrael biztonságát stb. Meghűlt bennem a vér, különösen az oroszok majdnem teljes hallgatását látva, akiknek a déli határai végül is mindössze két- vagy háromszáz mérföldre vannak onnan, miközben mi négy- vagy ötezer mérföldnyire vagyunk a világnak attól a részétől. És mennyit hallgattuk az elmúlt tizenöt évben, hogy milyen erős az orosz flotta, meg hogy mennyire meggyengült a mi jenlétünk a Földközi-tengeren! Egyre jobban aggaszt ez a növekvő és vitán felül álló amerikai készségesség szinte mindennel kapcsolatban, amit Izrael akar; engem ez egyre jobban az 1914-es Balkánra emlékeztet. [...]

[1] A könyv végül is a kiadóm által rám erőltetett *Outgrowing Democracy: A History of the United States in the 20th Century* címmel jelent meg a Doubledaynél 1984-ben. Magyarul: *Az Egyesült Államok XX. századi története,* Európa, 2002. George Kennannek ajánlottam a latin mottóval: „Integer vitae scelerisque purus" (Tiszta, bűntől ment szívű férfiúnak). (Talán ez volt az első könyvem, melyet nem családom valamely tagjának ajánlottam.)

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1983. szeptember 27.
Kézzel írva

Megkaptam 24-én kelt leveledet, és most örülök, mert minden sietség nélkül tudok válaszolni rá. Múlt csütörtökön, miután három héten át vacakul éreztem magam, úgy döntöttem, hogy nem igyekszem továbbra is normális szakmai életet élni, lemondtam minden kötelezettségemet az elkövetkező hónapra (bár csak egy volt), megmondtam a hölgyeknek az irodában, hogy intézzék el a levelezést nélkülem, az orvosokra bíztam magam, és azóta, leszámítva a vizsgálatokat, békésen elvagyok itthon, olvasok, írok, és hébe-hóba elvégzek valamilyen kinti munkát. Az orvosok aligha képesek segíteni a krónikus problémáimon, de öt ilyen békés nap után, amikor semmilyen nyomás nem nehezedett rám, máris teljesen új embernek érzem magam. Ezzel még nincs vége a problémának, mert továbbra is fennáll a kérdés, hogy az ember miként próbálhat gondmentesen élni ebben a fontoskodó országban, de legalább megtanultam valamit önmagamról. Ha a vizsgálatok befejeződnek, mégiscsak

vissza kell térnem az irodába, és szembe kell néznem a megszokott dilemmával; de bölcsebb emberként térek vissza, és remélem, ügyesebben tudok majd szembenézni vele.

Nagyon elszomorított a hír, hogy a fiadnak megint rosszabbodott az állapota.[1] Tudom, mennyire nehéz lehet ez a te számodra, s persze a fiad számára is. A természet nem igazságos; gyakran kegyetlen, és látszólag értelmetlenül az – legalábbis az ember felfogóképességének nézőpontjából. Valamikor majd szeretnék beszélgetni veled arról a filozófiai-vallási problémáról, amit ez felvet, s amin én gyakran elgondolkodom. [...]

Továbbra is, ahogy azt el tudod képzelni, elszomorít – és riaszt – az amerikai–szovjet kapcsolatok állapota. Kezdem azt hinni, teljesen elérhetetlen cél, hogy az amerikai kormány- és sajtókörökben valamennyire is egészségesen próbálják megérteni Oroszországot. És ezt felismerve már-már azt gondolom, az lenne a legjobb, ha a két ország viszonya hosszú távon (és tudatos döntés nyomán) hűvös és távolságtartó lenne, s kizárólag a béke megőrzésére törekednénk, kerülve minden polémiát és egyetértésre való törekvést – egyszóval afféle teljesen illúziómentes viszony, melyben a gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos fölösleges félreértések elkerülését fontosabbnak tartanánk, mint azt, hogy bármiféle igazi filozófiai megértésre törekedjünk, vagy széles körű egyetértésre a politikai érdekeket illetően.

[1] Paul fiam komoly betegséggel küzdött, melyből aztán teljesen felépült.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1984. január 15.
Kézzel írva

[...] Ez most épp csak pár szó a könyvedről.
Mélyen meghatott az ajánlás, és csak remélem, hogy életemnek ezeket az utolsó éveit oly módon tudom leélni, hogy barátaim nem fogják megbánni a kedvességet és bizalmat, mellyel megajándékoztak.

[...] Remélem, hogy az elkövetkező két hónap során valamikor lesz majd alkalmam elmenni valamilyen kellemes helyre, és csak olvasni vagy egy héten át. A könyved el fog kísérni, és első helyen lesz az olvasnivalóim listáján. Azokból a részekből, amiket már láttam, tudom, hogy tele van (mint oly sok minden más is, amit írtál) gondolatokkal, meglátásokkal, eredetiséggel, bölcsességgel. Majd többet is írok róla, miután figyelmesen végigolvastam . [...]

G. K. levele J. L.-nak

Islamorada, Florida
1984. február 23.
Kézzel írva

[...] Miután lejöttem ide néhány napra pihenni, végre befejeztem az *Outgrowing Democracy* olvasását. Nem sajnálom, hogy ilyen sokáig tartott, neked pedig nem kell, hogy ez csalódást okozzon. Olyan könyv ez, melyet komolyan és figyelmesen kell olvasni, vagy sehogyan sem.

Habozok bármilyen elcsépelt – akár méltató – jelzőt használni ezzel a munkával kapcsolatban. Ez igazából nem az Egyesült Államok huszadik századi „története”, a szónak a narratív értelmében. Inkább az amerikai társadalom ez idő alatti fejlődésének kritikai megvilágítása – egy finom, körültekintő és fáradhatatlan elme fényében, mely kivételesen széles körű humán műveltséggel rendelkezik, és szilárdan gyökerezik a hitben (ami nélkül nem lehetséges következetes és koherens perspektíva). Nagy erényed, hogy egyszerre látod ezt az országot kívülről és belülről – nézőpontod egyszerre a bevándorlóé és a bennszülötté –, nem mintha bennszülött volnál, de megvan az a képességed, hogy mind a bennszülött, mint a külföldi nézőpontjából lásd a dolgokat, mint ahogy magamról is szeretem azt gondolni, hogy képes vagyok egyszerre külföldiként és bennszülöttként látni.

Ami a könyv minőségével kapcsolatos véleményemet illeti, hadd mondjak csak annyit, hogy ha rajtam állna, ajánlott olvasmány és vitaanyag lenne minden komoly amerikai történelemkurzuson egyetemi szinten; mert annak leglényegét fogalmazza meg, hogy az amerikai társadalom mit jelenthet önmaga számára, és mit kellene jelentenie – hogy hol kellene keresnie értékeit és lehetőségeit –, s hogy mi a jelentése történelmi vonatkozásban.

Mindehhez azonban hozzá kell tennem, bár ez csak az én személyes véleményem, hogy fogalmam sincs, hogyan fogadják majd a kritikusok, és (ha létezik ilyen) a közönség. Nem vagyok optimista. Épp egy sor olyan jelenség, amit leírsz a könyvedben, szól az ellen, hogy figyelmesen és haszonnal forgassák. (Ami persze mindig csalódás, de te vagy annyira bölcs és tapasztalt, hogy ne vedd ezt túlságosan a szívedre. Egy ilyen könyv megírása lényegében csak a tanítás egy formája; és a tanítással kapcsolatban, miként te is bizonyára egyetértesz velem, az embernek sohasem szabad túl aggódva firtatni az eredményeket, hiszen sohasem tudja, hová hullik a mag, s hol ereszt gyökeret, mint ahogy a kisarjadó növény eredete sem mindig azonosítható. A tanítás, ahogy én látom, a hit aktusa.)

Hogy magáról a könyvről rátérjek a személyes reakciómra, különösen nagy hatással volt rám a bevándorlással foglalkozó fejezet. Az én őseim, mint tudod, skót (valószínűleg ulsteri skót) telepesek voltak, olyan családok leszármazottai, melyek valamikor a XVII. század elején jöttek ebbe az országba, vagy hogy egészen pontos legyek, New Englandbe. A család, ahogy én ismertem, vagy inkább a család idősebb tagjai még erősen magukon hordozták a XVII. századi tapasztalatok és az akkori fegyelem nyomait. Nagyapám, akit jól ismertem, s akinek ott voltam a koporsóvivői között, 1828-ban született, nem sokkal azelőtt, hogy Tocqueville Amerikába jött. Durván faragott emberek voltak, természetesen csekély műveltséggel; de visszatekintve tisztelem őket a becsületességükért, az önfegyelmükért és konokul független jellemükért – azért, hogy soha nem akartak terhet jelenteni mások számára. Apáik harcoltak a forradalmi háborúban és a polgárháborúban; és bár ma én megkérdőjelezem, hogy valóban szükség volt-e azokra a háborúkra, valóban meg kellett-e vívni azokat a harcokat, azt látom, hogy ez az ország, ahogy megismertem wisconsini gyerekkoromban, nagyon is az *ő* országuk volt, abban az értelemben, hogy ők és a magukfajta emberek adták meg az eredeti jellegét.

Ma pedig azt látom, hogy ezeknek az embereknek az identitását és az amerikai társadalomhoz való hozzájárulását kezdik elsüllyeszteni, sőt szinte megsemmisíteni az olyan bevándorlók új és hatalmas hullámai, akik teljesen más kulturális és szellemi hagyományokkal bírnak – olyannyira, hogy már-már hontalannak érzem magam ebben az országban, mely valamikor az enyém volt. Nem nézem le ezeknek az újonnan érkezetteknek a millióit. Értékeik, melyek annyira különböznek a mi értékeink-

től, s annyira összeegyeztethetetlenek velük, olyanok, akárcsak a mieink, adott történelmi tapasztalat és fegyelem termékei, és amennyire tudhatom, nem kevésbé becsesek Isten szemében, mint a mieink. Csak a *másságukat* sajnálom, nem pedig valami feltételezett alacsonyabbrendűségüket; és még csak nem is a másságuk meglétéről van szó önmagában véve, hanem inkább arról a tényről, hogy olyan számban zúdulnak ránk, hogy már-már érvénytelenítik az olyan emberek hozzájárulását egy új civilizáció létrehozásához, mint amilyenek a saját őseim voltak, és arra kárhoztatnak minket, hogy történelmi értelemben elvesszünk, miként oly sok más nép, melyről a történelem alig őrzött meg feljegyzést.

Nem kívánom idealizálni népességünknek ezt a régi, angolszász elemét, melyhez ezek az ősök tartoztak. Ezek az emberek, különösen a gazdagabb XIX. századi megtestesülésükben, kétségkívül magukban hordozták sok magvát annak a romlásnak, amely ma hatalmába keríti az amerikai társadalmat – éspedig olyan formákban, mint a polgári önteltség, a materializmus, a filozófiai sekélyesség, az ember tökéletesíthetőségébe vetett hit és a tragédia minden valóságos érzékének hiánya a személyes emberi sorsot illetően. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1984. március 5.

Hosszú, kézzel írt leveled nek talán legbecsesebb része számomra az, ahol megtisztelő módon elmondtad egynémely legbizalmasabb gondolataidat és legmélyebb aggodalmaidat az őseiddel, illetve országunk angol nyelvű (nem az angolszász szót használom, mert az angol-kelták is idetartoznak) örökségével kapcsolatban. Ami az én könyvemet illeti, a legnagyobb örömöt

talán azzal szerezted nekem, hogy szerinted rendelkezem azzal a képességgel, hogy egyszerre látom a dolgokat az itt született ember és a külföldi nézőpontjából: mindig is ez volt ugyanis az elsődleges célom máskülönben elszigetelt életet élő angol nyelvű történészként (ami nem egészen ugyanaz, mint az angol nyelven író történész). Ezzel együtt (sok más európai bevándorlótól eltérően) soha nem fogom elfojtani, elhomályosítani vagy lekicsinyelni mindazt, amivel magyar örökségemnek tartozom. Ugyanakkor rendkívüli örömmel töltött el, hogy különösen felkeltette érdeklődésedet az emigrációról szóló fejezet – éppen az a fejezet, amelyet, attól félek, a legkevésbé fognak érteni.* Santayana írta, hogy ennek az országnak a törvényei, szabadságjogai és intézményei nem absztraktak, hanem angol törvények, angol szabadságjogok stb.; talán külföldinek kell lenni ahhoz, amilyen Santayana, s amilyen jómagam is vagyok, hogy ezt megértsük. (Tocqueville is megértette.) Természetesen mindez csak olyan szellemi gyorsírás...

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1984. április 10.

Kedves John:
(Te érthető módon vonakodsz George-nak szólítani engem, de talán nem lépek át semmilyen határt azzal, ha én Johnnak szólítalak. A szeretet és tisztelet jelének vedd.)

* A szóban forgó fejezet címe: „Ugrás a tengerentúlra. Az amerikai nemzet kialakulása” (Zala Tamás fordítása).

Nagyon örültem, hogy két bekezdésben kommentáltad nekem a saját munkádat. Úgy találom, mindenki számára hasznos (de különösen egy olyan ember számára, aki annyira sokoldalú, mint te), ha időről időre megvizsgálja a saját munkáját ilyen módon; és hasznos a barátainak is, ha ebbe bepillanthatnak. Drága barátom, nincs más választásod, mint hogy rendületlenül folytasd, ahogyan teszed is, a rendkívüli munkádat, hogy elérhetővé tedd az emberek számára, bármit tudnak is kezdeni vele, a páratlanul széles, bölcs és együtt érző nézetedet erről az országról, amelyben oly sok az önzés, a nárcizmus és az erkölcsi romlás, de egyúttal annyi frissesség, őszinteség és emberi jóság is van benne. Te elsősorban tanár vagy, a legtágabb értelemben; és a tanítás, ahogy azt már kétségkívül hallottad tőlem, a hit aktusa – máskülönben kevés értelme volna –, olyan tevékenység, melynek hatásait és következményeit a tanár sohasem fogja igazán ismerni, nem láthatja előre, és nem is kell, hogy túlságosan firtassa. Ez a te sorsod; és biztos vagyok benne, hogy hálát adsz érte, mint én magam is, hogy van erőd és hited hozzá. [...]

A francia–orosz szövetség második kötete már a kiadóm kezében van (ezúttal ez egy kereskedelmi kiadó, és lehet, hogy ez rossz döntés volt). Azt mondják, május elseje táján várhatom a korrektúrát; és a könyvnek a nyár végén vagy az ősz elején kell megjelennie. Én magam úgy gondolom, valamivel jobban sikerült, mint az első kötet, ha csak azért is, mert nagyobb önbizalommal írtam, és több szükségtelen részletet hagytam ki. De így is olyan diplomáciatörténet, melyet a saját különös stílusomban írtam – olyan mikrotörténelem, amely nem annyira arra figyel, hogy *mi* történt, hanem hogy *hogyan* történt: más szóval éreztetni akarja az olvasóval a zűrzavarnak, hiúságnak, rövidlátásnak, ostobaságnak, hanyagságnak, fellobbanó érzelmeknek és a ritka bölcsességnek azt a dús keverékét, melyből kiforrnak a kormányok és államférfiak feljegyzett kapcsolatai. Nem tehetek róla, mint ahogy te sem

tehetsz arról, ahogyan írnod kell. Én így szeretem előadni a történelmet, és úgy érzem, így is kell. És akárcsak neked, nekem sem szabad túlságosan firtatnom az eredményeit.

Az egészségem tűrhető, bár természetesen észlelem már a kor hatásait. De a nyilvánvaló jelentésük nem aggaszt. Csak a szenilitástól félek, a haláltól nem. És mielőtt eljön az a pillanat, szeretném úgy elrendezni a dolgaimat, hogy hirtelen távozásom ne jelentsen túl nagy terhet azok számára, akiket itt hagyok. De valóban nagyon zavar, hogy szakadatlanul mindenféle apró-cseprő kérésekkel bombáznak, mint ahogy mindenki mást is ebben az országban, aki hasonló pozícióban van, és nagyon igyekszem ezt korlátozni. De attól tartok, hogy nem igazán sikerül; nem szeretem túl brutálisan lerázni azt a több ezer embert ebben az országban, aki, úgy látszik, valamiért bízik bennem.

Az olvasó látni fogja, hogy mostantól kezdve leveleink egyre nagyobb számban foglalkoznak lelki (nem pedig intellektuális) és teológiai (nem pedig episztemológiai) témákkal.

G. K. levele J. L.-nak

Randesund-Dvergsnestangern
Kristiansand S., Norvégia
1984. július 8.

Ami a 15-i leveledet illeti, melyben elküldted „öntörténetednek" azt a fejezetét:[45]

Nagyon jó érzés volt, hogy most az egyszer valaki hazafinak írt le engem. Az ember viszonya a hazájához, akárcsak bármely intim kapcsolat, mindig bonyolult; de úgy gondolok magamra,

[45] Épp megírtam egy fejezetet készülő „öntörténetemből", „Nagy kortársak" volt a címe, és általam személyesen ismert és csodált emberek rövid karaktervázlataiból állt – de végül aztán nem került bele a kötetbe.

mint aki szerette a hazáját, vagy legalábbis azt, amit a hazájaként ismert, amikor fiatalabb volt, legalább annyira, mint azok, akik soviniszta köpenyt öltenek magukra, a kocsijukra pedig lökhárító-matricát tesznek azzal a szöveggel: „Amerika – éld meg vagy hagyd itt" (amitől mindig hajlamos lennék itt hagyni). Az elmúlt évek, be kell vallanom, nagyon elkeserítőek voltak ebből a szempontból. Most hajlamos vagyok nagyon úgy látni a saját hazámat, ahogyan Oroszországot látom (történelmi értelemben): nevezetesen, mint egy politikailag sikertelen és tragikus országot, amely azonban időről időre képes kitermelni magából valamilyen rendkívüli irodalmi, művészi és zenei intelligenciát, mely politikailag tehetetlen, és mindig ki van téve az éppen adott pillanatban uralkodó politikai erők kénye-kedvének és zaklatásának.

Te voltál olyan kedves, hogy a jellemet is említetted. Soha nem gondoltam magamra úgy, mint akinek abból túl sok van – inkább sok tekintetben gyenge embernek érzem magam. Igaz: nem lopok. Próbálok kedves lenni az emberekhez. A hűséget szinte az egyetlen abszolút erénynek gondolom. És szégyellném, ha kiderülne, hogy hiányzik belőlem a szellemi tisztesség. De sok ostoba és meggondolatlan dolgot tettem életem során. Képességem, hogy megbirkózzam az ördöggel, mely valahol a férfi emberállatban bújik meg, azt hiszem, az átlagosnál is gyengébb volt. Összességében sok mindenért kell majd felelnem, ha eljön az idő.

Ennyit a személyemről. Ahogy olvasom, amit írtál, rá kell jönnöm, hogy soha, sehol nem próbáltam összefüggően megfogalmazni személyes filozófiámat. Ezt természetesen nem lehet jól megtenni egy levélben. De most eszembe jut egy-két dolog, ami lényeges lehet mindazzal kapcsolatban, amit írtál: és ugyan ki másnak tudnám ezeket jobban elmondani, gondoltam magamban, mint neked? Legalább az általad írottak elismerésének bizonyítékául szolgál majd.

Ez a filozófia elsősorban az ember természetével és Istenhez fűződő kapcsolatával foglalkozik, s gondolom, egyetértesz velem abban, hogy ezekkel kell foglalkoznia. Úgy látom, az ember tragédiájának alapvető elemei kiirthatatlanul a saját személyes természetében gyökereznek, s nehéz helyzetében, amelyben e földön találja magát. (Mindig csak megvetéssel tudtam szemlélni a marxisták filozófiai sekélyességét, akik semmibe veszik az emberi tragédiának ezt az individuális, szubjektív dimenzióját, és azt hiszik, mindent rendbe lehet hozni, ha egy kicsit babrálnak az emberek közötti társadalmi kapcsolatokkal.) A tragédia egyfelől az ember animális, ösztönös, primitíven emocionális és részben tudattalan természete, másfelől a magasabb rendű, nagylelkűbb, kevésbé önző indítékokra és sugallatokra – igazi szeretetre és barátságra, könyörületre, egyszóval a lélek valódi nemességére – való képessége közti elkerülhetetlen konfliktusban rejlik. Ebben, az ember végtelenül meghasadt, önmagával is konfliktusban lévő természetében rejlik a tragédia első és valószínűleg legnagyobb forrása (melyen a szerzetesrendek próbáltak úrrá lenni, de gyanítom, hogy kevés sikerrel). Egy másik forrása pedig az a rengeteg igazságtalanság és csalódás, aminek ki van téve az ember a természeti környezete, a véletlen törvényei és saját fizikai sebezhetősége, tehetetlensége és halandósága miatt. Gondolok itt például szeretteink halálára – arra a tényre, hogy rendszerint nem halunk meg akkor, amikor meghalnak azok, akiket szeretünk, úgyhogy vagy mi maradunk itt, hogy gyászoljuk őket, vagy nekik, mint azt előre tudjuk, kell tovább küszködniük a nélkül a támogatás és segítség nélkül, melyet megadhattunk volna nekik, ha tovább élhetünk. És itt van megint saját halandóságunk ténye: nem csupán a halál okozta bánat és, néha, a haldoklás kínja, hanem annak a felismerése is, hogy az életünk során, legyen az bármilyen sikeres, a legjobb esetben is csak részlegesen tudjuk elvégezni feladatainkat. És

végül, ha az ember sok mindent látott már az életben, és különösen, ha történész, ott van minden emberi vállalkozás és eredmény mulandóságának, tünékenységének felismerése is.

El tudom fogadni azt, ami, úgy hiszem, az Egyház tanítása immár évszázadok óta: hogy az ember természetének és helyzetének e tragikus dimenziója olyasvalami, melyet azok, akik tisztán látják, csak a hit révén képesek elviselni és megnemesíteni – s a mi esetünkben ez a hit Krisztus szaván és példáján nyugszik. Be kell vallanom, hogy kétségeim vannak a keresztény doktrína egy alapvető tételével kapcsolatban, éspedig az Istenség mindenhatóságát illetően. Amire gondolok, az nem e mindenhatóság tagadása, hanem csak korlátozottságának felismerése. Nehezemre esik hinni, hogy Isten valóban kész beavatkozni a Természet hatalmas rendszerének aprólékos működésébe, miután úgy látta jónak, hogy életünket abba beágyazza. Ez a rendszer túlságosan személytelen és érzéketlen, és túlságosan önkényes a működése, semhogy azt gondolhatnám, Isten személyesen felelős azért a nyilvánvaló és temérdek igazságtalanságért, amit oly sok emberi élettel szemben követ el: a kisgyerekek szenvedéséért például, vagy a kegyetlen betegségekért és balesetekért, melyek oly sok fiatalt sújtanak. E természeti rend létrehozását Isten munkájának tudom látni, de az aprólékos működését már nem. El tudom hinni, hogy szomorúsággal tölti el Őt, amikor látja, hogy az embereket és gyermekeiket bele kell hajítania a véletlenek és igazságtalanságok e tengerébe. De nem tudom úgy látni Őt, amint személyesen vezérli működésének minden részletét. Ő talán tudja, amit mi nem, hogy miért kell mindennek így lennie, és miért e rendszer törvényei *között*, és nem azok fölött kellett létrehoznia művét. Mert hiszek benne, hogy van a valóságnak egy másik szintje, ahol az emberek életét könyörület, szeretet, szépség hatja át, s ahol Isten valóban uralkodik, ahol valóban működnek az Ő misztériumai és csodái (mert ezekből azért van néhány), és ahol, ahogy

Shakespeare írta, „Több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmetek álmodni képes”.* És számomra mindez, Krisztus könyörületével együtt, elegendő vigasz.

De már későre jár. A tengert az ablakainkon túl sötétbe vonják a rövid északi nyári éjszaka első hosszú árnyai. S a filozófia többi része várhat.

J. L. levele G. K.-nek

1984. július 18.

[...] Most az egyszer – s ez igazán ritkaság – úgy látom, hogy van valami eltérés a kettőnk hite között. Írsz az Isten mindenhatóságát illető kételyedről, hogy „nem tudod úgy látni Őt, amint személyesen vezérli a rendszer működésének minden részletét”. De nem közel van-e ez ahhoz a XVIII. századi Isten-szemlélethez, miszerint Ő az univerzum órásmestere, mechanizmusának létrehozója, ami után aztán úgy kormányozza, mint valamiféle alkotmányos uralkodó? Valahogy nem hiszem, hogy ez összhangban van a te hiteddel. Az igazságtalanság ténye a világban – ahogy írod, például az ártatlan gyermekek szenvedése – engem is gyakran fájdalommal tölt el; de talán furcsa módon ez az egyik olyan dolog (sajnos, vannak mások is), ami ritkán zavarta meg az Istenbe vetett hitemet. Emlékszem, mennyire örültél annak a kijelentésemnek, hogy az igazság fontosabb, mint az igazságosság (s hogy következésképpen az igazságra törekedni jobb, mint az igazságosságra). Ha ezt hisszük, és ha hisszük, hogy Isten megadta nekünk az igazságra való törekvés képességét (ha nem is az igazság birtoklásáét), akkor az a tudat, hogy mindennek van valami oka és célja ezen a világon, beleértve az

* Arany János fordítása.

ártatlanok szenvedését is, biztosan vigasztjelent; az a keresztény hit pedig, hogy Isten különösen szereti azokat, akik szenvednek ezen a világon, talán több is, mint vigasz.

Természetesen mindennek a hiten kell nyugodnia. És a hit – ahogy az ellenzői mondják – nem más, mint támasz. De nagyon különleges fajta támasz. Nem felel meg e világon létező semmilyen fizikai – vagy akár pszichés – dolognak. Ez a támasz nem arra való, hogy állni tudjunk, hanem hogy menjünk vele; de így is néha puha, máskor kemény, néha merev, máskor rugalmas. [...] Nem tudom megmondani, MIÉRT hiszek Istenben. Csak azt tudom megmondani – s azt sem könnyen –, HOGYAN hiszek benne; aminek azt is magában kell foglalnia, hogy MIÉRT AKAROK hinni. Tudom, hogy hitem nem elégséges – talán mert nem igazán akarok szembenézni bizonyos követelményeivel. Mondok két példát. A vallás megköveteli, hogy Istent jobban szeressem, mint bárki vagy bármi mást ezen a világon. De tudom, hogy ha valaki megsértené Istent a jelenlétemben, kevésbé lennék felháborodva, mint hogyha az apámat, vagy az anyámat, vagy éppen bárki olyat sértene meg, aki drága nekem. Gyakran gondoltam arra, hogy ha megkínoznának mint politikai foglyot, könnyebben tudnám megtagadni Istent, mint a szüleimet, a feleségemet vagy a gyerekeimet. Egy másik példa: a vallásom azt mondja nekem, nem lehetséges nagyobb öröm, mint Istent látni. Nos, én nem tudok *elképzelni* nagyobb örömet annál, mint hogyha újra láthatnám anyámat (vagy az első feleségemet), ha együtt ülhetnék vele valami napfényes teraszon, és elmondhatnám neki mindazt, ami velem és a családommal történt, mióta utoljára láttam őt. [...] Tudom, hogy van egy másik világ is ezen kívül, de valahogy hajlamos vagyok sajnálni, hogy annak a világnak az örömei nem olyanok lesznek, mint az itteniek. De azt is tudom, hogy a lelkem vagy talán a vallási képzelőerőm hiányossága miatt érzem ezt. De nem kételkedem

annak a másik világnak a létezésében. És nem olyan régen arra a fontos következtetésre jutottam, hogy Isten legnagyobb adománya maga a létezésünk ezen a világon, sok szinten és sokféle okból, s ez nagyon is magában foglalja azt az „extra" adományt, hogy az igazság néha győzedelmeskedik ebben a világban is. (A becsületesség gyakran nem a legjobb, azaz nem a legkedvezőbb politika; de a becstelenség a legrosszabb politika, mert az végső soron kudarcot vall ezen a világon is – és a történelmi tudás talán leginkább erről szól.) Mintha Isten tudná, hogy az emberek számára túlságosan nehéz lenne mindig csak a hamisság és az igazságtalanság győzelmét látni ezen a világon. A jóság létezésének – a hűségnek, a szeretetnek, az áldozatkészségnek, a spiritualitásnak és a nemességnek – vannak kifejeződései és bizonyítékai e világban is – mert Isten bennünk is van, nem pedig csupán rajtunk kívül. Történetesen – de talán nem véletlenül – ez a fő oka annak a meggyőződésemnek, hogy ez a föld az egész világegyetem középpontja, és az ember a legfőbb létező benne. (És vajon nem maga az ember találja-e fel, újra és újra, néhány ezer évenként a világegyetem rendjét?)

G. K. levele J. L.-nak

Randesund-Dvergsnestangern
Kristiansand S., Norvégia
1984. július 27.
Kézzel írva

[...] Olvastam, újraolvastam, és nagyra értékelem 18-i leveledet. Nincs nagy különbség a nézeteink között. Az Isten mindenhatóságát érintő kételyeim az emberi létezés egyetlen szférájára vonatkoznak, s ez számomra nem jelenti a hit csorbulását. Csak

azon a megfontoláson nyugszanak, hogy ha Ő, ahogyan szeretem elképzelni, szeretettel vesz részt küszködéseinkben – melyeknek természetesen összehasonlíthatatlanul a legnagyobb szereplője, és tökéletesen elengedhetetlen az erőfeszítéseink számára –, akkor van valami, ami ellen harcolnia kell, s ez hatalmának korlátozottságát jelenti. Ha pedig, ahogyan te mondod, Ő bennünk van, akkor az is bennünk van, ami ellen harcol; s akkor mi magunk, tragikus módon, részei vagyunk e korlátozottságának. De erről majd többet is beszélünk akkor, amikor találkozunk.

Megígértem, hogy elküldök néhány megjegyzést a te „nagy kortársaidról".[1] A Dwight Macdonaldról szóló rész ragyogó. Kétségem sincs afelől, hogy teljesen igaz, amit irodalmi és kritikusi tehetségéről írsz. Ám az a nagylelkűség, mellyel személyes viselkedését bemutatod, többet mond el rólad, mint őróla. Én nem lettem volna ennyire elnéző. A gorombaság egyike azoknak a tulajdonságoknak, melyeket nehezen tudok megbocsátani. Mi, halandók nem sokat tudunk tenni az ellen a becstelen, ösztönös-érzelmi kavargás ellen, amely mélyen bennünk van, de semmi nem akadályoz meg bennünket abban, hogy ezt kiegyensúlyozzuk azzal, hogy más emberekkel fenntartott kapcsolatainkban betartjuk az általános jó modor és udvariasság szabályait. A jó modor több üres rituálénál; gyakran az egyetlen módja annak, hogy elfojtsuk – ha már megszelídíteni nem lehet – a bennünk lévő vadállatot...

[1] A „Nagy kortársak" című fejezetben foglalkoztam még Dwight Macdonald amerikai íróval és kritikussal; Harold Nicolson brit diplomatával és íróval; Owen Barfield angol filozófussal és íróval; Werner Heisenberg német fizikussal; Dervla Murphy ír utazóval és íróval és Varga Béla magyar pappal. Nicolsonról abban az évben írtam egy hosszú esszét James Lees-Milne kétkötetes Nicolson-életrajza kapcsán (*The New Yorker*, 1985. szeptember 2.)

Nagy érdeklődéssel olvastam a Harold Nicolsonról szóló részt. Egy kicsit ismertem őt, amikor Berlinben tanultam, 1930 körül, s ő az ottani brit nagykövetség tisztviselője volt. Később, amikor olvastam néhány munkáját, a példaképem lett mint diplomáciatörténész – elsősorban tőle tanultam meg, hogyan *lehet* ilyen módon történelmet írni. A homoszexualitásáról már Berlinben is tudtam. Mások szavaiból az a benyomás is kialakult bennem, hogy ellenszenv él benne Amerikával vagy legalábbis azzal szemben, amit ő Amerikának gondol, mint ahogy eleve kész volt ellenszenvvel viseltetni minden amerikaival szemben, akivel csak találkozott. A homoszexualitást egyébként a magánügyének tartottam, csupáncsak sajnáltam azért, hogy ez milyen problémákat okozhat számára. És gyanítottam, hogy az Amerika-ellenessége szerencsétlen személyes tapasztalatokból fakad (tudtam egy ilyen berlini incidensről), és jelentéktelen foltnak tekintettem ezt amellett, hogy milyen bámulatosan átlátja és érti a nemzetközi eseményeket. Összességében tragikus figurának láttam: mindaz megtestesült benne számomra, amit az angol felső osztálybeli neveltetés és oktatás képes produkálni – s íróként nagyon tehetségesnek is, ám érzelmi életében torznak és boldogtalannak, s ragyogó történelmi felismerései ellenére furcsamód kiegyensúlyozatlannak és bizonytalannak saját kora zavarodottságával szemben.

Ami Barfieldet és Heisenberget illeti – róluk nem sokat tudok mondani. Te sokkal olvasottabb vagy nálam a filozófia és a természettudományok minden aspektusát illetően. (Ez, be kell vallanom, önmagában nem nagy Kunststück; én ugyanis gyakorlatilag semmit sem olvastam.) Készséggel elismerem annak igaz voltát, amit ők – és te – mondanak olyasféle dolgokról, mint a bizonyosság és objektivitás, illetve a megfigyelő és a megfigyelt viszonya. Ezt-azt mindebből sok évvel ezelőtt megtanultam már Oppenheimertől. Ugyanakkor persze a saját erőfeszítéseim is,

amikor diplomáciatörténetet próbáltam írni, megtanítottak arra, hogy nincs úgynevezett objektív történelmi valóság, mely független „a megfigyelő nézőpontjától" – legalábbis olyan, mely az emberi értelem számára megközelíthető –, csak az adott történész nézőpontja létezik, melynek értéke magának a történésznek a tulajdonságaitól – becsületességétől, precizitásától, képzelőerejétől és empatikus készségétől – függ. Ezért én minden elbeszélő történetírásnak nevezhető munkát a kreatív képzelőerő munkájának tekintek, akárcsak a regényt, mely azonban némiképp más célokat szolgál, és más, szigorúbb szabályok vonatkoznak rá.

A Dervla Murphyről és Varga atyáról szóló részek nagyon szépek. Az előbbi valóban nagy kortársunk, ami a világ általános megértését illeti. S egyszersmind kétségkívül fékezhetetlen bátorságú, kemény és kitartó nő. Hogy e két különböző tulajdonság összefügg-e valami fontos értelemben, azt nem tudom, de mindkettő lenyűgöző, és az utóbbi számomra valósággal félelmetes.

Ami Varga atyát illeti, azt hiszem (mint ahogy az orosz emigránsok esetében is), hogy jobban megértem, mint ahogy ő képesnek tartana rá, az emigráns életének szomorúságát; és tisztelem őt (a te leírásod alapján) azért a filozofikus derűért, mellyel ezt viselni látszik.

[...] Leszámítva a látszólag ostoba küszködést, hogy rendben tartsak egy szép kis birtokot, melyet egyre jobban és reménytelenebbül szorongatnak az urbanizáció, az iparosodás és a közönségesség inváziós erői, és vagy behódol ezeknek az erőknek, vagy visszasüllyed az erdőbe, amikor – egy vagy két év múlva – többé nem leszek képes gondját viselni, ezt leszámítva tehát nem tettem semmi hasznosat se a magam, se mások számára az elmúlt hat hétben, és ha erre a civilizációra gondolok, megbénít a jövőjével kapcsolatos mélységes pesszimizmusom. Attól tartok, szükségem van az ösztönzésre, amit az olyan emberekkel folytatott kommunikáció jelent számomra, mint amilyen te vagy. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1984. augusztus 16.

Reggel hét óra van, és úgy néz ki, megint gyötrelmesen forró napnak nézünk elébe. Valószínűleg ez az utolsó levelem neked, amit ebben a házban írok, mely harminc éven át volt az otthonom.[1] Már elkezdtünk átköltözni az új házba, amely még nincs ugyan teljesen kész, de a következő pár napban innen már ki kell költöznünk. Mindenféle vegyes érzéseim vannak ezzel kapcsolatban, s te bizonyára megérted ezeket. Ez a ház és ez a birtok afféle főgyökér volt számomra ebben az országban – egy főgyökér annak minden hajszálgyökerével és kidudorodásával együtt. Ezt a helyet választottam otthonomnak több mint harminc évvel ezelőtt; a házat közösen építettük a feleségemmel; a bútorokkal, a berendezésekkel és a kerttel együtt az amerikai és az európai ízlés különös, de néha szép elegye; innen vittem őt a kórházba, amikor megszülte két gyermekemet; innen vittem őt a kórházba meghalni; itt nőttek fel a gyerekeim; itt vettem el második feleségemet. Hosszú ideig úgy éreztem, hogy ez a ház a régi falaival (egy régi iskolaépület volt, 1840-ben építették, a birtokot az első feleségem tragikus sorsú családja adta a községnek) közömbös, sőt gyanakvó velem szemben, valahogy úgy, ahogy egy öreg nagynéni bírálóan néz a család egy új tagjára, aki épp feleségül vette egyik unokatestvérét – a távolságtartás és a közömbösség elegyével. De ugyanúgy, ahogy nekem meg kellett szelídítenem egy sokáig ellenséges földdarabot

[1] Első feleségemmel, Helennel, és második feleségemmel, Stephanie-val harminc éven át éltünk az „Old Pickering School House"-ban; s aztán Stephanie-val 1984 augusztusában átköltöztünk a „Pickering Close"-ba, mely ugyanazon a birtokon van, mindössze ötszáz méterre onnan.

(évekig tartott, amíg kiirtottam a gazt, és lassanként megtisztítottam két-háromholdnyi területet), a ház végül is nemcsak elfogadott, hanem üdvözölt is – s valahogy nemcsak azért, amit ő jelentett nekem, hanem egyszerűen csak annak köszönhetően, hogy az, ami. Van valami misztikus az efféle dolgokban. Az új házzal kapcsolatban, melyet Stephanie-val éveken át tervezgettünk és rajzolgattunk, a legjobban úgy lehetne leírni az érzéseimet, mint egy olyan emberéit, aki úgy döntött, rendel egy ragyogó új öltönyt egy első osztályú és drága szabótól, s lehet az akármilyen méretre szabott, mégiscsak aggódik egy kicsit, hogy vajon hogy fog állni rajta.

[...] Újból mélyen megindítottak a még úgy-ahogy meglévő civilizációnk állapotáról leírt komor gondolataid. De engedd meg, hogy levelemet néhány véletlenszerű gondolattal zárjam e hatalmas témával kapcsolatban, a célból, hogy némiképp felvidítsalak! Látva, hogy az élet olyan, amilyen, és hogy még mit tud kínálni, nincs értelme, hogy együtt keseregjünk: meg kell osztanunk egymással a balsejtelmeinket, de azt is, ami reményre ad okot.

I. A dolgok sohasem olyan rosszak (vagy jók), amilyennek látszanak.

II. Azt hiszem, az amerikai nép jelentős része – különösen azok, akik gyakorlati, nem pedig szellemi foglalkozást űznek – még mindig rendelkezik a jóakarat és a józan ész nagy tartalékaival, és a nyilvánosság meg az intézmények csak bizonyos mértékig tudták elrontani őket. Egyszóval lehet, hogy tudatlanok, de nem ostobák.

III. Azt is gondolom, hogy sem az oroszok, sem az úgynevezett harmadik világ nem mutatja annak a nyers – akár szellemi, akár fizikai – egészségnek a jeleit, aminek láttán azt mondhatnák, hogy potenciálisan Európa és Amerika fölött állnak. Így vagy úgy az egész világ ugyanabban a betegségben szenved. Tudom, ez csekély vigasz. De emiatt a helyzetünk mégis egészen más, mint amilyen a Római Birodalom egyébiránt oly hasonló helyzete volt a vége felé. Hol vannak a friss, kemény, életerős barbár germán törzsek? Természetesen ez mind megváltozhat, és hamarabb, mint gondolnánk. Megjelenhet a barbár szellemiség új hulláma, egy új Mohameddel, akinek milliók hódolnak be itt körülöttünk is. A nukleáris technológiánk olyan globális méretű katasztrófát okozhat, hogy a nemzetközi együttműködés jelenleg létező formái hirtelen elavulttá válnak, és azonnal új formák bukkannak fel helyettük.

De elég ebből...

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1984. augusztus 27.

Mellékelek egy cikket, melyet egy lengyel hölgy írt[1] – országunkban tanít –, mert úgy gondoltam, érdekesnek találod, és kíváncsi vagyok a véleményedre. Egészen ragyogónak találom; de egyúttal maguknak a lengyeleknek a megsemmisítő kritikáját olvasom ki belőle. Az egyéni öntömjénezés is elég rossz, de a kollektív öntömjénezés még veszélyesebb. A lengyeleket az önsajnálatuk arra a feltételezésre ragadtatja, hogy ha rendelkeznének azzal a független hatalommal, melyre vágynak, ők (természetesen az eredendő bűn szennyétől mentesen) tudnák, miképp kerüljék el a kísértéseket, s hogyan oldják fel az ellentmondásokat, melyeket a hatalom gyakorlása mindig magával hoz. Milyen rettenetes illúzió!

[1] Nem tudtam előkeríteni a cikket.

J. L. levele G. K.-nek

1984. szeptember 4.

[...] Meg kell mondanom, hogy én nem vagyok annyira kritikus a lengyelekkel szemben, mint te (legalábbis a leveledben). A szenvedélyes nacionalizmusuk miatt gyakran volt rövidlátó és irreális a gondolkodásuk; nemzetük nem kevésbé érzelmes azonosítása a hit misztikus és transzcendens lényegiségével sajnálatos; ám leginkább csodálatra méltó teljesítményeik, melyek önfeláldozást és hazafiságot éppúgy magukban foglalnak, mint a nyugati eszmények iránti bátor elkötelezettséget, gyakran az érzelmek és az odaadás ugyanolyan vagy legalábbis hasonló forrásaiból táplálkoztak. Természetesen igaz, hogy az emberi természet hihetetlenül összetett alkímiája miatt a legnemesebb eszmények olyan víziókká és ideológiákká torzulhatnak, melyek lényegileg ellentmondanak forrásaik tisztaságának (és ennek fordítottja is történhet). Mindenesetre azt gondolom, hogy a nyugati és katolikus lengyelek vallási nacionalizmusa még legrosszabb formájában is jobb, mint az a szakadéknyi különbség, mely elválasztja a keleti és ortodox oroszok hirdetett kereszténységét és humanizmusát a tényleges és gyakran irreális gyűlölségektől, melyeket lelkükben táplálnak (amint még Dosztojevszkijnél is látjuk).

Paul Kennedy brit történész (aki most az Egyesült Államokban dolgozik) megjelentetett egy recenziót Kennan The Fateful Alliance. France, Russia, and the Coming of the First World War *(A végzetes szövetség. Franciaország, Oroszország és az első világháború előzményei, Pantheon Books, 1984) című könyvéről a* New York Times Book Review-*ban.*

J. L. levele G. K.-nek

1984. október 22.

Tegnap egész nap rád gondoltam. Először Paul Kennedy recenziója járt a fejemben. (Magát a könyvet még nem láttam.) Ez a Kennedy egy ostoba fajankó. Annak a buta Carrnak a banalitásával kezdi: hogy a múltat a jelen szemével látjuk, és fordítva. Hát persze. Tiszteletteljesen ír, és a *Times* főhelyet biztosít a könyvednek, ami teljesen rendjén való, de aztán Kennedy belecsúszik a „hivatásos" történész kicsinyességébe (az idézőjel nem véletlen). Ebben a bekezdésben most csupa apró-cseprő dolog következik, de épp csevegős hangulatomban vagyok. Kennedy egyetlen könyvvel csinálta meg a karrierjét, amely az angol–német ellentét kialakulásával foglalkozott 1864 és 1914 között, s amely nagyon jó kritikákat kapott, így aztán a szerzőnek gyorsan adtak egy katedrát a Yale-en. (Az amerikai egyetemek legyőzhetetlen vonzalmat éreznek másodrangú britek iránt.) A könyv komoly, és fő erénye, hogy Kennedy a két nemzet kapcsolataival a szokásos diplomáciatörténeten túl (vagy inkább azok alatt) foglalkozik: ír pénzügyekről, kereskedelemről, irodalomról stb. (Meg kell mondanom, hogy én is ezt tettem a legtöbb könyvemben, anélkül hogy észrevették vagy értékelték volna ezt a hivatásos tollforgatók.) De sok minden ebből felszínes volt Kennedy könyvében. Találkoztam vele néhány hónappal ezelőtt, és kiderült, hogy semmit sem tud Saki *When William Came* (Amikor Vilmos megjött) című regényéről, amely a legérdekesebb, legmélyebb, leggazdagabb (és a maga korában a legnagyobb hatású) regény Anglia egy elképzelt német megszállásáról.

[...] Rád (és a nemzetre) gondoltam az alatt a nyomorult televíziós vita alatt tegnap este... Ezúttal megdöbbentett – sőt talán megrémisztett – ennek a két embernek a végtelen tudat-

lansága, melynek forrása – s ezt nem volt nehéz felfedezni – egy olyan szűk világszemlélet, amely talán példátlanul történelmietlen. A sekélyességnek és a nagyszabású víziónak, a tökéletes provincialitásnak és az egyetemességnek ez a rettenetes elegye viszonylag új dolog. Kétlem, hogy a világról alkotott víziójuk bármiben is hasonlít ahhoz, ami akár a legközépszerűbb XIX. századi elnök elméjében is létezhetett. Elárul ez valamit oktatásunk gyászos minőségéről, miután (legalább) negyven éve vagyunk a világ vezető hatalma. Pedig egy héten át intenzíven készítette fel őket tanácsadóik serege. Miért nem tette fel például Mondale azt az alapvető kérdést, hogy Reagan miért küldte el a tengerészgyalogosokat Libanonba? Mert egyáltalán meg sem fordult ez az ő (vagy a stábja) fejében. Ehelyett lényegében azt rótta fel Reagannek, hogy nem gondoskodott a libanoni „körleteink" megfelelő mennyiségű homokzsákkal való védelméről stb. S én ezt különösen szörnyűnek találom, mert az amerikai emberek, lehetnek bármilyen tudatlanok, nem igazán ostobák: azt hiszem, pozitívan fogadnának (legalábbis a többség) egy olyan embert, aki azt mondaná, hogy semmi dolgunk Libanonban, és bizonyosan nincs rá okunk, hogy odaküldjük a tengerészgyalogosokat, és hogy a Közel-Kelet (bármi is az) nem tartozik az Amerika „biztonságát" érintő elsődleges területek közé. Most abba kell hagynom. Ez egy sebtében írt levél, de legalább könnyítettem a lelkemen...

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1984. október 24.
Kézzel írva

[...] Ami a könyvet illeti. Rajta van a listámon, hogy egy dedikált példányt kapjál, de még nem kaptam meg a kiadótól a példányokat. Természetesen örültem azoknak a dicsérő szavaknak, melyeket Mr. Kennedy az első oldalon írt (semmi sem lehet kellemesebb, mint az érdemtelen dicséret időről időre), de az 56. oldalon található kritikai megjegyzéseiről nincs különösebben nagy véleményem. Eléggé örülnék, ha könyvemet szerény, becsületes és viszonylag jól megírt történelmi-tudományos munkaként értékelnék, melyben a szerző megkísérelt egy adott történelmi epizódot úgy leírni, „wie es eigentlich gewesen ist." A példányt hamarosan megkapod.

Ami a két elnökjelölt között nemrégiben lezajlott vitát illeti, be kell vallanom, hogy remegett a lábam, miközben néztem – csak belegondolni is, hogy vagy az egyiknek, vagy a másiknak a tétova, tudatlan kezében fog nyugodni a nyugati világ békéje az elkövetkező négy évben! Természetesen igazad van. Azt gondolnám, ez már valóban valaminek a vége, ha nem emlékeznék a leckére, amire Joszif Sztálin tanított, sok-sok más emberrel együtt: „Bármilyen rossz a helyzet, soha ne gondold, hogy nem lehet még rosszabb, és hogy nem tudnád elviselni még azt is."

J. L. levele G. K.-nek

1984. december 9.

[...] A könyv teljesen más, mint az előző kötet, és nem csak azért, mert rövidebb... Természetesen ez a második kötet is valamelyest több, mint, ahogy te mondod, „puszta kísérlet, hogy leírjam a diplomáciatörténet egy epizódját”. Ragyogó portrék vannak benne; olykor (s ez nagyon fontos) egy-egy leírás, mellyel megidézed a két főváros atmoszféráját; s természetesen filozófiai következtetések, amiket a te kötelességtudó és fáradhatatlan elméd nem tud kihagyni, hogy emlékeztesse az olvasókat – inkább emlékeztesse, mint tanítsa – a mai napra és a mi időnkre.

Nem értek egyet *mindennel*, amit ebben a könyvben írsz, de ez lényegtelen. A könyv csodálatos teljesítmény; és – mint szinte minden, amit írsz – *sui generis*. (Ez problémát jelent számomra: kicsit gondolkoznom kellett, hova tegyem az első kötetet az új könyvtáramban. Külön helyen tartom a német történelmet, a francia történelmet, az orosz történelmet, és van egy – kisebb – részlege az általános újkori európai történelemnek is. Némi hezitálás után arra a polcra tettem, ahol a XIX. század végi Oroszországról szóló könyveket tartom. Ez az újabb kötet azonban nem illik oda. Így az első meg a második kötetet is az általános európai történelem részlegébe tettem, ahol most e pillanatban is a szemem előtt vannak, részint az elhelyezkedésük miatt, de azért is, mert igazán *sui generis* művek, annyira mások és annyival értékesebbek, mint a legtöbb könyv, melyeknek most el kell viselniük a társaságát.)

J. L. levele G. K.-nek

1985. április 3.

[...] Olvastam a tömör és méltóságteljes beszámolódat a norvégiai házadról és életedről a *House and Garden*-ben. Micsoda kontraszt, ha a Mrs. Galbraith által leírt Savonnerie-pompát[1] tekintjük, melyből a férje átlépett Bill Buckley svájci házába, hogy aztán az utóbbi megírja azt a borzalmas levelet Flora Lewisnak, amelyet biztosan te is olvastál a *New York Times*-ban. Attól tartok, hogy most egy ideig az ilyen fajta emberek lesznek a politikai és szellemi életünk vezetői. Ezen három dolgot értek. I. A liberális eszmék és programok annyira kimerültek, hogy még a prózai politika szintjén sem látom, hogyan tudnának a demokraták megszabadulni attól, ami most már nem előny, hanem a hátrányukká vált – még választói szinten is. II. Elkezdődött az intellektuelek (s köztük sok zsidó) menekülése a gadarénusok országába – mert valóban erről van szó. III. Nagy esély van rá, hogy a „média” nagy részét (ez a „média” borzalmas szó, de tudod, mire gondolok) „konzervatívok” szállják meg, és a közvetített tartalmakat és véleményeket közösen, bizonyos munkamegosztás szerint fogják előállítani az ifjú nacionalisták és a fent (II.) említett emberek.

De, hála Istennek, a történelem kiszámíthatatlan, még most is, még ebben az országban is.[2] [...]

[1] A *House and Garden* közölt egy kis cikket, s mellette fényképeket Kennanéknek a norvégiai Kristiansandban lévő nyári házáról. A másik utalásom ebben a levélben Kenneth Galbraithre vonatkozik, William Buckley jó barátjára és állandó vendégére a svájci Gstaadban, egy síparadicsomban lévő pazar házában. Buckley nyílt levelet írt a *New York Times* nagy tiszteletnek örvendő és kedves külpolitikai rovatvezetőjének, Flora Lewisnak, akit e levélben „liberális őrültnek” nevezett.

[2] Ami ezt a mondatot illeti: talán érdekes lehet az olvasó számára, hogy ekkor, mindössze néhány hónappal azután, hogy Gorbacsov lett a Szovjetunió vezetője. Kennan azt mondta nekem, hogy ez az ember talán elkezdte a Szovjetunió lebontását.

[...] Van egy fénykép a *House and Garden*-ben egy házról (nem a tiedről), mely egy kis öböl végében áll az alkonyatban. Örömmel mesélem el neked, hogy egy kicsit (nagyon kicsit, de mégis) hasonlít a mi új házunk elhelyezkedésére, egy sokkal kevésbé gyönyörű környezetben: de a mi házunk is vízparton áll, és az a csend, az örökkön változó fények és színek, és néha a számtalan madár, ahogy röpköd, lubickol, lebukik, fölszárnyal és leszáll, csodálatos ajándék minden reggel (meg délután és este).

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1985. május 7.

Örömömre szolgált, hogy hírt adtál a helyzetedről és a terveidről; és nagyon irigylem tőled a svájci gyalogtúrát – kitűnő terv, amit én a reumás lábammal már nem tudnék vállalni.

A mi utazásunk a közép-atlanti államokba elsődlegesen a kikapcsolódást szolgálta, s hogy megpihenjünk az elszomorító feszültségektől, amiket főként egyik gyerekünk házassági nehézségei okoznak, s mindkettőnket nagyon megterheltek az elmúlt hetekben. Nekem ugyan nem az volt az elképzelésem a pihenésről, hogy vagy 1700 mérföldet vezessek sztrádákon; de a feleségem a nagy részét élvezte, ahogy arra számítottam is, és emiatt aztán nem bántam meg. A legkellemesebb pillanatok azok voltak, amikor barátainkat látogattuk meg. Máskülönben ez az élmény is inkább csak megerősítette a komor nézeteimet országunk helyzetét és jövőjét illetően. A túlnépesedés, az élet szinte teljes automobilizálása, a folytatódó környezetrombolás, a reklámozók elsöprő uralma a kommunikációban – mindezeket a lehangoló jelenségeket ezen az utazáson még rosszabbnak lát-

tam, mint ahogy addig képzeltem. Másfelől találkoztunk néhány lenyűgözően kedves emberrel; úgyhogy azzal a gondolattal fejeztem be az utazást, hogy országunk minden látogatójának kellene kapnia a Bevándorlási Hivataltól egy kártyát, azzal a szöveggel, hogy „bármilyen ijesztőnek vagy bátorítónak tűnnek a benyomásai, melyeket az országunkkal való találkozások során szerez, soha ne felejtse el, hogy soha nem kell messzire mennie ahhoz, hogy megtalálja mindennek pontosan az ellenkezőjét is".

Egy másik téma, ami a fejemben járt ezen az utazáson, olyasmi volt, amiről te mindenki másnál jobban írtál: a bevándorlás hatásai az amerikai népesség összetételére és kulturális színezetére. Ez ma már természetesen nem kevésbé idegen ország számomra, mint az európai országok némelyike – amivel nem akarom azt mondani, hogy emiatt „rosszabb" vagy „jobb". Mindenesetre csodálkozom az előkelő származású fehér-angolszászprotestáns elit teljes kudarcán – most, olyan százötven év múltán –, hogy megőrizze azt a politikai és kulturális tekintélyét, melyet egykor élvezett, és a közönyén, mellyel saját normáinak megszűnését és önnön tehetetlenségét elfogadja. Gyanítom, hogy ez jórészt saját elkülönülésének és individualizmusának következménye, az attól való ódzkodásának, hogy keveredjen olyanokkal, akik nem osztoznak a *manière*-jaiban, ahogy Tocqueville mondta volna. Akárhogyan is, ők – velem együtt, aki közülük valónak tekintem magam – jelentéktelen kisebbséggé váltak, mely még védelmez néhány helyi pozíciót (elsősorban New England északi részében), egy olyan országban, amely oda nem illő módon – s anélkül, hogy értené – szavakban még őrzi hajdan kihirdetett föderalista eszményeit.

Miután felismertem, hogy az amerikai társadalom soha többé nem lesz olyan, mint amelybe beleszülettem, nagyrészt az újabb bevándorlóktól várom, hogy meghatározzák a jövőjét. És egyszer csak abban reménykedem (mivel minden más elveszett), hogy a

keletiek bevándorlása – különösen a kínaiaké és a japánoké – folytatódni és erősödni fog. Nem azért reménykedem ebben, mert mindannyiukat kedves embereknek vagy hozzánk hasonlóknak tartom, hanem mert ők összességében keményebbek, szívósabbak, fegyelmezettebbek, kegyetlenebbek és talán intelligensebbek is nálunk, és mert ők úgy fogják elrendezni a négereket, a latinókat és talán még a zsidókat is, ahogy mi nem voltunk képesek – éspedig mindannyiuknak a javára. Egyre inkább a meggyőződésemmé válik, hogy a liberális demokrácia, ahogyan azt megszoktuk, egyszerűen képtelen megbirkózni ennek a társadalomnak a szaporodó problémáival. Ha bárki, akkor a keletiek tudni fogják, hogyan alakítsák át ezt a társadalmat valami hatékonyabb szervezetté, talán még úgy is, hogy feláldoznák az alapvető gondolatszabadságot, vallásszabadságot és a személyes szellemi érdeklődés szabadságát, azokat a szabadságjogokat, melyeket én személy szerint a legtöbbre értékelek.

Szokásunktól eltérően ebben az évben június közepéig itt maradunk – főként azért, mert most lesz a hatvanéves princetoni évfolyam-találkozóm, és bár még sohasem mentem el egyikre sem, úgy gondoltam, ezúttal el kell mennem. Végső soron ez egyfajta kötelék ahhoz a múlthoz, melyre már nem sokan emlékeznek. Aztán, amikor ősszel visszajövök, szeretnék komolyan nekilátni a francia–orosz szövetségről szóló különös sorozatom harmadik kötetének. Felmerülnek bizonyos problémák mind a kutatómunkával, mind az anyag leírásával kapcsolatban, amelyek az első két kötetnél nem jelentkeztek: ez hosszabb időt fog majd át, olyan időszakkal foglalkozik, amelyről, ellentétben III. Sándor korával, rengeteg másodlagos irodalom áll rendelkezésre; illetve olyan színtérrel, melyen a diplomáciai események szorosabban összefonódtak a belpolitikával – különösen Oroszország esetében (az 1905-ös elbukott forradalomra gondolok).

J. L. levele G. K.-nek

1985. július 29.

Nagyon köszönöm, hogy elküldted nekem a Cyon-kéziratot. Kétszer is elolvastam a legnagyobb érdeklődéssel. Természetesen emlékszem, hogy a magnum opusod első részében írtál Cyonról, s különösen megmaradt bennem az a *felejthetetlen* rész, amelyben leírtad Cyon utazását a Nord-Expressen a Gare du Nordról Berlinen, Eydtkuehnanon és Wirballenen keresztül Szentpétervárra, s amelyben tökéletesen érvényesül legmagasabb rendű írásművészeted. [...]

P. S. Van Cyonnak egy kortársa, az osztrák Otto Weininger, akinek a világnézete és személyes tragédiája nagyon hasonlít Cyonéra. 1902-ben öngyilkos lett, miután írt egy rendkívüli könyvet *Geschlescht und Character* (Nem és jellem) címmel, melyet sokan csodáltak, köztük a fiatal Hitler is (!). Az egyik asztali beszélgetés során a háború alatt Hitler azt mondta, hogy csak két becsületes zsidót ismert, Weiningert és dr. Blochot, az orvost, aki Hitler anyját kezelte. Hitler bizonyosan nem vett észre egy kulcsfontosságú mondatot Weininger könyvében, amely visszatekintve meghökkentően találó. Weininger tézise (durván, szellemi gyorsírással összefoglalva) a judaizmusra és a kereszténységre vonatkozott: a XIX. századra az előbbi materializmussá fajult, míg az utóbbi az egyetlen remény maradt a világ számára. Weininger előre látta az antiszemitizmus hatalmas mozgalmát. „A zsidóság és a kereszténység között, a kereskedelem és a kultúra között, a nő és a férfi között, a földhözragadt élet és a magasabb rendű élet között, a semmi és az Isten között kell majd az emberiségnek újból választani. Ez a két ellentétes

királyság; *Es Gibt kein Drittes Reich.*"* Csakhogy mégis létrejött egy Harmadik Birodalom... de azt nem a kereszténység vallása uralta, hanem a *Volk*-é.**

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1985. szeptember 19.

Több dolgot is szeretnék megköszönni neked: a leveled, melyet épp akkor küldtél, amikor tavaly júniusban elindultam Európába; az újabb leveled, melyet a Cyon-kéziratra válaszul írtál, s azt voltál olyan kedves kommentálni is (éspedig, meg kell mondanom, nagyon hasznosan); és a *New Yorker*-ben megjelent kritikákat, mindkettő ragyogó, azt hiszem. Hát nem furcsa – és egyben szomorú –, hogy valószínűleg nincs senki más az országban – vagy maximum még egy-két ember –, aki igazságot tudott volna szolgáltatni Nicolsonnak: ennek a tehetséges, roppant művelt, s ugyanakkor érzelmileg fogyatékos embernek, akire úgy nézek fel mint mesteremre és tanáromra a diplomáciatörténet-írásban!

Hálás voltam a Cyonnal kapcsolatos megjegyzéseidért. Már elkészültem az írással, és próbálom majd megjelentetni valahol – valószínűleg nagyon szerényen, csak mint egy kisebb jelentőségű tudományos hozzájárulást. Megpróbálok mellékelni egy példányt az utószóból, amit épp most írtam meg (attól tartok, túl sietősen), és hozzácsatoltam a dokumentumhoz, amit láttál.

* Nincs harmadik birodalom. (német)
** Nép. (német)

S hogy mi újság velem? A júliust és az augusztust Norvégiában töltöttük, ahol hideg és esős nyarunk volt. Az ottani körülmények nem kedveznek az írásnak, és nagyon keveset végeztem. Igen kemény küzdelmembe került, hogy ki tudjam vonni magam olyan témák nyilvános megvitatása alól, mint a nukleáris fegyverkezési verseny és a szovjet–amerikai kapcsolatok, nem mintha nem gondolnám azt, hogy vannak dolgok, amiket ki kell mondani, vagy mintha hiányozna belőlem a szellem és a tekintély, hogy kimondjam őket, hanem mert tapasztalatból tudom, hogy ha az ember épp csak belemártja a kezét ebbe az örvénybe, akkor az könnyen mindenestül beszívhatja, s teljesen elveszti az uralmat az élete fölött, s így egyszerűen nem marad ideje, hogy bármilyen komoly történelmi kutatómunkát végezzen. De hiába, hogy egy ideje sikerül kibújnom minden tévéinterjúra és nyilvános fellépésre szóló felkérés alól, a naptáram mégis gyorsan megtelik, hónapokra előre, más dolgokkal – család, barátok, megmaradt intézményi kapcsolatok, látogatók, szomszédok stb. stb. Holnapután megint elutazunk újabb három hétre Európába – október közepén jövünk vissza. Akkor aztán szeretném, ha megbeszélnénk majd, miképpen találkozhatnánk újból – olyan kikapcsolódás ez számomra, melyet az élet régóta megtagadott tőlem.

A jelenlegi eseményeket – jórészt a *New York Times*-on keresztül – nemcsak lelkesedés nélkül, de jórészt reményvesztetten szemlélem. Nincs bizalmam olyan emberek államférfiúi szerepvállalása iránt, akik nem ismerték fel, hogy a fejlett ipari államok közti háború a mi modern korunkban elvesztette minden racionális célját. Enyhén fájlalom a harci erények értékének elvesztését, melyek az európai gondolkodást és politikát oly jelentős mértékben uralták a lovagság kora óta. Tudom, hogy pótlékokat kell találnunk helyettük – mert a legtöbb fiatalnak egyszerűen kémiailag szüksége van a felnőtté váláshoz a veszély

érzésére. A jövőben a fiatal férfiak egy bizonyos korlátozott értelemben talán óhatatlanul nőiesebbek lesznek. Puskin soraira gondolok:

Ki ifjú hevében a szabadság híveként
A halálnak nem nézett szemébe,
Az élet való ízét nem érezte még,
S nőnek kegyeit nem érdemli meg.

De amiről beszélek, azt kegyetlen szükségszerűségnek látom. És nem vagyok meggyőződve róla, hogy egy nő kegyét csak úgy lehet megérdemelni vagy elnyerni, ha az ember veszélynek teszi ki magát a csatatéren. Mindenesetre Reagan és Weinberger urakkal kapcsolatban engem az aggaszt a legmélyebben, hogy képtelenek kiszabadulni az egy évszázaddal ezelőtti katonai gondolkodás keretei közül – azaz, képletesen szólva, abból, hogy úgy játszanak a kézigránátokkal, mintha csak petárdák volnának.

(Kérem, hogy az erkölcsről és külpolitikáról szóló cikk piszkozatát szigorúan tartsd meg magadnak; még publikálásra vár, és roppant kellemetlen lenne, ha beszélni vagy pletykálni kezdenének róla a megjelenése előtt.)

G. K. levele J. L.-nak

Dátum nélkül, 1985. október eleje

E pillanatban kétségbe vagyok esve, amiért oly haszontalannak tűnnek erőfeszítéseim, hogy kitörjek az apró-cseprő ügyek bozótjából, mely elzárja az utat előttem (s mely mintha csak egyre sűrűbbé válna, minél jobban próbálok kiszabadulni belőle), és valami komoly munkát végezzek. Nem lennék ennyire kétségbeesve, ha nem tudnám, hogy már kezdenek gyülekezni az árnyak fölöttem, és egyre fogyatkozik a már amúgy is nagyon kevés idő, amíg bármi érdemlegeset elvégezni remélhetek.

Köszönöm kedves és megértő szavaidat drága feleségemmel, Annelise-zel kapcsolatban.[1] A küzdelmeimet és panaszaimat neki se sokkal könnyebb elviselnie, mint nekem; és bár az ő szükségletei részét képezik a problémának, tisztában vagyok vele, hogy az ő ballasztja nélkül valószínűleg nem lett volna belőlem az a kevés, ami vagyok.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1985. október 15.

Először is hadd mondjam el, mennyire hálás vagyok a cikk iránti érdeklődésedért, és hogy vetted a fáradságot, hogy megírd nekem a véleményedet róla. Tudod, milyen kivételesen nagyra tartom a véleményedet, a gondolataidat, a reagálásaidat, s így bizonyára nincs szükséged annak bizonygatására, hogy milyen komolyan vettem a megjegyzéseidet. Némelyikkel egyetértettem; másokkal nem. De mindegyik segített abban, hogy még egyszer átgondoljam a cikknek azokat a részeit, amelyekre vonatkoztak. Látni fogod ennek hatását a végleges szövegben, mely a fáradozásodnak köszönhetően még jobb lett.

Most néhány részletre is kitérek.

[1] Mrs. Kennan betegsége gyorsan elmúlt. Tizenhat évvel később megünnepelték hetvenedik házassági évfordulójukat. Mrs. Kennan három évvel túlélte a férjét.

1. *A cím megváltoztatása.* Nem egészen értem a javaslatodat. A cikk írása közben nem az erkölcs és a nemzeti érdek kapcsolatára, hanem a külpolitika tényleges intézésére gondoltam. A nemzeti érdek a külpolitika irányításának egyik tényezője; illetve az lehet; az erkölcsi megfontolások összessége pedig egy másik. De ez két különböző dolog; s én ebben a cikkben pusztán csak próbáltam megfogalmazni, hogy melyiknek pontosan mi a szerepe.

2. *Második bekezdés.* Egyetértek, hogy nincs szükség rá, és kihúztam.

3. Vitatod azt az állításomat, hogy ami kockán forog ebben a vitában, az a kormányok viselkedése, nem pedig egyes személyeké vagy egész népeké. Bocsáss meg, de az alkotmány és a tradíció szerint is egyértelműen a kormányunk van megbízva Amerika külpolitikájának irányításával. Nem magánszemélyek; s azok nem is tudnának eleget tenni egy ilyen megbízatásnak. A kormány természetesen figyelembe veszi a magánvéleményeket, s azok befolyásolják a viselkedését; de ez semmilyen formában nem korlátozza a politika irányításáért viselt különleges felelősségét.

Azt sem tudom elfogadni, hogy a közösségek ugyanúgy reagálnak, vagy osztoznak ugyanazokban az erkölcsi lehetőségekben és felelősségekben, mint az egyes emberek. Az Egyesült Államok kormánya által végső soron képviselt hajlamok és álláspontok az emberek millióit átfogó nagy bürokratikus és politikai rendszerek közti temérdek interakció eredményei. Ezeket az embereket nem egyesítik semmiféle közös eszmények, meggyőződések vagy (mivel oly sokukat nem nagyon érdekli a történelem) hagyományok. Nincs világos egyetértés köztük a tekintetben, hogy mi lenne „erkölcsös", és mi nem. Ami végül is az interakcióikból létrejön, az csak valamiféle primitív közös nevező. Ezzel kell dolgozniuk a politikusoknak és államveze-

tőknek, amikor külpolitikai ügyekben döntéseket hoznak. Ha valaki azt mondja, hogy amikor eljutnak erre a pontra, szabadon megvizsgálhatják saját egyéni lelkiismeretüket (mintha valamiféle abszolút despoták volnának), s ezután úgy cselekedhetnek erkölcsösen, ahogy a semmi által nem korlátozott személy, az szerintem nem vet számot a helyzet realitásával. Hogy lássuk a különbséget, csak arra kell gondolnunk, hogy az egyénnek megvan a lehetősége a teljes önmegtagadásra, akár a hősies önfeláldozásig menően. A kormánytisztviselőnek, épp mert ő nem szólista, hanem közvetítő, nincs meg ez a választási lehetősége. A nemzete legjobb érdekeinek végső bírája kell hogy legyen, annak fényében, amit a választópolgárok nézeteiről és érzéseiről tud (és annak fényében is, amiről tudja, hogy nem tudják); de nem cselekedhet úgy, mintha lenne valamiféle közös lelkiismeretük, s ő annak volna a meghatalmazott képviselője.

4. Megint csak nehezen tudom elfogadni, hogy szerinted az Egyesült Államok nemzeti érdekeinek van valamiféle erkölcsi minősége. Ez az ország, ahogy most létezik (és ezt senki sem tudja nálad jobban), nem valamiféle erkölcsi döntések eredménye; a történelem végtelenül összetett működése hozta létre – egy olyan folyamat, amely egyéni és állami döntések végtelen sokaságát foglalja magában, és a legkülönfélébb indítékokat, amelyek emberek cselekedeteit meghatározhatják. Hogy jó-e vagy rossz, hogy az ország oly módon létezik, amilyennek ma látjuk, az haszontalan kérdés. (Én magam nem látok nagyon világos erkölcsi elemet az első forradalmi háború indítékaiban; és az Abraham Lincoln személye iránti minden tiszteletem dacára egyáltalán nem vagyok biztos benne, hogy a nemzet egységének megőrzése olyan morális jelentőséggel bírt, hogy érdemes volt miatta megvívni egy polgárháborút.) Az ország létezik; és e puszta létezéséből fakad nemzeti érdeke. De ezt semmiképpen sem volna szabad idealizálni. Még abban sem vagyok biztos, hogy összességében jótékony hatással volt a világra.

5. A helsinki záróokmány említése a cikkben egy utógondolat volt. (Nem szerepelt az eredeti piszkozatban.) Talán igazad van abban, hogy nem a legjobb példa arra, amit illusztrálni próbáltam vele. De mostanában annyit beszéltek róla, hogy úgy gondoltam, ha nem teszek róla említést, akkor megkérdezik tőlem, hogy miért nem. A te megjegyzéseid hatására átírtam a bekezdés elejét.

6. Azt javasolod, hogy a 8. oldalon az „érzékenységek" szót cseréljem ki „véleményekre". De az erkölcsi meggyőződések – a jóról és rosszról alkotott fogalmak – semmiképpen sem egyszerű „vélemények".

7. Igazad van, amikor azt javasolod, hogy finomítsam a katonai biztonság fogalmát. Talán sikerült olyan megfogalmazást találnom, mellyel egyetértesz. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1985. október 20.

[...] Van az irántad érzett szeretetteljes tiszteletem. Van az a véleményem, hogy te vagy Amerika Keresztelő Szent Jánosa, egy olyan világnézet magányos hirdetője (és, ami még fontosabb, egy kötelességtudattól vezérelt megtestesülése), amelyre oly nagy szükségünk van. Ezért olyan fontos, hogy az üzenetedet jól értsék azok, akik meg *akarják* hallani. Az amerikai törvényességről és moralitásról szóló írásaidat oly gyakran hamisan értelmezték a) azok, akik úgy gondolták, hogy te egy keményfejű és keményszívű *Realpolitiker* vagy, aki teljesen semmibe veszi a moralitást; b) azok – manapság ők többen vannak –, akik azt gondolták és gondolják, hogy te konzervatívból liberálissá vedlettél, antikommunistából megbéküléspártivá, kemény realistából puha moralistává. Én értem és ismerem a

gondolkodásod alapvető és egzisztenciális következetességét mindezen évtizedek alatt. De másoknak is meg kell érteniük.

[...] Az én moralitáskoncepcióm talán tágabb (bár nem feltétlenül mélyebb), mint a tiéd. Amiatt mondom ezt, amit 1. szám alatt írtál a leveledben: hogy a „nemzeti érdek" és az „erkölcsi megfontolások" „két különböző dolog". Igen, így van, és mégsem; nem lehet kategorikusan különválasztani őket, mivel az „érdeket" (és a célt) egy ember (és éppúgy egy nemzet) életében nagymértékben az formálja, amit gondol. És amit gondol róla, az a legbiztosabb kulcs lehet a jelleméhez, erényeihez, gyarlóságaihoz és végső soron a kudarcaihoz. A nemzet inkább organizmus, mint mechanizmus. De nem halhatatlan; nincs lelke. Az csak az embernek van. De létezik olyan, hogy nemzettudat és nemzeti lelkület. És ez a lelkület elkerülhetetlenül befolyásolja a kormányának viselkedését, nem utolsósorban a más nemzetekkel folytatott kapcsolataiban is. Ez a lelkület az, amit te – olyan bátor, elvszerű, magányos és mélyen morális erőfeszítésekkel – javítani próbáltál életed nagy részében. [...]

Kennanék azt tervezték, hogy Magyarországra utaznak, ahol George térdét egy budapesti termálfürdőben fogják gyógyítani.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1986. február 17.
Kézzel írva

[...] Nem ismersz véletlenül egy jó és rövid Magyarországtörténetet, amit meg tudok itt vásárolni? Nagyon örülnék, ha adnál valami ötletet. Különben próbálok majd venni egy német nyelvűt Bécsben.

G. K. levele J. L.-nak

Termál Hotel Budapest, Magyarország
1986. március 27.
Kézzel írva

Gondoltam, küldök innen egy képeslapot neked, de csak az itt-tartózkodásom vége felé, ami most elkövetkezett. De kétlem, hogy akár csak az a kevés, amit már most el kell mesélnem, elférne egy képeslapon; ezért írom hát ezt a levelet, amely szintén nem fog túl sokat mondani neked.

Próbáltam összejönni Szegedy-Maszákkal. Kiderült, hogy épp az Egyesült Államokba utazott, miközben mi itt voltunk. Az a helyzet, hogy az első két héten különböző okokból egyikünk sem érezte jól magát. Úgyhogy nagyon csendesen éltünk, és szinte senkivel sem találkoztunk. Ezen a héten, mely az utolsó volt itt Budapesten, már találkoztunk pár emberrel, köztük néhány nagyon intelligens és barátságos magyarral, és hosszú, bár nem túl bizalmas eszmecseréket folytattunk, s úgy találtam, hogy őszintén és gátlások nélkül mondják el a nézeteiket. Emellett tettünk néhány turista jellegű kirándulást a városba és környékére (holnap Egerbe megyünk).

Gondolom, teljesen helytállónak fogod találni, ha két és fél hétnyi ilyen élmények után, ha megkérdezik tőlem, milyenek voltak a benyomásaim, csak azt tudom felelni: nagyon vegyesek és esetlegesek, és semmilyen határozott következtetést nem lehet levonni belőlük. Úgy jövök el innen, hogy igen komolyan csodálom a magyar népet – ugyanakkor véletlenül sincs olyan illúzióm, hogy igazán értem őket. A nők (sok közülük rendkívülien szép) érthetőbbek számomra, mint a férfiak (miközben persze egyetlen nőt sem érthet meg teljesen egy férfi); ugyanakkor tudom, hogy mindig lesz egy olyan oldaluk – a magyar

családok világa –, melyet egyetlen külföldi sem oszthat meg velük teljesen, még ha érti is. Olyan nép ez, amely a cigányzene minden érzelgőssége és Budapest szépsége ellenére nem hordja kívül a szívét, és amelyben van belső büszkeség vagy önbecsülés, mely megmenti attól, hogy hajbókoló vagy arrogáns legyen – bár a szívében tisztában van sok különös tehetségével. Úgy találom, hogy a mélyebben gondolkodó magyarok némiképp lehangoltak és sérültek a sok keserű csapás miatt, amivel a sors sújtotta őket évszázadokon át, nagyrészt országuk rendkívül kiszolgáltatott földrajzi helyzete és kicsiny mérete miatt. Álmaik és reményeik rendszerint túlmennek a realitásokon – az étvágyuk a gyomruk méretén. Tisztában vannak vele, hogy ha a körülmények megengedik, nagyobb lehetett volna a szerepük, mint amekkorát a történelem engedett nekik eljátszani. A nagy parlamentjük (melyet ma délután látogattam meg) az álmaik és a lehetőségeik közötti hatalmas szakadék szimbóluma.

Nemzeti érzésük intenzitását tisztelem, s ugyanakkor félek is tőle. Különleges nyelvüket – mely egyáltalán nem illeszkedik a környező nyelvi világhoz – egyszerre látom erősségnek és tehernek.

Más szóval sok ellentétet látok a jellemükben és a sorsukban – olyan mély ellentéteket, hogy talán önhittség akár csak spekulálnom is róluk, ahogy ebben a levélben teszem.

A térdem, azt hiszem, egészen kicsit javult a kezelés hatására, melyet ebben a nagyon személytelen intézményben kaptam. (Majdnem három hét után szó szerint senki sincs a szállodában, aki akár csak a nevemet tudná, vagy kíváncsi lenne rá.) Mialatt itt voltunk, a télből kora tavasz lett. Naponta sétálunk a nagy margitszigeti parkban – néztük, ahogy olvad a hó, ahogy megjelent néhány énekesmadár, ahogy kidugták fejüket a sáfrányok, és elkezdődött a hajózás a Dunán (legelőször néhány lelkes kajakos jelent meg). Éjszaka hallgatjuk a robajlást, ahogy,

azt hiszem, szovjet utánpótlás-szállító teherautók haladnak el, a vasúti kirakodóhelyekről a nagy katonai bázisra tartva, amely néhány mérfölddel feljebb van a folyó partján, és valahányszor kimegyek, és emberekkel találkozom, felteszik nekem azt a kérdést – de úgy, hogy megszakad a szívem –, melyre nem tudok válaszolni nekik.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1986. április 7.
Kézzel írva

Egy kis levél, amit Magyarországon firkáltam, ma reggel ment el neked. Most megint írok: csak hogy elmondjam, épp elolvastam a cikkedet a *New Yorker*-ben a drezdai Operaházban tett látogatásodról,[1] és el vagyok ragadtatva. Azt hiszem, ez az egyik legszebb írásod. Nemcsak Drezdáról szól, hanem általában az NDK-ról is. Forró gratulációm. [...]

[1] „A Night int he Dresden Opera", *The New Yorker*, 1986. március 17. Magyarul: Egy este a Drezdai Operában. In: *Visszafelé... Utazások 1954–1996,* Európa, 2001.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1986. április 16.

A válaszodat olvasva elszégyelltem magam, amiért csak olyan kurta, haszontalan levelet írtam neked Budapestről. Ennek, gondolom, az volt az oka, hogy az egyes benyomásaim, amiket a magyarországi látogatásom alatt szereztem, nem álltak össze általános képpé, s ezért kétségbe vontam az értéküket.

Most azonban mégiscsak megpróbálok rögzíteni néhányat. Talán te majd képes leszel összerakni őket.

A szálloda? Rendben volt, sőt egy „kommunista" országhoz képest kivételesen jó, nagyon személytelen, mint a legtöbb szálloda, az étel se nem rossz, se nem nagyon jó, csak egy kicsit egyhangú. Furcsa módon nem volt étvágyam, amíg ott voltam. Leszámítva a fürdőt, az iszappakolásokat és a masszázsokat, amiket olyan emberek végeztek, akiknek én csak egy újabb test voltam a napi munkájuk során, a legerősebb benyomást a nagy étteremben dolgozó zenészek jelentették számomra: egy hattagú zenekar esténként, mindannyian nagyon jó szólisták: egy nagyon képzett hegedűs, egy ragyogó klarinétos, aki a hegedűs apja volt, s a többiek is mind kiváló zenészek, de úgy gondoltam, mindőjüket megrontotta az az édeskés, panaszos, csiricsáré játékmód, amely, gyanítom, nem annyira igazán magyar, mint inkább turistákra kacsingató álmagyar. Nagyon sajnáltam őket, amikor azoknak az unalmas német vendégeknek játszottak, akik jóformán észre sem vették őket, jóllehet a hegedűs járkált a teremben, és azoknak a turistáknak a fülébe húzta, akiket nyilván érzelgősségre hajlamos, könnyű áldozatoknak gondolt. Ebédkor három hárfás lány játszott, az egyikük kiválóan, egy másik közepesen, de mindegyiknek hasonló volt a repertoárja, ami nyilván zenetanáruk ízléséről árulkodott.

Mindennap sétáltunk a csendes parkban, és láttuk a hajdani magyar írók mellszobrait, akiknek az arca és alakja oly tragikus módon elütött a néhány kommunista személyiségétől, akiket közéjük tettek, láttunk egy kis helyreállított középkori templomot, amely most, fura módon, valami protestáns kápolna, láttunk egy körüldeszkázott atlétikai stadiont, láttunk egy kis gőzölgő tavat, ahol mindig voltak sétálók, rendszerint kisgyerekekkel, és ámulva nézték a meleg vizet, a kacsákat és az aranyhalakat. Megcsodáltuk a park elrendezését, a pompázatos régi fákat, a kertészek nyilvánvalóan remek munkáját, és elképzeltük, milyen gyönyörű lesz mindez két hónap múlva.

Az amerikai nagykövetségen meghatóan kedvesek voltak hozzánk. A nagykövet, aki másnap utazott el, kijött a repülőtérre a fogadásunkra, mint ahogy néhányan a külügyminisztériumból és a tudományos kutatók közösségéből is. Lenyűgözött (mint oly gyakran) ezeknek az embereknek a minősége – mennyire mások, mint az általuk szolgált kormánynak a tagjai! Az ügyvivő és a politikai ügyosztály vezetője egyaránt vette a fáradságot, hogy egész jól megtanuljon magyarul (mint ahogy az ügyvivő felesége is). (Tapasztalataik szerint az egyszerű emberek ezt nagyra értékelték, de némiképp ferde szemmel néztek rájuk miatta a kormánytisztviselők, akik ezt a nyelvtudást mintha a magyar magánszférába való gyanús beavatkozásnak tekintették volna, vagy legalábbis úgy tettek, mintha annak tekintenék – mintha az amerikaiak valami kétes okokból egy olyan titkot próbálnának megszerezni, amihez semmi közük.) Volt egy fiatal gazdasági szakértőnő is, abszolút elsőrangú: nagy tudású, éles eszű, olvasott – a Magyarország gazdasági feltételeiről és problémáiról tartott összefoglalása teljesen megütötte egy olyan ország (mármint Magyarország) mércéjét, amely a jó közgazdászok legnagyobb nemzeti kincsestára.

(Ah, szegény országom, tűnődtem, látva ezeket az embereket: mennyi kiváló elme, és mennyire nem értékelik, mennyire rosszul használják fel őket.)

Kihasználva az autót, melyet a követségbeli kedves barátaink bocsátottak rendelkezésünkre, két kirándulást tettünk: az egyiket a szokásos turistaútvonalon Szentendrére, Esztergomba és Visegrádra; a másikat Egerbe. Az elsőt épp a leghidegebb téli napon, de így is nagyon érdekes és kellemes volt. Az egri kirándulásunk az egyetlen meleg tavaszi napra esett az egész ott-tartózkodásunk alatt. A *Sehenswürdigkeiten*-t* mindkét kiránduláson érdemes volt megnézni, de nem volt útikönyvünk; a feliratok nagyrészt magyar nyelvűek voltak; amikor pedig, nagyon ritkán, le voltak fordítva több idegen nyelvre, a legjobb, legvilágosabb és leginformatívabb fordítás, furcsa módon, mindig az orosz volt – ne kérdezd, hogy miért. Furcsa élmény volt nézni ezeket az építészeti emlékműveket – némelyik még rom, némelyiket restaurálták, némelyik, az újabbak közül, megmaradt az eredeti formájában –, és a puszta látvány alapján elképzelni, hogy milyen lehetett a történetük. Olyan volt, mintha az ember fülhallgató nélkül nézne egy filmet a repülőgépen, és így próbálná kitalálni a cselekményt. Örültem, hogy legalább olvastam egy kis magyar történelmet az utazás előtt (egész pontosan három kis könyvet). Elborzasztottak a nagy és ismételt pusztítás mindenütt érzékelhető jelei: szinte semmi sem áll már, ami a török hódítás előtt épült, hacsak nem építették újjá mostanában; és lenyűgözött, hogy a magyar nemzeti érzés kicsi, de erős lángja tovább pislákolt, és sohasem volt hajlandó kihunyni mindezen hányattatások alatt. De szerettem volna, hogy legyen mellettem egy tájékozott és intelligens ember, aki tudott volna mesélni egy keveset arról, hogy mit is látok.

* Látnivalók. (német)

Miközben Egerbe utaztunk, megcsodáltam, hogy milyen kitűnő állapotban vannak a földek – még azok is, amelyek nyilván kollektív gazdaságok tulajdonában vannak. Összehasonlítva őket azzal, amit más „kommunista" országokban láttam, eszembe jutott Tocqueville mélyreható megállapítása, hogy nem az intézmények a leglényegesebbek egy nemzeti társadalomban, hanem sokkal inkább *les manières**.

Egy délutánt és estét az egyetemen töltöttem, olyan emberekkel, akiket így együtt „agytrösztnek" nevezhetnék, különféle intézményekből és hivatalokból jöttek, azt hiszem, a külügyminisztériumból is. Így vagy úgy hét órán át beszélgettem velük, és másnap szenvedtem a nagy megerőltetés miatt. Nagyon intelligensnek találtam őket, nem feszélyezte őket a többiek jelenléte, amennyire meg tudtam állapítani, teljesen szabadon tettek fel kérdéseket, fejtették ki véleményüket, jobban érdekelték őket a nézeteim, mint a személyem (aminek kifejezetten örültem). Valami nagy nyugtalanságot és boldogtalanságot éreztem bennük – elsősorban az orosz fa árnyéka alatti korlátozott helyzetük miatt, de úgy gondoltam, hogy valami mélyebb okból is: nevezetesen, az újabban megtapasztalt viszonylagos jólétük miatt, amely közelebb vitte őket a Nyugathoz, csakhogy elkezdték megtapasztalni egy unalmas, materialista jóléti társadalom ürességét és elégedetlenségét is, és nem tudták, mit kezdjenek ezzel az érzéssel. Együtt éreztem velük. Mi hozzájuk képest már hozzáedződtünk ehhez az ürességhez, valahogy megtanultunk élni benne. Számukra még új volt.

Kedves John, ma este ennyit tudtam írni. Már megírtam ma egy beszédet, melyet egy hónap múlva kell elmondanom (elküldöm neked a tervezetét, és várom a megjegyzéseidet), és egy nap alatt ennél többre nem futja.

A fentiek nem fognak sokat mondani neked, de azt megtudhatod belőlük, hogy igazából milyen keveset láttam, és miért nem szeretnék semmiféle ítéletet mondani.

* Viselkedés, modor. (francia)

J. L. levele G. K.-nek

1986. április 15.

Újra és újra elolvasom, amit a honfitársaimról írtál. Annyira szép s egyben igaz a róluk szóló leveled. Nem tudom, kikkel találkoztál, de a nemzeti karakterről leírt gondolataid nagyon pontosak. Azt hiszem, ha csak egy kicsit is, ha nem is elegendő mértékben, de már csökkent az a romantikus érzelgősség, amely évszázadokon át fogva tartotta a magyarokat. Én legalábbis így gondolom. De milyen különös, hogy valamennyi nagy nemzeti tehetségünk dacára – s e tehetségeket egyes emberek meglepő sikerrel tudták kiaknázni külföldön – politikailag igencsak ügyetlen nemzet vagyunk; és nemcsak a kedvezőtlen etnikai és geográfiai körülmények miatt. Ennek a magyar nemzeti temperamentumhoz van köze, ami a magyar nyelvben is tükröződik. Valamikor majd elmondom, hogy mi az elméletem ezzel kapcsolatban.

[...] A Reagan líbiai „csapása" utáni reggel van éppen.[1] Nagyon fel vagyok dúlva. Az értelmetlensége mellett ez, legalábbis nekem, azt tükrözi, hogy van valami végzetesen kamaszos Amerikának a világgal szembeni attitűdjében. Pontosan úgy, ahogy a hatvanas évek szakadt – és tisztességtelen – fiatal radikálisai és „forradalmárai" nem igazi forradalmárok voltak, hanem csak forradalmasdit játszottak, ez a filmszínész-elnök sem igazán akar háborút, de szeret háborúsdit játszani. És ez nemcsak veszélyes, hanem valahogy olyan hitvány dolog...

[1] Reagan elnök parancsot adott az Egyesült Államok légierejének Líbia bombázására, miután egy terrorista megölt egy amerikait egy sétahajó fedélzetén a Földközi-tengeren.

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1986. május 31.
Kézzel írva

Csak azt akarom tudatni veled, hogy megkaptam az írásodat,[1] épp mielőtt vagy tíz napja eljöttem az USA-ból, és magammal hoztam. Az első napokat aztán Finnországban töltöttük, ahol díszdoktori címet kaptam olyan ceremónia keretében, amilyen ma valószínűleg sehol máshol a világon nincs már: a XVII. századi Svédországot idézte az egész – mindenki frakkban és fehér csokornyakkendősen, jelen volt a finn államelnök, és a kitüntetett kapott egy olyan csuda elegáns hagyományos kalapot meg egy kardot, mely utóbbi azt jelképezi, hogy a díszdoktori cím viselője ezzel a nemesség tagja lett (ha már nem volt az korábban is), és jogosult e fegyver viselésére. [...]

[1] A „The Soviet State at 65" (A szovjet állam hatvanöt évesen) című írásomról van szó, amely a *Foreign Affairs* 1986. őszi számában jelent meg.

Alább George Kennan nagyon részletes megjegyzései következnek a „The Soviet State at 65" (A szovjet állam hatvanöt évesen) című írásommal kapcsolatban, melyben hangsúlyoztam az állami (és nemzeti) érdekek elsőbbségét az ideológiával szemben.

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1986. június 1.

Esős vasárnap délelőtt van, és megkértem vendégeimet, hogy bocsássanak meg nekem, amíg egy kicsit írok, mert le akarom jegyezni a benyomásaimat a tanulmányodról. Csúnyán fogok gépelni, mert úgy tűnik, hogy még egy rendes hibajavítóm sincsen.

A tézised – hogy nem az ideológia a szovjet politika ihletője és meghatározója, hanem a szovjet állam mint egy olyan nagyhatalom érdekei, amely egy bizonyos történelem és hagyomány örököse – természetesen teljesen helytálló, és a Reagan-adminisztráció által oly szorgosan terjesztett ellenkező nézet fényében fontos, hogy ezt az emberek megértsék. A tanulmányod alaptézisét illetően tehát nem lesz ellenvetésem. De van benne néhány olyan pont, mellyel kapcsolatban megjegyzést teszek majd – egyes esetekben kritikai jellegűt, máskor másmilyent. Ezentúl magában a szövegben ceruzával jeleztem néhány javaslatomat, ezek többnyire stilisztikai jellegűek, de néha a lényeget érintik, s talán úgy gondolod majd, hogy jó, ha figyelembe veszed őket, de ne érezd azt, hogy feltétlenül követned kell a tanácsomat. Némely esetben természetesen lehet, hogy tévedek; más esetekben ízlés kérdése a dolog, és a te fogalmazásod talán éppen olyan jó, mint az enyém. Úgyhogy kérlek, ne tekintsd ezeket „javításoknak", csupáncsak olyan megjegyzéseknek, amiket talán hozzáfűznék a szövegedhez, ha hangosan olvasva mennénk végig rajta.

Akkor hát jöjjenek a megjegyzéseim, melyek némelyike csak valami apró pontosítás, némelyike lényegbevágóbb, és olyan is van, ami semmiképpen sem az általad írottak valamiféle kritikája, mindössze saját gondolatom, amit a szöveged ihletett.

3. o. Az, hogy Oroszország az 1919–39-es időszakban „visszahúzódott Európából", nekem túl erős megfogalmazásnak tűnik. A harmincas évek közepén Oroszország belépett a Népszövetségbe, és Litvinov nagyon aktív diplomáciát folytatott, mellyel rá akarta venni a nyugati hatalmakat, hogy harcoljanak Hitler ellen, s ezáltal a Szovjetunió megmeneküljön ennek veszélyétől és terhétől. Még olyan erőfeszítések is történtek, amint arra te is emlékszel, hogy létrehozzanak egyfajta új francia–orosz szövetséget. Amiben persze jó adag álnokság volt, s annál kevesebb igazi, őszinte érzelem. Mindennek különböző okokból együtt kellett járnia a heves ideológiai ellenségességgel, ami persze már nem foglalt magában a nyugati kormányok megdöntésére irányuló komoly próbálkozásokat, de politikai okokból retorikai szinten harciasan kellett képviselni.

3. o. A nyugati orosz határok módosítása, amibe Lenin kénytelen volt beletörődni 1920–21-ben, valójában az orosz nemzeti-vallási ortodoxia régi határainak visszaállítása volt, ahogyan azok az előző két évszázad pétervári korszaka előtt léteztek. Az, hogy az új határoktól nyugatra lévő területeket erre a két évtizedre elvesztették, valójában áldás volt az akkori szovjet vezetők számára, mert könnyebben tudták konszolidálni hatalmukat a zsarnoki uralomhoz hozzászokott orosz népesség körében, mint hogyha a balti népekkel és Lengyelország egy részével is bajlódniuk kellett volna.

4. o. A Csicserinre és Litvinovra tett utalás, bár nem egyértelműen pontatlan, szerintem rejtélyes és félrevezető. Természetesen két nagyon különböző emberről van szó: Csicserin a régi rendszer egyik kiváló családjának sarja, de őszinte marxista az idealista-mérsékelt fajtából, tudós ember, amellett olyan önzetlen, s annyira mentes a politikai ambícióktól, hogy szinte egy szent, bármennyire is méltatlan ügy mellé állt. Litvinov, amennyire emlékszem rá, akárcsak az akkori orosz egyetemisták legalább kilenctized része, radikális volt, amikor Kijevben tanult, még jóval a forradalom előtt, és magával vitte ezt a szemléletét akkor is, amikor Angliába ment, hogy ott megnősüljön és az apósa kiadóvállalatánál dolgozzon. A Londonban töltött számos év alatt (azt hiszem, tizenhét évig volt ott) az Orosz Szociáldemokrata Párt üzleti ügynökeként szolgált, és sok más száműzött orosz zsidóhoz hasonlóan megőrizte az orosz forradalmi mozgalom iránti vonzalmát. De sem ő, sem Csicserin nem volt tagja Lenin belső körének, és nem lehetett igazi bolsevikoknak tekinteni őket. Az a tény, hogy mindkettőt elfogadták külügyminiszternek, és az a még meglepőbb tény, hogy Litvinov túlélte a tisztogatásokat, két érdekes tényezőnek tudható be. Először is ott volt az az orosz hagyomány, hogy a külügyminiszteri posztra olyan embereket választottak, akik egyáltalán nem voltak tagjai a belső uralkodó körnek, és egyes esetekben ráadásul külföldiek voltak. Ha jól emlékszem, I. Miklós külügyminisztereinek egyike sem volt orosz. Inkább úgy választották ki őket, ahogy egy gazdag család választott volna ki egy jó ügyvédet, hogy képviselje őt a világi ügyekben, készen arra, már ha az ügyvéd jól végzi a munkáját, hogy megajándékozzák a bizalmukkal az üzleti ügyeikben, de eszükbe sem jutna, hogy bevonják őt a családi körbe. Csicserint végül is félreállították – bizonyára azért, mert Sztálin cinizmusa már túl sok volt neki, és Sztálin ezt pontosan érzékelte. Litvinovot, az utódját azért tartották meg, mert hasznos munkát végzett e pozíciójában, és mert politikailag gyámoltalan ember volt. De Sztálinnak álmában sem jutott volna eszébe, hogy a belső köre tagjának tekintse, vagy aszerint bánjon vele. Sohasem lett tagja a politikai bizott-

ságnak. És gyanítom, hogy ha voltak is eredetileg bármilyen marxista illúziói, azok nem sokkal élték túl a Sztálin-rezsimmel való találkozást. 1932-től kezdve már csak a személyes túlélés foglalkoztatta; s hogy életben maradt, annak sem az ő szempontjából, sem Sztálinéból nem volt köze az ideológiai hajlamaihoz.

4. o. Azt írod, hogy Koestler forgatókönyve a *Sötétség délben* című regényében „minden realitást nélkülöz". Nekem az a benyomásom, hogy ez igaz azokra az emberekre, akik a tisztogatásokat végrehajtották, de nem feltétlenül igaz az áldozatok egy részére. Egyes esetekben az utóbbiak valójában épp marxista hitük makacs idealizmusáért szenvedtek. Sztálin nem tűrte az ilyen embereket. Az ő szemében ezek nemcsak megbízhatatlanok voltak (soha nem lehet tudni, hová sodorják őket az érzéseik), hanem, ami még rosszabb, a szívük mélyén hajlottak rá, hogy Trockijjal szimpatizáljanak, és ideológiailag szorosabban kötődjenek az Oroszországon kívüli kommunista mozgalomhoz, mint Sztálin saját bűnöző-összeesküvő rezsimjéhez. Emlékszem Kedrov, egy szenvedélyes, szívtelen, de odaadó és bigott öreg kommunista történetére, aki a tisztogatások idején, amikor a halálba ment, azt kiabálta: „Hiszek, hiszek, hiszek."

5. o. Biztos vagy a „grazsdanyin" (polgár, polgártárs) szót illetően? Nekem nincs itt etimológiai szótáram, és nem emlékszem, hogy valaha is utánanéztem volna a szó eredetének. De az orosz nyelv fejlődése során az olyan szavak, amelyekben két „o" volt, s köztük egy mássalhangzó, mint például a „gorod"-ban (város), gyakran egyszerűsödtek: megmaradt a mássalhangzó, s utána egy „a" következik. A „zoloto" (arany) szóból például néha „zlato" lesz (vagy a lengyel „zloty"). Gyanítom, hogy a „grazsdanyin" ennek mintájára a „gorozsanyin" (városlakó) szóból ered. Kérd meg egy szlavista barátodat, hogy nézzen ennek utána. Vannak kitűnő orosz etimológiai szótárak. Nem szeretném, ha valaki kipécézné ezt a hibát.

6. o. Ezeknek a látszólagos ellentmondásoknak, amelyekre felhívod a figyelmet, egy lazább szovjet külpolitika és a diktatúra keményedése között megvolt a maguk logikája. A rezsim ilyen vagy olyan okból le akarta aratni annak a gyümölcseit, hogy külkapcsolataiban látszólag nagyobb liberalizmus érvényesül, de félt, hogy ezt félreértik Oroszországon belül, és hogy az emberek megpróbálják arra használni, hogy gyengítsék a rezsim szigorát a lakossággal szemben. Normális reakció volt tehát, hogy szorítsanak a hatalom gyeplőjén odahaza, miközben lazították – vagy úgy tettek, mintha lazítanák – az ország elszigeteltségét a világkörnyezetben.

6. o. Ami Sztálin és a párt- és államapparátus kapcsolatát illeti. A forradalom előtti időszakban Sztálin, már amennyiben egyáltalán „tartozott" valamihez, a pártnak inkább a bűnöző-összeesküvő, semmint a kozmopolita-ideológus szárnyához tartozott. Magányos harcos volt – ördögien ravasz és számító –, aki teljesen otthon érezte magát a bűnöző környezetben; becsvágó volt, irigy, féltékeny és veszélyes mindenki számára, aki az útjában állt. Attól sem riadt vissza, hogy besúgó legyen, majd a rendőrséggel kiépített kapcsolatait használja fel arra, hogy vetélytársait eltüntesse az útból. Lenin tudta, hogy miféle ember, de úgy gondolta, hogy hasznos lehet, különösen a Kaukázuson túli területen, ahol a pártot a mensevikek uralták, és alig akadt bolsevik. Végül a rendőrségnek is elege lett belőle, és a forradalom előtti utolsó évekre száműzték. Amikor szabadult, és felbukkant Péterváron 1917-ben, még alig volt kapcsolata a Lenin környezetéhez tartozó emberekkel. A legtöbben, gyanítom, sohasem szerették, és nem bíztak meg benne, és ezt ő is tudta. A többiek jórészt tanult emberek voltak, intellektuálisan kozmopoliták, nyugati tapasztalatokkal, nyelvtudással stb. Mindez belőle hiányzott, és irigykedett rájuk, gyűlölte őket azért, mert azok, ami ő nem, és soha nem is lehet. Ahogy Lenin halála után

fölküzdötte magát a hatalomba, és egyre nyilvánvalóbbá váltak a tulajdonságai a többiek számára, ezek a többiek egyre tisztábban látták, hogy valójában kivel van dolguk; és épp mert felfogták, hogy mennyire veszélyes szembeszállni vele, nagyon szerettek volna megszabadulni tőle. Ő mindezt érzékelte, ritkán vagy talán sohasem bízott meg egyikükben sem. Mindez természetesen nagyon jelentősen hozzájárult a tisztogatásokhoz; Sztálin ugyanis megértette, hogy nemcsak egyes emberektől kell megszabadulnia, hanem a régi pártvezetés egy egész nemzedékétől is; és nem riadt vissza attól, hogy emberek százezreit küldje halálba, biztosra véve, hogy köztük van azok többsége is, akik semmi jót nem kívánnak neki.

Egészen korán, rögtön a forradalom után felismerték, hogy a párt, ha meg akarja őrizni egységét, nem lehet elég nagy ahhoz, hogy állami bürokráciát alkosson – vagyis külön államapparátust is ki kell építeni mellette, melyet azonban a párt apparátusának kell uralnia. Ebből fakad az a hivatali dualizmus, mely mindig is jellemezte a szovjet rendszert.

Sztálin azonban, miután felismerte, hogy az ambiciózus emberek természetesen mindig a pártba fognak igyekezni, s természetüknél fogva a vetélytársaivá válnak, s miután azt is felismerte, hogy a párt fölötti uralma kizárólag tagjainak megfélemlítésén nyugszik, nem pedig bármiféle megbízható hűségükön, soha nem érezte kényelmesen magát benne – soha nem bízott meg benne teljesen. Ennélfogva valóban úgy tekintett az állami bürokráciára, mint a párt ellensúlyára, és ügyelt rá, hogy az államapparátusban éppen úgy ő foglalja el a legfőbb pozíciókat, mint a pártapparátusban. Felettébb hatékonyan játszotta ki a kettőt egymás ellen, valahányszor ez szolgálta az érdekeit. Így hát nem volt egészen ok nélküli, hogy Hruscsov, amikor az 1950-es évek végén nekitámadt a maradék sztálinistának a Politbüróban (Malenkov, Molotov stb.), „pártellenes csoportnak" nevezte, és ennek megfelelően elítélte őket.

Figyelemre méltó, hogy Sztálin idejében a szovjetunióbeli hatalom mindhárom nagy és érzékeny oszlopát – a hadügy- és a külügyminisztériumot, valamit a nagy állambiztonsági apparátust – a kormány, nem pedig a párt szervezetén keresztül irányították. A vezető testületeikben nem is engedélyezték pártsejtek működését. Alacsonyabb szinteken, mint máshol is mindenütt, a párt felügyelte a személyi kinevezéseket és változtatásokat; és természetesen befolyással bírt a legmagasabb szintű politikai döntésekre a Politbürón keresztül. De úgy néz ki, hogy ezeknek a nagy hivatali birodalmaknak szóló tényleges parancsokat nem párt-, hanem állami szinten továbbították.

Ahogy az egész gazdasági rendszer fejlődik és egyre bonyolultabbá válik, mind nagyobb szükség van technokratákra – mérnökökre, tudósokra, magasan képzett műszaki személyzetre stb. – az irányítás folyamatában. A pártapparátus – melynek tagjai alapvetően dilettánsok voltak: agitátorok, propagandisták és párthivatalnokok – így egyre inkább kezdett fölöslegessé válni. A pártnak azonban *muszáj* léteznie, nemcsak az egész közélet legfelső szervezőjeként betöltött különleges szerepe miatt, hanem, ami még fontosabb, mert (ahogy te is helyesen megjegyzed később a tanulmányodban) elméletileg a párt a rendszer legitimitásának egyetlen forrása, felváltva ebben az értelemben a korábban mindig egyeduralkodó monarchikus elvet.

Mellesleg, kérlek, ellenőrizd azt az állításodat, hogy Sztálin volt az első pártvezető, aki egyben miniszterelnök is lett. Mintha úgy emlékeznék, hogy Lenin volt a Népbiztosok Tanácsának (Szovjetjének) az elnöke – ami lényegében miniszterelnökséget jelentett.

7. o. (Az utolsó mondat, mely átmegy a 8. oldalra.) Valahogy nem tetszett ez a mondat, de sehogy sem tudtam úgy átfogalmazni, hogy elégedett legyek vele. Fogalmazd úgy, ahogy neked tetszik. De én kihagynám Finnország példáját. Nagy igazságtalanság a finnekkel szemben az, ahogy mostanában a „finlandizá-

ció" kifejezést használják; és azt hiszem, könnyen félreérthetnek. Nagy károkat okozott, különösen a háború utáni első években, hogy a kelet-európai szovjet érdekek képviseletét nem a külügyminisztérium, hanem a szovjet titkosrendőrség látta el. Tito, ahogy azt helyesen megjegyezted, épp ezt nem tudta elviselni.

8. o. Biztos vagy benne, hogy a háború alatt nem az „Internacionálé" volt a szovjet himnusz? Ellenőrizd! Mintha úgy emlékeznék, hogy állandóan azt játszották Moszkvában hangszórókon keresztül. De kérdezz meg egy szakértőt.

8. o. Sztálin és a zsidók. Kezdetben, úgy néz ki, ugyanúgy tekintett rájuk, mint legtöbb grúz honfitársa: vagyis nem félt tőlük úgy, mint sok nyugati ember, egyszerűen csak ravasz, agyafúrt, rámenős, mások pozícióját fenyegető embereknek tartotta őket. Maguk a grúzok mindebben nem maradtak el tőlük, ugyanakkor tüzesebbek és harciasabbak voltak. Sztálin ugyanakkor látta bennük a rendkívüli intelligenciát, és azt kész volt minden további nélkül felhasználni, ha tehette. Okosak voltak; gyakran, mint például Litvinov, úgy ismerték a külföldet, ahogy az oroszok nem, és ezért jól fel lehetett használni őket. Ezekben az esetekben nem tűrt ellenvetést. Amikor valaki ellenezte, hogy Karl Radeket nevezze ki az *Izvesztyija* főszerkesztőjének, állítólag dühösen azt felelte: „Ez az én kis zsidóm; oda teszem, ahova akarom." Ebben természetesen nem volt rasszista érzés se így, se úgy. Később, Izrael állam megalakulása után persze már ő is veszélyes kozmopolitizmust látott az oroszországi zsidó lakosságban, mely fenyegette azt az elszigeteltséget, melyben a Szovjetunió népeit tartotta, és különösen veszélyesnek tartotta ezt most, mert volt egy vonzási pólusa egy másik kormányintézményben. Ez így már más volt.

9. o. Tökéletesen igazad van abban, hogy Sztálin a korábbi cári államférfiak háborús vagy politikai céljait tette magáévá. Gondolom, azért, mert nem bízott meg saját minisztereiben és segítőiben, nem hitte, hogy képesek elég okosan megítélni, hogy valójában hosszú távon mik az orosz nemzeti érdekek. „Azok a tökfejek – gondolta magában –, ugyan mit tudnak ők arról? A cár emberei sokkal műveltebbek és okosabbak voltak." Így aztán automatikusan a cári idők tapasztalatait vette elő. Amikor legyőzte a japánokat, a béke-megállapodásban pontosan azt követelte, amit a japánok elvettek Oroszországtól az 1904–1905-ös háborúban – se többet, se kevesebbet, akár volt ennek ekkor még értelme, akár nem.

9. o. (az utolsó bekezdések) Igaz az, hogy amit Sztálin meg akart szerezni Oroszországnak Kelet- és Közép-Európában meg a Balkánon, az nagyon pontosan megfelelt a cári idők orosz katonai vezetői által követett céloknak. De azt is tudnunk kell, hogy olyan népek számára, amelyek e célok valóságos vagy tervezett áldozatai voltak, a szovjet hegemónia sokkal, sokkal rosszabb volt, mint a cári, különösen ahogy azt Sztálin idejében a rendőri erők megvalósították.

11. o. Hruscsov bukásának általad megnevezett oka – „különösen a külpolitikában elkövetett, népszerűtlen hibái" – számomra nem tűnik egészen helytállónak. Nem vagyok az akkori idők orosz politikájának szakértője, de az a benyomásom, hogy egy diktatórikus rezsimre jellemző szokásos sértődéseken és politikai intrikákon túlmenően volt három fő oka a bukásának: 1) a U–2 incidens, amikor az Egyesült Államok kormánya a katonai hírszerzési adatok iránti olthatatlan szomjában komoly bosszúságot okozott neki; 2) a fegyveres erők csökkentésére irányuló erőfeszítései; és 3) az állami tisztviselői körökben általánosan elterjedt benyomás, hogy indulatos, kiszámíthatatlan és csökönyös az államirányítási kérdésekben, és az egész gazdasági rendszert meggyengítette a váratlan és kótyagos reformpróbálkozásaival.

11. o. Lentről az ötödik sor. Ez talán vitatható, de nekem az a benyomásom, hogy a „convince" (meggyőz) igét nem követ-

heti infinitivus a tárgy után – vagyis nem lehet „to convince somebody to do something". Ilyen kifejezésben csak a „persuade" igét lehet használni.

Természetesen lehet, hogy tévedek ebben. Ma már elterjedt a „convince" szó ilyen módon való használata, de nem vagyok meggyőződve róla, hogy helyes.

12. o. Gorbacsov, ha jól emlékszem, valóban a rendőrségi „apparátushoz" tartozott pályafutásának első szakaszában; de aktív szakmai életének nagy részét mintha a pártban töltötte volna.

12. o. Nem tudok róla, hogy lett volna bármilyen közlemény Dobrinyin politikai bizottsági tagságáról. Lehet, hogy a küszöbén áll; nagyon valószínű, hogy így van. De ha volt bejelentés, akkor az elkerülte a figyelmemet.

12. o. Andropovról. A cári és a szovjet időkben egyaránt meg lehetett figyelni, hogy a politikai rendőrség, épp mert viszonylag immúnis volt a rezsim más részeiből érkező bírálatra és beavatkozásra, és mert közelebbről ismerte azt az ellenzéket és a külföldi elemeket, melyek megfigyelésével és felügyeletével meg volt bízva, sokkal mélyebben és pontosabban értette a külvilágot és magának a rezsimnek a hibáit, mint az állami bürokrácia többi része. Szerepet játszhatott ebben megrögzött cinizmusuk is.

12. o. Igen, igazad van. Az orosz tömegek természetesen jóságos és megértő uralkodói kézre vágynak, de ha azt gyengének, habozónak látják, elvesztik a türelmüket – és mellesleg nem kívánják felváltani egy tömegdemokráciával, melyet nem értenek, és precedensük sincsen rá.

13. o. Nehezen tudom elfogadni azt a tézist (melyet szorgosan terjesztett a Carter- és a Reagan-kormány), hogy az elmúlt huszonöt évben komolyan erősödtek a szovjet „expanzionista törekvések". Az kétségtelen, hogy változott a szovjetek viszonya a harmadik világ országaival. Most nagyobb hangsúlyt fektetnek a katonai tényezőkre, és kisebbet az ideológiai megfontolásokra. Egész biztos, hogy jelentősen nőttek a fegyvereladások, és több katonai szakértőt küldenek; de ez jórészt az amerikai gyakorlat másolása, s amellett alapvetően új képességek – nem pedig egy új politika – megjelenését tükrözi szovjet részről. Mint minden más nagyhatalom, Moszkva is szeretne „barátokat szerezni és embereket befolyásolni" – de ezt minimális felelősségvállalással és az elhamarkodott belegabalyodás kockázata nélkül akarják tenni. Leszámítva Afganisztánt és talán Kubát, nem tudok más olyan esetet mondani, amikor szovjet reguláris fegyveres erőket a határaikon túlra vezényeltek. Ezt még a koreai háborúban sem tették meg. És akármilyenek voltak is az indítékaik, oly csekély sikereket értek el, hogy Carter és Reagan embereinek nagy-nagy aggodalma valamikor majd igencsak nevetségesnek fog tűnni.

Végezetül hadd jegyezzem meg, hogy az a végletes feszültség, mely a háború utáni időszakban a szovjet–amerikai kapcsolatokat jellemezte, nézetem szerint két tényezőből eredt: 1) továbbra is megmaradt az európai kontinens két versengő katonai szövetségre való felosztása; 2) ami a fentivel szorosan összefügg, megjelent az atomfegyver és ennek nyomán egy újfajta fegyverkezési verseny, minden ebből fakadó nagy kétellyel és aggodalommal együtt. E tényezők egyikének sincs semmi köze (mondom ezt a te fő tézised támogatandó) a két társadalom ideológiai alapjai közti különbséghez. [...]

Levelezésünk egyik alapvető témája: a történelem (a történelmi tudás és történelmi leírás) és az irodalom viszonya.

J. L. levele G. K.-nek

1986. július 1.

[...] Épp elolvastam az akadémiai beszédedet a történelem és irodalom viszonyáról, miután a *New York Times Book Review* tegnapi számában megjelent, és most muszáj írnom neked egy alapvető fontosságú kérdésről.

Gyönyörű esszé: az önvizsgálat és az erkölcsi buzdítás rád jellemző ritka elegye. *Ces choses*, magunk közt legyen mondva, *vont sans dire*.* Meg kell mondanom, hogy emlékeztet egy másik esszédre, melyet talán már több mint húsz évvel ezelőtt írtál erről a problémáról, a történelem és az irodalom kapcsolatáról, mely engem is egész életemen át foglalkoztat. Ha jól emlékszem, a finn határ mellett lévő utolsó orosz vasútállomás hangulatát írtad le, s volt ott egy kikötött kecske. A „vallomásod" (ha ez a megfelelő szó, bár biztosan nem *mot juste***), hogy használtál némi emlékezet ihlette színezést az invenciózus leíráshoz, hasonló a Giersz-temetéssel kapcsolatos „vallomásodhoz" (csak ez esetben megnézted az aznapi időjárási adatokat, ami rám mély benyomást tett, mivel tudom, hogy milyen kevés száraz, akadémikus történész vette volna ezt a fáradságot).

[...] Most az volt számomra érdekes, ahogy különbséget teszel „objektív" és „szubjektív" között. Sok évet áldoztam erre a problémára (és írtam róla *A történelmi tudat*-ban). Engedd hát meg, hogy elmondjam, mire jutottam e kérdésben én (és még néhány más ember, elszórva a nyugati világban, különféle pozí-

* Ezek a dolgok maguktól értetődnek. (francia)
** Helyes szó. (francia)

ciókban és tudományterületeken). Meggyőződésem lett, hogy minden emberi tudás (és különösen a történelmi tudat, mely minden emberi megértés elkerülhetetlen eleme) *személyes* és *résztvevő* – ami azt jelenti, hogy se nem „objektív", se nem „szubjektív". A világegyetem kartéziánus felosztása „objektumra" és „szubjektumra", vagy a megfigyelő elválasztása a megfigyelttől többé nem tartható – és ez nemcsak az emberi kapcsolatokra igaz, ahol a megfigyelő és a megfigyelt végül is ugyanahhoz a fajhoz tartozik; hanem még az anyagi világra is. (Erre kezdett rájönni a nagy fizikus Heisenberg, és ezt nem tudta elfogadni Einstein.)

A „szubjektívvel" az a baj, hogy csupán az „objektív" érméjének a másik oldala – s ennélfogva ugyanannak az általános kategóriának, a determinizmusnak a foglya. A „szubjektív" azt jelenti: „Ez végső soron az, ahogyan én látom a dolgokat; én ezt látom, és jobb, ha a világ elfogadja, mert máshogy nem vagyok képes látni." De én képes vagyok (és mindenki más is)! Az emberi tudat (és csak az emberi tudat) áttör a világegyetem determinizmusán. Azt, ahogy a kozmoszt érzékeljük (és értelmezzük), meghatározzák az emberi elme korlátai; és paradox módon ezeknek a korlátoknak a felismerésén keresztül látásunk ereje és minősége csak gazdagodik.

Amit ez a történész és a regényíró kapcsolata szempontjából jelent, az viszont nagyon is összhangban van azzal, amit te írtál. A történész feladata nehezebb, mert vannak bizonyos dolgok – emberek, indítékok stb. –, amiket nem áll jogában kitalálni. Ezért nehezebb nagy történelmi munkát írni, mint nagy regényt; s ugyanakkor könnyebb középszerű történelmi munkát írni, mint középszerű regényt. De gondolkodásuk alapvető módozata ugyanaz – személyes *és* résztvevő. És fő eszközeik is ugyanazok: a szavak. Ellentétben más úgynevezett „társadalomtudományokkal", a történelemnek nincs saját nyelve. Szavakkal

kell írni, mert szavakkal beszélünk, gondolkozunk róla, szavakkal képzeljük el, ráadásul mindennapi életünk szavaival. Nem „tényekkel", nem „számokkal" stb. (Kierkegaard azt írta, hogy a számok az igazság tagadásai.) A történelem és az irodalom: az emberiség önismerete.

De az ám, az önismerete! Glassborói beszédében az elnökünk, aki fura (tüskékbe bugyolált) olajágat kínált az oroszoknak, azt mondta, hogy az Egyesült Államokban, ellentétben a Szovjetunióval, bárki besétálhat az irodájába – a Fehér Házba –, az asztalra csaphat, és azt mondhatja: „Elnök úr! Ezt vagy azt rosszul csinálja!" Vajon ő maga *elhiszi* ezt? Azt is mondta, a beszéde végén, hogy a diákoknak nem a múlt történelmét kellene követniük, hanem „a jövő álmait". És még ezt az embert nevezik konzervatívnak!...

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1986. augusztus 8.

Ami az írásaimat illeti: túlságosan kedves vagy. Visszaküldhetném neked, éspedig több joggal, a bókjaid jó részét; meglátásaim egy jelentős részét ugyanis neked köszönhetem. De ha csak fele igaz annak, amit írtál, akkor legalábbis arra emlékeztet engem, hogy az idő, mely még megmaradt nekem bármiféle írásra, igencsak és nagyon bizonytalan módon korlátozott; és tartozom magamnak, valamint az olyan barátaimnak, mint te, azzal, hogy komolyabban és fontosabb témákról írjak, mint eddig. Mint tudod, igyekeztem kerülni az elméletet (melyet én, akárcsak Goethe, „szürkének" látok), és azt akartam, hogy ami fontos a mondanivalómban, az világítson keresztül annak a leírásain, ahogy egyfajta élet – a diplomaták élete – valóban zaj-

lik – „wie es eigentlich gewesen". Ez tűnik számomra az önkifejezés legbecsületesebb módjának, ami a személyes és politikai filozófiát illeti. Csak épp lassú. Kevés olvasóhoz jut el, és hozzájuk is homályosan. És sok olyan ember van, különösen Európában és mindenekelőtt a franciák között, akiket csak úgy lehet rábírni bárminek az elolvasására, ha azt hihetik, hogy a műnek van valamilyen elméleti szerkezete. (Fura, hogy annyira odavannak az ilyen fontoskodásokért!) S hogy az ember felkeltse a figyelmüket, ahhoz, azt hiszem, legalábbis úgy kell tennie, mintha megfelelne az elvárásaiknak.

Mindenesetre a levelednek köszönhetően sokat gondolkoztam ezekről a dolgokról, és visszatérésem után igyekszem majd többet is tenni, hogy igazoljam azt a bizalmat, melyet irányomban tanúsítasz.

J. L. levele G. K.-nek

1986. augusztus 22.

[...] Ami a franciákat illeti – szerintem nem az a bajuk, hogy annyira imádják az elméleteket és az elméleti kereteket (ez persze sokukra igaz; ugyanakkor meg közülük került ki jó néhány a legnagyobb antiteoretikus gondolkodók és írók közül: Pascal, Stendhal, Flaubert, Bernanos stb.) A nagy hibájuk inkább talán az egocentrikusság, ami sebes észjárással párosul. Nem fordítanak figyelmet olyan dolgokra és emberekre, akik pedig figyelmükre érdemesek volnának, sőt még hasznot is húzhatnának belőlük. Azokban a sajnos túlságosan ritka esetekben, amikor figyelni kezdenek valamire, amiben az önző gondjaikon túlmenő érdeket sejtenek, a szellemi aktivitásuk könnyed, mesteri és időnként felülmúlhatatlan. (Akár ha pusztán csak szertartásosak vagy dagályosak, akkor is van bennük szellem; de humorérzék sajnos csak nagyon ritkán.)

[...] Azt hiszem, megírtam már neked, hogy most kezdek dolgozni egy könyvön, melynek *Budapest, 1900* lesz a címe. Nem is gondoltam, hogy ez ilyen mély érzelmeket ébreszt majd bennem – talán mélyebbeket, mint bármelyik korábbi könyvem. Történelem szakos egyetemista voltam, amikor huszonkét évesen elhagytam az országot, és azt gondoltam, hogy tudok ezt-azt közelmúltjának történelméről; és most olyan dolgokat látok, amiket láttam már korábban is, és talán még gondolkoztam is róluk, de *nem* úgy, ahogy most...

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1986. szeptember 23.

Remélem, tudod, mennyire hálás vagyok a munkám iránti érdeklődésedért. Még ha túlságosan elnéző vagy is az ítéleteidben, nagyon nagy szolgálatot teszel nekem azzal, hogy gondolkozol rajta, és megosztod velem a benyomásaid. Érdekes, hogy azt írod, a naplókra, levelekre és egyéb vegyes írásokra kellene koncentrálnom, ami a publikálást illeti. Én magam is pontosan erre gondoltam: fogom az ilyen jellegű összegyűlt írásaimat 1963-tól kezdve (azzal az évvel fejeződtek be az emlékirataim), és kiadom, mondjuk, húsz év anyagát emlékiratok helyett: naplójegyzetek, teletűzdelve levelekkel és talán más publikálatlan írásokból vett részletekkel. Mivel a levelek egészen mások, mint a naplóbejegyzések, az előbbiek inkább politikai és intellektuális tartalmúak, míg az utóbbiak személyesebbek, úgy érzem, lehet köztük valami hasznos feszültség, s nem lenne olyan egyhangú a kötet, mint akkor, ha bármelyik sorozatot önmagában publikálnám.

Már neki is álltam volna ennek a feladatnak, ha bolond fejjel nem hagytam volna magam rábeszélni, hogy próbáljak írni egy cikket Arthur Schlesinger hamarosan megjelenő esszékötetéről. Mivel tizenöt esszé van benne, mindegyik más témáról, és némelyik fontosságát tekintve egy kis könyv önmagában véve, ez technikailag nehéz feladatnak bizonyult, és rengeteg időmet felemésztette. Különben azt hiszem, hogy téged is érdekelne némelyik esszéje, különösen a könyv első részében lévők, melyek azzal a nézettel vagy inkább nézetekkel foglalkoznak, melyeket az amerikaiak önmagukról mint nemzetről, a nemzetek közösségének részéről kialakítottak. Schlesinger politikai hovatartozását és bizonyos értelemben a meggyőződését tekintve is Kennedy-féle liberális, mi pedig nem vagyunk azok; de ugyanakkor történész is, és (a saját területén, az amerikai történelmet illetően) kiváló; és itt sokkal inkább konzervatív. Talán téged is érdekelni fog a polémiája azzal, amit ő „ideologikus" (reagani–morális–többségi) gondolkodási iskolának nevez ezekben az ügyekben, rámutatva szemléletük történelmietlen vonásaira, amitől olyanok, mintha csak tegnap születtek volna, és az emberi természet megértésének borzalmas szegényességére.

Ettől és egyéb másodlagos teendőktől eltekintve ezek az elmúlt hetek, mióta visszatértem Európából, nehezek voltak. Úgy tűnik, valamiféle válságot élek át. Ez bizonyos értelemben, akárcsak más válságok, némi változást jelent az életben – de most olyat, amely az öregedéssel van kapcsolatban: az idegi és lelki energia elvesztésével, annak felismerésével, hogy a rossz dolgok nagy részét már nem lehet kijavítani, és a jó dolgok nagy részét már nem lehet megtenni, hogy az ember már nincs a legjobb formájában, hogy már nem tudja viselni mindazokat a terheket, melyeket korábban viselt, s hogy bizonyos értelemben egy olyan madárijesztő, amely már kiszolgálta az idejét, és többé nem lenne szabad kitenni őt az emberek elé. Csak abban

reménykedem, hogy ez nem valami végleges állapot, vagyis ez is csak egy múló válság, és jöhet utána egy alkalmazkodási folyamat, majd pedig, legyen bármilyen törékeny a test, visszatérhet valamiféle *joie de vivre* és lelki egyensúly.

J. L. levele G. K.-nek

1986. szeptember 26.

[...] Azzal kezdem, amit a gyerekeiddel kapcsolatos problémákról írtál. Kénytelen vagyok spekulációkba bonyolódni, éspedig a saját tapasztalataimból kiindulva. Biztosan egyetértesz velem, gondolom, hogy ezekben az időkben, amikor a civilizáció történetének egy egész korszaka van felbomlóban, ez a legintimebb és legszemélyesebb kapcsolatokat is érinti: a nők és férfiak, férjek és feleségek, szülők és gyerekek közti kapcsolatokat. Ez persze neked és nekem csekély vigasz. De van a dolognak egy másik oldala. A gyerekek, akik manapság elszakadnak tőlünk – éspedig nem csak a normális és várható módon, életük egy bizonyos szakaszában (elszakadáson azt értem, hogy szakítanak azokkal a viselkedési normákkal és azzal az életmóddal, amiről mi azt gondoljuk, hogy természetes módon jó és megfelelő számukra) –, ezt nem azzal az örömteli, gondtalan és gyakran arrogáns optimizmussal teszik, amely az öregeket elhagyó fiatalok természetes jellemzője. A mi gyerekeink ezekben az időkben nem igazán boldogok, nem gondtalanok, és ritkán arrogánsak. Nem *gondolják* azt, hogy a szüleik régimódi normái nem megfelelőek számukra. Épp ellenkezőleg: azt *érzik*, hogy ők maguk nem tudnak megfelelni azoknak a normáknak. És nem sokat tudnak kezdeni ezekkel a normákkal, éspedig épp a furcsa módon hiányos önbizalmuk miatt. Szomorú ez, szó se róla, de azt hiszem, van három vigasztaló tényező. Az első az,

hogy a dolgok sohasem annyira rosszak (vagy jók), amilyennek *nekünk* látszanak; és *ők* ki fogják nőni a problémáikat, talán, sajnos, nagyon későn, de olyan módon és olyan szomorúan szép eredményekkel, melyeket mi most nem láthatunk előre. A második az, hogy ellentétben más nemzedékekkel a múltban, ők mélyen szeretik és tisztelik szüleiket – kiváltképp akkor, amikor ezek a szülők régimódi normákkal és erényekkel rendelkeznek. *Ez a meggyőződésem.* Számtalan példáját láttam ennek fiatalemberek között az elmúlt húsz-egynéhány évben, beleértve azokat a „lázadókat" és „radikálisokat" is a hatvanas évek buta „ifjúsági lázadása" idején. Tökéletesen ellentétben az akkor elfogadott véleményekkel és felszíni látszatokkal, a fiatalok mohón szomjaztak (és szomjaznak) a tekintélyre – a *hiteles* tekintélyre. Ezért továbbra is közvetítenünk kell nekik a meggyőződéseinket, s egyúttal az aggódásunkat és a szeretetünket is. (Azt írom, „egyúttal", s ez nagyon fontos, a szeretetünk nem kell, hogy „mérsékelje" a meggyőződéseinket.) Ez a kombináció egyes szülők számára talán bajosan elérhető, de mások számára korántsem lehetetlen. Ezért gondolom, hogy nem kell túlzottan aggodalmaskodnod amiatt, hogy „van bizonyos sebezhetőség és merevség" abban, ahogy reagálsz rájuk. Ez éppenséggel hasznukra is válhat – nem azért, mert a fegyelem régebbi hagyományaival egyenlő, hanem mert azt érzik, legbelül, hogy van valami állandó figyelmeztető számukra. Ez a harmadik vigasztaló tényező: hogy ők mélyen hálásak lesznek (s tán már most is azok) a te aggodalmaidért (ennyit a „sebezhetőségről"), *és* azért, mert te a meggyőződéseid példája avagy megtestesülése vagy (ennyit a „merevségről"). És ez a hálájuk több mint gyógyír egy apa sebzett lelkére. Ez a hálájuk *nekik maguknak* válik hasznukra. Ez fogja vezérelni őket – különös utakon, melyeket csak Isten ismerhet – az életükben; a legváratlanabb pillanatokban és a legváratlanabb módokon. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1987. január 13.

[...] A leveled, furcsa módon, épp meglehetősen kétségbeesett hangulatban talált. Részben személyes okokból voltam elkeseredve, nevezetesen azért, mert ráébredtem sokéves erőfeszítéseim kudarcára, hogy jobban megértessem a közvéleménnyel és az ország vezetőivel az atomfegyverek és a szovjet–amerikai kapcsolatok problémáit; de ezen túl én magam is érzem a nagy bajok közeledtét, és látom, hogy társadalmunk és vezetőink képtelenek felismerni ezt a veszélyt, vagy hatékonyan cselekedni azért, hogy elkerüljük.

Ugyanakkor a depresszió, legalábbis az én esetemben, igencsak összefügg a pillanatnyi fizikai és lelki állapotommal is; és mivel alapvetően egészséges ember vagyok, azzal gyógyítom magam, hogy igyekszem megélni a pillanat apró örömeit: hogy elvégzek kisebb feladatokat, hogy apró biztató szavakat kapok másoktól, s hogy néha valami kis vigasszal tudok szolgálni valakinek. „Freut Euch mit mir, dass morgen ein Tag uns tagt" (Herman Hesse).*

Nagyon erősen egyetértek az azzal kapcsolatos érzéseddel is, amit konstantinizmusnak[1] nevezel: azzal a próbálkozással, ahogy én olvasom, hogy a vallásos hitet összekapcsoljuk a kormányhatalom céljaival és cselekedeteivel. Azt hiszem, ismered a nézeteimet. Az állam véleményem szerint az ember bukott

* Örvendezz velem együtt, hogy van még holnap. (német)

1 „Konstantinizmus": az egyházat és az egyházi hierarchiát befolyásoló kísértés, hogy egy uralkodó vagy egy diktátor türelmére vagy támogató magatartására azzal válaszoljanak, hogy alávetik magukat az államnak, sőt az uralkodó iránti engedelmességet a hitük dogmájává teszik.

állapotából fakadó szomorú szükségszerűség: ha úgy tetszik, egyfajta adó a tökéletlenségének, a húsnak és az állati ösztönöknek való alávetettségének, annak, hogy képtelen kiszakadni abból a rövidlátásból, melyet az önzés, a túlzott énközpontúság okoz. Ezek miatt van szükség az állam kötöttségeire; és e kötöttségek elfogadása az ár, amit fizetünk értük.

Mivel az állam szükségszerűség, bármennyire megalázó is, senkit sem szabad elvi okokból megróni azért, mert részt vesz benne; de az igaz keresztténynek soha nem szabad elfogadnia semmilyen állami felelősséget, legyen az bármilyen csekély, máshogy, mint megbocsátást kérő imával az ajkán – megbocsátást kell kérnie az igazságtalanságokért, melyeket önkéntelenül el fog követni, látásának korlátozottságáért, az önszeretet sugallataiért, melyeknek nagyon ritkán tud ellenállni az ember, ha akár csak a legkisebb hatalmat érzi más emberek fölött. Ha az alázatnak ez az érzése jelen van (bár ez igen ritka), akkor a kormányzatban való részvétel megengedhető.

De egyvalamit nem tehet meg az ember. Nem keverheti össze a kormányhatalom céljait és cselekedeteit az isteni célok előmozdításával. E dolgok összekapcsolásának kísérlete nem más, mint a kormányzás természetének félreértése és meghamisítása, s egyben istenkáromlás. Különösen igaz ez, amikor megpróbáljuk nemzeti közösségként elképzelni magunkat, nem pedig erkölcsileg felelős egyénekként. Egy dolog a hazánk iránt érzett igaz szeretet, amelynek magában kell foglalnia egy nép tragikus sorsának átérzését éppúgy, mint az erényei és teljesítményei fölött érzett büszkeséget; és egészen más a romantikus nacionalizmus és a felsőbbrendűség illúziója. A keresztény Isten, ellentétben, úgy gondolom, a zsidók Istenével, nem ismer el nemzeteket – csak az emberi lelket. És amikor fölajzott emberek milliói szólították a Mindenhatót, hogy áldja meg ügyüket századunk két borzalmas háborújában, az természetesen maga is istenkáromlás volt. [...]

P. S. A fentieket sebtében írtam, mielőtt láttam volna az egész anyagot, ahogy végül összeállt. Látva ebben a formájában, most még erősebben azt érzem, hogy egyszerűen nem lesz így jó. Túl széteső. Túl rendezetlen. Túl sok lényegtelen dolog van benne.

Ha megengeded, szeretném átalakítani: lerövidíteni, kihagyni jó néhány rövidebb naplóbejegyzést, valamint a levelek egy részét is, és csak a hosszabb naplójegyzeteket meghagyni, mint például a Riponba tett utazásról szólót, és bevenni még néhányat a nyilvános megszólalások közül, mint amilyen a Pacem in Terris beszéd és a Vietnammal kapcsolatban a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt elmondottak.

Gondolkozni kezdtem azon, hogy összeállítok egy kötetet Kennan naplóinak részleteiből és a leveleiből. (Az adta az ötletet, hogy elküldött nekem néhány részletet a naplóiból.) Lásd még az 1999. október 11-i leveléhez írt bevezetőmet.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1987. február 7.
Kézzel írva

[...] Mint látod, összekevertem, bár kronologikus rendben, magánleveleket, naplóbejegyzéseket és nyilvános megszólalásokból vett részleteket. Ebben a kusza formájukban nem azt szolgálják, hogy koherens és folyamatos képet adjanak mindarról, amit tettem-vettem az életemben, vagy akár csak átfogó képet a gondolataimról, hanem inkább azt, hogy jelezzék az érdeklődés, a felelősségek és a vállalkozások változatosságát, mely életemet jellemezte, és a feszültséget érzés és értelem között, az esztétikum és a földi dolgok között, ami ezt az életet gyötörte.

Nagyon bizonytalan vagyok az eredményt illetően, és teljesen felkészültem rá, hogy azt mondod, összességében sikertelen lett. Lehetségesnek gondolom, hogy a későbbi évekből származó naplóbejegyzésekből és úti beszámolókból gazdagabb és bővebb anyagot adjak közre. De még ezzel együtt sem vagyok biztos benne, hogy ez önmagam – vagy legalábbis egykori önmagam – kifejezésének sikeres módja. De ezt te jobban meg tudod ítélni, mint én; és nagy szívességet teszel nekem, ha elmondod őszinte véleményedet – még akkor is, ha az kedvezőtlen.

Kérlek, vedd figyelembe, hogy ezek a szövegek még nincsenek megszerkesztve. Ha végül is publikálom őket, akkor nemcsak a szerkesztési munkát kell elvégezni, hanem egy részüket ki is kell hagyni – lévén túlságosan banálisak vagy unalmasak. Az is hasznos lesz, ha elmondod, hogy melyeket szánnád erre a sorsra.

Miközben átnéztem ezeket a szövegecskéket, az volt a benyomásom, hogy amit a nyilvánosság előtt elmondtam, az összességében jobb – átgondoltabb és kiegyensúlyozottabb –, mint amit csak önmagamnak írtam pillanatnyi hangulataim és reagálásaim magányában. Mindenesetre előre is köszönöm, hogy veszed a fáradságot, és elolvasod őket. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1987. február 10.

[...] *Nem* gondolom, hogy írásaidnak *ez* az összeállítása megállná a helyét könyvként.

[...] Ott van a *Visszaemlékezések* két kötete. És ott vannak a naplóid, a leveleid, az előadásaid. Én mindet – és a harmadikat *nem kevésbé, mint a másik kettőt* – felbecsülhetetlen értékű anyagnak tartom, egészen különlegesnek országunk történelmében, kiválóbbnak, mint bármi (így, ahogy mondom: bármi!), amit

Henry Adams publikált: egy óriási kincsestárnak, melyből jövendő nemzedékek fognak meríteni és tanulni. Igen, lehetséges, hogy valamikor a jövőben lesz egy Kennan-összes. De a Naplók és Levelek kötetét nem szabad egy ilyen potenciális kiadás számára meghagyni. Megismétlem, amit már mondtam: nagy megtiszteltetés és öröm lenne számomra, ha valamikor „George Kennan naplói és levelei"-nek szerkesztője lehetnék. Talán hamarabb, mint gondolod, talán később. Ezt neked kell eldöntened. (Én mindig készen állok rá.) De most nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy ez a jelenlegi összeállítás csökkentené egy ilyen „Naplók és levelek" kötet (vagy épp két kötet) érdekességét és jelentőségét, amikor az megjelenne, mert meg kell jelennie, talán azután, hogy megjelenik rólad egy komoly és átfogó életrajz. És most – legalábbis azt hiszem – eljutottam a dolog velejéig, éspedig a következőhöz: véleményem szerint össze kellene állítanod egy könyvet a *leíró* naplóbejegyzéseidből *és* ilyen leveleidből (ami nagyjából a jelenlegi kézirat felét tenné ki). És a kezdetektől fogva, nem csak az 1963 utáni időszakból.

Egy ilyen könyvet gyorsan ki kellene adni, függetlenül az életrajzod vagy egy részletesebb „Naplók és levelek"-kötet megjelenésétől. Ez felcsigázná az intelligens emberek étvágyát az iránt, ami majd később jön. Ezekben csillog igazán az értelmed. Elevenek, esztétikusak, gyakran nagyon szépek. Bennük van gondolkodásodnak és jellemednek következetessége, át vannak itatva a rád jellemző emberséggel, árad belőlük az a történelmi érzék, amely ritka, becses kincs, és amely azonnal felkelti az olvasó kíváncsiságát. (Nem hiszem, hogy a „Helyek" címet kellene adni egy ilyen kötetnek, de alapvetően a különböző helyekről szóló leírásaidból állna, ami a te esetedben sohasem csak a helyek és látványosságok leírását jelenti, hanem az emberekét, a korét és az eleven történelemét is.)

[...] És végül: hát nem lenne *élvezetes* összegyűjteni ezeket a leírásokat? „Nincs kötelesség, melyet oly nagyon alábecsülünk, mint azt, hogy boldognak kell lennünk" – írta R. L. Stevenson.

Az alábbi az úgynevezett Irán–kontra botrány televízión közvetített meghallgatásaira vonatkozik: illegálisan és titokban fegyvereket és pénzeket irányítottak át a világpolitika egyik színteréről a nicaraguai amerikai beavatkozás céljaira, Reagan elnök tudtával, akit Oliver North ezredes látványosan védett a Kongresszus előtt.

J. L. levele G. K.-nek

1987. július 31.

[...] Öt héttel ezelőtt balesetet szenvedtem – leestem egy teherautóról (melyen a fiammal szállítottunk valamit), és egy darabig alig tudtam mozogni; de az elmúlt tíz napban gyorsan javult az állapotom. Ezt a tolószékben ülve gépelem, de egy-két nap múlva már nem lesz szükségem rá. Kórházban voltam, aztán egy ideig még mozgásképtelen voltam itthon is, úgyhogy néztem ezeket a híres televíziós közvetítéseket. Bizonyos értelemben valamennyire megnyugtattak: lehetnek bármilyen bajok azzal, ahogy a Kongresszus dolgozik, azért még működik a fékek és ellensúlyok rendszere; és lehet találni olyan kongresszusi képviselőket és szenátorokat, akik a tisztesség ma már igencsak régimódi amerikai eszményét képviselik. Az viszont aggasztó, hogy egyikük sem tett fel bizonyos alapvető kérdéseket. Nem kérdezték meg North ezredestől, miért nevezte Nicaraguát *szovjet* támaszpontnak. Nem kérdezték meg, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatalnak miért van irodája *a Fehér Házon belül.* Nem

kérdezték meg, hogy ennek az elnöknek – aki folyton a Nagy Kormány ellen beszél –, miért van az elődöknél háromszor vagy négyszer nagyobb nemzetbiztonsági személyzete. Nem kérdőjelezték meg Northnak, Poindexternek vagy akár Weinbergernek azt a feltételezését, hogy kíméletlen globális harcban állunk a Szovjetunióval – North ugyanis ezzel igazolta az egész iráni intrikát. Nem kérdezték meg – vagy mondták ki –, hogy az egész hibbant ötlet az izraeliektől jött stb. stb.

Az egész ügy – különösen North alakítása – engem nem a Watergate-re emlékeztetett, hanem Joseph McCarthy napjaira. Az antikommunizmus azonosítása a hazafisággal, sajnos, még ma is széles körben elterjedt az amerikai népben, és olyan emberek között is, akiknek több eszük is lehetne. Már egy ideje arra a következtetésre jutottam (és azt hiszem, ez nagyon illik Ronald Reaganre), hogy bizonyos amerikaiakban egész nyilvánvalóan működik egy pszichológiai ösztönzés, ami miatt mindent, ami rossz, a Szovjetunió vagy a szovjet machinációk stb. számlájára írnak. Ennek az ösztönzésnek a forrása, legalábbis szerintem, nem az, hogy az emberek nem akarnak, hanem inkább hogy nem tudnak lemondani arról, ami végül is igencsak kényelmes álláspont: hogy Amerika képviseli a világban a jót, és hogy mindenért, ami rosszul sikerül, egy *külső* gonosz hatalom a felelős. Így hát e pszichés szindrómában talán nem is annyira a *mások* nem ismerete jelenti a legnagyobb problémát, hanem az, hogy az amerikaiaknak valami különös módon nincs hajlamuk az önismerethez. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1987. augusztus 7.

Ma (épp egy héttel azelőtt, hogy visszamegyünk az Egyesült Államokba) átéltük a második legnagyobb szélvihart, aminek tanúi voltunk ezen a parton hosszú évek alatt, és ezúttal egyenesen rontott nekünk a nyílt tengerről, úgyhogy a hatalmas hullámok a közvetlenül a házunk alatt lévő sziklákat csapdosták, és az eső mind újabb rohamokban verte az ablakainkat. Kora este Annelise-zel elegünk lett abból, hogy egész nap a házunk foglyai vagyunk, teljesen beöltöztünk a rossz időre szolgáló öltözékünkbe – olyasfélébe, amilyet a tengeren vesz fel az ember a viharban –, és elmentünk sétálni, s aztán egyszer csak az eszünkbe jutott, hogy ki sem nyitottuk a postaládát, amely ott van az út végén, mert bizonyára arra gondoltunk, hogy ilyen időben a postás el sem jutott idáig. De aztán mégis kinyitottuk; és ott találtuk a te leveled, amit aztán amennyire csak lehetett, bedugtam a viharkabátom zsebébe. És most nemrég bontottam ki, már itthon – kicsit elázott, de teljesen olvasható.

Először is hadd fejezzem ki együttérzésemet és aggodalmamat a nemrégiben történt baleseted miatt.

Tökéletesen egyetértek mindazzal, amit a kongresszusi meghallgatásról írsz. Még bővíthetném is azoknak a kérdéseknek a listáját, amiket, ahogy te is írtad, fel kellett volna tenniük a törvényhozóinknak. Engem a legjobban az keserít el, hogy a sajtó és az egyéb tömegtájékoztatási eszközök sem voltak képesek gondoskodni róla, hogy ezek a kérdések terítékre kerüljenek. Szinte teljesen elvesztettük a felelős sajtónak azt a képességét, hogy jótékony hatást tudjon gyakorolni a hatalmon lévőkre. És a legjobban az borzaszt el, hogy ha ezek az újságírók és televí-

ziós műsorvezetők képtelenek voltak felismerni a reagani külpolitika gyenge pontjait, s azokra felhívni az emberek figyelmét, vagy, más szóval, nem tudják felismerni, amikor egy bizonyos politika rossz, akkor ugyanígy képtelenek volnának felismerni azt is, amikor jó. Így ha az ember megszerzi is a kormányhatalmat, és még ha azt bölcsen, megfontoltan és hatékonyan használja is, a sajtó és a média ezt nem volna képes érzékelni.

J. L. levele G. K.-nek

1987. október 4.

A küldeményemben megtalálod Russell Baker könyvét,[1] amely szerintem egy amerikai klasszikus, és tudom, hogy élvezni fogod. Kevésbé vagyok biztos Tatiana Metternich önéletrajzával[2] kapcsolatban, amit Mrs. Kennannek ígértem. (Egy barátomtól kértem kölcsön.) Elolvastam, és vannak benne érdekes részek, de össze sem lehet hasonlítani annak a csillogó szellemnek, a nővérének a naplóival, és nem csak a stílusa miatt; Tatiana V., úgy tűnik, sokkal számítóbb nő volt. [...]

Eszembe jutott valami, ami talán megint csak túlzott merészségnek tűnhet. Ha kitart még benned az a kényszerítő vágy, hogy összefoglald a véleményeidet – vagy inkább meggyőződéseidet, melyek egy élet tapasztalatán nyugodnak – különféle alapvető témákkal kapcsolatban, akkor talán megfontolhatnál egy olyan kötetet (nem nagyot), amely *személyekről* szólna (ez jöhetne a *Helyek* után); és talán ezeket a portrékat használhatnád

[1] Russell Baker: *Growing Up.*
[2] Tatiana Metternich: annak a Marie Vassiltchikovnak a húga, aki egy nagyon hiteles és érdekes könyvet írt a második világháború alatti berlini életéről.

fel arra, hogy a nagy témákat illusztráld. A te éleslátásod és tehetséged, ahogy képes vagy bizonyos embereket leírni (s amit enyhít a természetedből fakadó jólelkűség), nem marad el attól a képességedtől, mellyel oly finoman tudsz helyeket megjeleníteni; s ezek kiegyensúlyoznák az emberi problémákról és intézményekről szóló komolyabb és komorabb elmélkedéseidet. Így például a kormányzásról egy-két oldalban kifejtett gondolataidat (ami távlatosabb és lényegét tekintve filozófiai téma) követné (talán csillagokkal elválasztva) a filozófiai értekezés illusztrációja. (Ebben a sorrendben, és nem fordítva: mert a könnyedebb kézzel felvázolt portré egyszerre üdítené és gazdagítaná az olvasó elméjét, miután elolvasta a komolyabb részt.)

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1987. november 6.

Először is hadd köszönjem meg, hogy elküldted nekünk a két könyvet: Metternich hercegnőét és Russell Baker önéletrajzát. Annelise már elolvasta az előbbit, éspedig nagy érdeklődéssel, ugyanis abban az időben mi is Berlinben voltunk, és ismertünk néhány embert azok közül, akikről Madame M. írt. Szerinte sem annyira jó könyv, mint a nővéréé, de azért érdemes elolvasni.

Ami a másik könyvet illeti: osztozom csodálatodban, és remélem, egy napon alkalmam nyílik ezt Mr. Bakernek is elmondani. Bár az én családom nem élte át azt a nagy szegénységet, amit ő a fiatalkoráról leír, majdnem egykorúak voltunk, és sok minden van a könyvben, amivel azonosulni tudtam. Köszönöm, hogy elolvashattam.

[...] Tudom, hogy ennek nem lenne szabad túl sok időmet lefoglalnia, vagy olyannyira elodázni a maradék tudományos munkámat, hogy aztán azt az öregségem miatt már ne tudjam elvégezni. És bármit sikerül is összeállítanom, annak valószínűleg nem szabad megjelennie, ha egyáltalán megjelenik, a halálom előtt.

J. L. levele G. K.-nek

1987. november 12.

[...] Egy ideje már, úgy néz ki, egyetértünk abban, hogy az úgynevezett „konzervatívjaink" alapvető hibája az éretlen és együgyű külpolitikai ideológiájuk – miközben sok minden van a belföldi törekvéseikben, amivel mindketten egyetértünk. De most sok dolog arra utal, hogy ez már nem igaz többé. Kevés kivétellel a mi úgynevezett „konzervatívjaink" felelőtlenek és önzők, *tout court.*[*] Itt van két példa. Épp csak olyan egy héttel a tőzsde összeomlása előtt Buckley kijelentette egy cikkben, hogy a kritika, miszerint az amerikaiak személyes megtakarításai soha nem látott alacsony szinten vannak, nem ok arra, hogy bíráljuk a Reagan-kormány gazdaság- és pénzügypolitikáját: egy olyan társadalomban, ahol van társadalombiztosítás, nyugdíj stb., elavult az az elképzelés, hogy a megtakarítás dicséretes dolog. A múlt héten egy cikk a *National Review*-ban „Mit tegyünk?" címmel azt javasolta, hogy a Federal Reserve Banknak „gyorsan 50-ről 20 százalékra kellene csökkentenie a részvényektől megkövetelt értéktartalékot". A *konzervatív* szó nyilvánvalóan elveszítette minden jelentését – kivéve azokat, akik

[*] Semmi több. (francia)

kényelmes címkeként használják, így jelezve radikális ideológiai nacionalizmusukat és nyereséghajhászásukat.

Köszönöm, hogy visszaküldted a két könyvet. Tudtam, hogy tetszeni fog neked Russell Baker memoárja. Tatiana Metternich meg sem közelíti a nővérét, akár az írását, akár, attól tartok, a jellemét nézzük – de úgy gondoltam, feleséged érdekesnek fogja találni. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1987. december 12.

Néhány napot ezen az elmúlt héten Washingtonban töltöttem, és részt vettem két Mihail Gorbacsov tiszteletére rendezett eseményen. Személyesen is fogadott, nagyon udvariasan, sőt kedvesen, és (megdöbbenésemre) amint meglátott, átölelt, majd az összegyűlt újságírók, fényképészek és mások előtt azt mondta: „Mr. Kennan, mi úgy tartjuk, hogy az ember lehet egy másik ország igaz barátja anélkül, hogy megszűnne saját hazájának hű és odaadó polgára lenni. Mi önt ilyen embernek tartjuk."[1] Gorbacsov valóban sok tekintetben rendkívüli ember. Akár további sikerek állnak előtte (melyek legjobb esetben is csak korlátozottak lehetnek), akár valamifajta korai politikai mártírsors, biztos vagyok benne, hogy úgy fog bekerülni az orosz történelembe, mint a Péter utáni kor egyik nagy, valószínűleg tragikus liberális alakja. Épp írtam egy kritikát vagy inkább csak cikket a könyvéről, de magam sem vagyok igazán elégedett a

[1] Ez – írtam tizenkét évvel később *George Kennan: A Study of Character* című könyvemben – „Kennan apoteózisa" volt.

munkámmal (azt hiszem, irodalmi értelemben jobban is sikerülhetett volna), mindenesetre azt hiszem, január elején fog megjelenni a *New York Review of Books*-ban.

J. L. levele G. K.-nek

1987. december 20.

[...] Talán emlékszel, talán nem egyik tézisemre, melyet az amerikai történelemről szóló könyvem egyik fejezetében fejtettem ki. Nevezetesen, hogy országunkban a történelem, a politika és az eszmék *látható* (és ennélfogva *rövid távon* meghatározó) folyamatai nem a népszerűségből, hanem a reklámból fakadnak. Országunk republikánus politikai felépítésének népszerűségversennyé való torzulása természetesen már az 1820-as években kezdődött; és ez volt, amit Tocqueville a többség zsarnokságának veszélyeként írt le. De azt hiszem, mi most már egy lépéssel előbb (vagy lejjebb) járunk. A választásaink – vagy éppenséggel az eszméknek és az áruknak a puszta forgalma az úgynevezett „szabad piacon" (haha!) – népszerűségi versenyből reklámversennyé változtak. (Erről írtam abban a fejezetben, kifejtve egy egyszerű felismerésemet, amely, ha könyvvé duzzasztom, egy életre megalapozta volna egy jól szituált történész karrierjét ebben az országban, de nem ez a lényeg – bár néha, tényleg csak néha, elképedek azon, hogy senki más nem vette észre ezt a nyilvánvaló jelenséget.) Én tehát azt állítom, hogy a mennyiségi különbségtétel többé már nem elegendő. Ami előttünk áll, az többé már nem annak a veszélye, hogy alávetjük magunkat egy durva és tudatlan többség érzelmeinek. A *kemény* kisebbségek és a puha többségek létezésével kell szembenéznünk – s az előbbiek így a tényleges arányuknál messze nagyobb befolyást gyakorolhatnak; éspedig oly módokon, melyek

gyakran csak a nagyon érzékeny megfigyelők számára láthatók. Egy szó mint száz, a demokratikus folyamatot – és annak majdani hiteles újjáépítését – fenyegető veszély már nem a közvélemény esetleges zsarnoksága, hanem a közvélemény gyakori és hamis *szimulációja* – a „kemény" és elszánt kisebbségeknek a „puha" és néha bizonytalan többségekre gyakorolt befolyásán keresztül. [...]

V.

EGY KORSZAK VÉGE

Amerikai hegemónia

1988 ÉS 2004 KÖZÖTT ÍRT LEVELEK

Reagan Moszkvába látogatott, s ez a hidegháború végét jelezte. Kennannel együtt mindketten láttuk (sőt már évekkel korábban megjósoltuk), hogy a szovjet birodalom ki fog vonulni Kelet-Európából, sőt Kelet-Németországból is. (Ezt és a berlini fal hamarosan bekövetkező lebontását Robert Gates, a CIA akkori igazgatója még 1988-ban sem hitte el.)

J. L. levele G. K.-nek

1988. június 3.

[...] Vegyes érzéseim vannak a moszkvai találkozóval kapcsolatban. Elnökünk viselkedése és kifejezései, legalábbis számomra, bizonyos tudathasadást tükröznek: Oroszországgal kapcsolatban, a kommunizmussal kapcsolatban, az Oroszországhoz fűződő kapcsolatainkat illetően és Amerikának önmagához fűződő kapcsolatát illetően is. Ez a tudathasadás nem sokat gyengült. Sokakra jellemző (bár azt érzem, hogy az amerikai emberek érzései az Oroszországhoz fűződő kapcsolatainkat illetően alighanem ésszerűbbek, mint a kormány sok tagjának az érzései.) Kíváncsi lennék, hogy vannak-e olyan emberek

Washingtonban, akik már felismerték, hogy a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak nemcsak hogy kevesebb a szembenálló érdeke, mint volt korábban, hanem hogy vannak a világnak olyan fontos – talán épp legfontosabb – részei, ahol az érdekeik éppenséggel egybeesnek, mert mindkettőt az úgynevezett harmadik világ bizonyos fajai fenyegetik.

Attól tartok, hogy nem tekinthetek el sok hagyományos érdekszövetség – és új keletű ideológiai szövetségeseik – befolyásától, akik továbbra is a Szovjetunióval szembeni gyanakvás és beavatkozás politikáját fogják szorgalmazni. De reményt meríthetünk abból, hogy olyan hatalmas folyamatok zajlanak a világban, amelyekre Washingtonnak (vagy New Yorknak) nincs befolyása.

Milyen furcsa lett a világ. Egy posztkommunista *és egyben* posztliberális vákuumban élünk. Valami új fog fölemelkedni, de nagyon, nagyon lassan. Kelet-Európában például, hajlamos vagyok azt gondolni, egy többpárti rendszer talán nem ideális alternatíva, még akkor sem, amikor a kommunista pártok politikai monopóliuma eltűnik – ha eltűnik. Mindenesetre amikor egy új politikai struktúra kialakul, az intellektuális indoklása és magyarázata követni – s nem megelőzni – fogja a születését. Annyira szeretném tudni, hogy mit gondolsz erről. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1988. június 15.
Kézzel írva

Először is bocsánatot kérek a papír minőségéért, s hadd köszönjem meg gyorsan a 3-án írt leveledet. Igen, pontosan. Amit te „tudathasadásnak" nevezel, az a Szovjetunióval szembeni amerikai politika és attitűd egész szövetén végighalad. Az amerikai

kormány egy nagy része azt hirdeti, hogy békét akar Moszkvával; egy másik nagy része – a CIA és a Pentagon – úgy tűnik, abból a feltevésből kiindulva cselekszik, hogy vagy épp háborúban állunk Oroszországgal, vagy a háború küszöbén. Mindkét szemléletnek vannak hívei nálunk; és a mi derék elnökünk, aki annyira szeretné mindkét csoport támogatását elnyerni, egyik zsebéből tüntetően a békét húzza elő, míg a másik zsebéből, titokban, a háborút. Ebből fakad a tudathasadása.

Most (nem az első alkalommal) a barátságodhoz folyamodnék – először, hogy elmondjak neked valamit az írást illető aggodalmaimból és terveimből; és később, ha minden jól megy, hogy nézd meg egy-két példáját annak, amit írni próbálok.

Három hete jöttem el az USA-ból, és az a gondolat hatalmasodott el bennem, hogy mivel korlátozott az időm, mely még hátravan, s egyre zsugorodik, nem kellene azzal foglalkoznom, hogy bármi olyat írjak, ami szorosan kapcsolódik a múló jelenhez – hanem inkább olyasmit, ami várhatóan megőrzi értékét a távoli jövőben. Ebből kiindulva, de egyben azért is, mert néha azzal vádoltak, hogy leplezem a politikai filozófiámat, és csak itt-ott engedtem bepillantást, amikor konkrét témákkal kapcsolatban fejtettem ki a nézeteimet, de sohasem próbáltam kerekebb és átfogóbb formában megfogalmazni őket, most, bár az itteni életkörülményeim miatt némiképp csapongva, megpróbálom papírra vetni ennek a filozófiának egy átfogóbb és logikusabb kifejtését, mint amilyet valaha is publikálni próbáltam. Kétszer vagy háromszor korábban is próbálkoztam már ezzel, de soha nem jártam sikerrel.

Ez persze szembemegy azzal a mély meggyőződésemmel, hogy az igazságot csak homályosan és közvetett módon lehet hasznosan megközelíteni, és sohasem frontálisan. Ezzel kapcsolatban idéznem kell neked egy ragyogó részletet John Donne-tól (III. szatíra), ahol ugyanezt a nézetet fogalmazza meg:

...Óriás hegyen
Meredek csúcs az Igazság, s megyen
Föl valaki, hát körbe-körbe kell,
Szelídebb emelkedőn érni el.
De úgy siess, vénkor, halálhomály
*Jöttén lelked nem juthat révbe már.**

Ez, mint láthatod, két módon is mélyen megérint. És természetesen lehet figyelmeztetés épp azzal szemben, amit most tervezek, s amivel már küszködöm is. De akkor is ki fogok tartani. És mire véget ér a nyár, igyekszem megírni legalább egy-két fejezetet, és meg foglak kérni, hogy olvasd el őket, és mondd meg, úgy gondolod-e, hogy érdemes folytatni ezt a munkát. Tudnod kell, hogy ha a válaszod negatív, csak hálás leszek érte; mert nem teszel szívességet nekem azzal, ha biztatsz, hogy folytassak egy nyilvánvalóan nem sokat ígérő vállalkozást.

Az egészségem nem volt rendben az elmúlt három hétben; semmi komoly, s bajaim egyik összetevője nyilvánvalóan egyszerűen az öregség. Mindennek sürgetőleg kell – vagy kellene – hatnia arra, amit tenni próbálok; mert ahogy Donne helyesen mondja, „halálhomály jöttén lelked nem juthat révbe már".

P. S. Nagy hatással volt rám leveled utolsó, oly mélyenszántó bekezdése. Igen – valami újnak kell kiemelkednie, és nagyon, nagyon lassan. És látni fogod, ha valaha befejezem és elküldöm neked azt, amit most írok, milyen mélyen egyetértek abban, hogy „a többpártrendszer talán nem az ideális alternatíva".

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

J. L. levele G. K.-nek

1988. június 30.

[...] John Donne-nak azok a ragyogó sorai pontosan rímelnek valamire, amit valamikor Kierkegaard-tól olvastam: azt írja, hogy az Igazság egyedül Istennek adatik; s ami nekünk megadatik, az az igazság keresése. (Thuküdidész is valami hasonlót mond *A peloponnészoszi háború* bevezetőjében. Az ő célja, sugallja, a hamisság csökkentése.). [...]

1988 augusztusában jelent meg Budapest, 1900 *című könyvem.*

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1988. július 5.

Megkaptam *Budapest, 1900* című könyvedet, és elolvastam az első oldaltól az utolsóig. Kockáztatva, hogy épp keresztezik egymást a leveleink, és elnézést kérve a papír és a gépírás minőségéért, sietve elküldöm a véleményemet, mert holnap a család más tagjai is elkezdenek megérkezni, és hamarosan ebben a házban nem lehet majd békésen írni.

Valóban rendkívüli könyvet írtál. Éppenséggel nem ismerem az egyéb irodalmat, mellyel össze lehetne hasonlítani, de biztos vagyok benne, hogy ez a legkiválóbb munka, melyet bárki is írt a modern Budapestről, és általában, még ha nem is ez volt a szándékod, a modern Magyarországról, amin természetesen az elmúlt 120 év Magyarországát értem – a Kiegyezés óta eltelt időt. És a könyved nemcsak Budapestről és Magyarországról szól, hanem egész Közép-Európáról. (Sokszor találtam érdekes párhuzamokat a Prágáról és Bécsről őrzött saját emlékeimmel.)

És ezentúl ez sok tekintetben a polgári Európa kultúrájáról, mély gyengeségeiről és elkerülhetetlen, tragikus széteséséről szóló könyv is. Budapest tapasztalatának jelentős része természetesen különleges volt olyan tekintetben, mellyel kevés európai főváros kelhetne versenyre, s olyan elemeket is tartalmaz, melyek a világ egyetlen más városára sem jellemzőek. Egy másik része viszont tipikus – sőt szinte meglepően az, mintha azzal, hogy meghökkentő mértékben voltak képesek átvenni az akkori idők egész nyugat-európai civilizációjának a külsődleges aspektusait, Budapest lakói különleges élességgel és pátosszal jelenítették volna meg annak a civilizációnak számos vonását.

Ami a könyv fogadtatását és sorsát illeti az Egyesült Államokban és máshol Nyugaton, egyszerűen nem tudok jóslásokba bocsátkozni. Amerikát illetően nem vagyok optimista. Az általános könyvkritikai rovatvezetőknek nehézséget fog okozni a könyv besorolása, és ez zavarba fogja ejteni őket. Történelem? Igen, de több, mint történelem. Szociológia történelmi perspektívában? Igen, de több, mint szociológia. Nehéz dolguk lesz, hogy megtalálják a szakavatott recenzenst. Igazából az a személy valószínűleg nem is létezik, mert nincs senki, aki olyan tágan, érzékenyen és mélyen megvizsgálta volna ezt a témát, vagy akár más hasonló múltú és hasonló tapasztalatokkal rendelkező várost, mint te Budapestet. Itt, mint más esetekben is, az érdeklődésednek és gondolkodásmódodnak katolicizmusa miatt szenvedsz (most filozófiai, nem pedig szűken vallási értelemben használom ezt a szót). Ez adja meg minden munkádnak a hosszú távú értékét; de épp emiatt csak korlátozott mértékben érthetőek a mai olvasóközönség számára (a legtöbb recenzenst is beleértve), mely sem a szokásai, sem a képzettsége folytán nincs felkészülve arra, hogy széles filozófiai és történelmi perspektívában lássa a dolgokat.

Bizonnyal nagy erőssége a könyvnek az is, hogy milyen hatással lehet a magyarokra. Természetesen meg kell jelennie Magyarországon – éspedig nem (Isten ments!) valaki másnak a pedáns fordításában, hanem a te saját magyar stílusodban. Semmi más nem adhatja meg az ízét és az erejét. Nem látom okát, hogy a budapesti kormány a jelenlegi körülmények között miért ellenezné a magyarországi kiadását; de még ha úgy tenne is, az sem nagy baj. Ha egy jó magyar változat kapható a bécsi, londoni és New York-i könyvesboltokban, akkor senki sem akadályozhatja meg, hogy eljusson jó sok mohón érdeklődő magyar olvasóhoz.[1] És ez, azt hiszem, nagyon fontos. Mert úgy érzem, akkor nagyobb szolgálatot teszel Magyarországnak, mint bárki a nemzedékedből, megtanítod volt honfitársaidat, hogy józanul, realistán és történelmi perspektívában szemléljék magukat, ahogy egy olyan emberben tükröződnek, aki teljesen ismeri (hány emberről lehetne még ezt elmondani?) az erényeiket éppúgy, mint a hibáikat, aki érzi és átérzi a szépséget és a tragédiát, s ugyanakkor képes mindannak a mélyére látni, ami történelmük oly nagy részét meghatározta.

Itt összességében elég jól mennek a dolgok. Az egészségem hol jobb, hol rosszabb, akárcsak az idő. A Norvégia iránti érdeklődésem jelentősen csökkent. Hány olyan ember és nép van, aki és amely jobban viseli a nehézségeket és a szegénységet, mint ők a jólétet!

P. S. Sajnálom, hogy arra ösztökéltelek, végy még egy terhet magadra – azaz hogy így vagy úgy készítsd el könyved jó magyar fordítását; de vajon nincs igazam, ha úgy érzem, hogy miután megírtad ezt a könyvet, többet tehetsz Magyarországért és Budapestért azzal, hogy hozzáférhetővé teszed, mint amennyit ugyanennyi idő alatt és ugyanekkora erőfeszítéssel a mi szegény, sikertelen, de öntelt országunkért tehetnél bármivel?

1 1991-ben (a rendszerváltozás után) jelent meg Magyarországon, és azóta is tartós az érdeklődés iránta.

J. L. levele G. K.-nek

1988. július 24.

[...] Nem magyarok számára írtam ezt a könyvet. (Természetesen számukra is; hisz oly sokan közülük, akár az emigrációban, akár Magyarországon, tudnak angolul; és azt hiszem, lehetséges egy magyar fordítás – amelyet aztán majd alaposan átnézek. A német fordítás már sínen van.) Angol nyelvű olvasóknak írtam, éspedig több okból – a legfontosabb, hogy nem létezett ilyen mű az 1900 körüli Budapestről, amikor pedig az 1900 körüli Bécsről könyvek egész sokasága olvasható. De van még valami más is. A magyarországi viszonylagos szellemi szabadság folyományaként, mely legalábbis az elmúlt húsz évben fejlődött ki, részletes monográfiák és tanulmányok léteznek már erről a témáról, és ezek gyakran valóban egészen kiváló munkák. Ha a könyvemnek lehet bármi jelentése a magyarok számára – már azon túl, hogy hozzájárulhat Magyarország külföldi ismeretéhez és megítéléséhez –, az a szintézis minőségéből fakadhat, abból, hogy összekapcsoltam sok mindent, ami összetartozik, és talán olyan perspektívából, mely szokatlan lehet hajdani és mai honfitársaimnak. És még egy utolsó dolog. Nem tudnám egyszerűen lefordítani ezt a könyvet magyarra. Újra kellene írnom – a nyelvnek egy másfajta ritmusával, és gyakran más kifejezésekkel – az elejétől a végéig.

Most rátérek egy másik témára, amit említettél a leveledben. Azt írtad a könyvemről: „Történelem? Igen, de több, mint történelem. Szociológia történelmi perspektívában? Igen, de több,

mint szociológia." Ehhez a komoly dicsérethez az a hozzáfűznivalóm, hogy ez a könyv, akárcsak más könyveim, történelem – se több, se kevesebb. Nem feltétlenül radikálisan újfajta történelem, de az a fajta, amilyet mostanság írni kellene. Tudod, hogy még viszonylag nem olyan régen is a történelmet a politika (nemzeti politika és diplomácia) történetének tekintették, és eszerint írtak róla. Természetesen mintegy száz évvel ezelőtt már elkezdett megjelenni a kultúrtörténet, a művészettörténet, a társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, de egy ideig ezeket nem egyesítették. A franciák aztán, úgy 1910-től kezdődően, tudatosan és módszeresen igyekeztek ilyen újfajta társadalmi-tudományos történelmet írni az „Annales"-iskolájukban. A második világháború óta ez valami nagyobb dologgá izmosodott, aminek a fő képviselője Fernand Braudel volt, aki „totális történelmet" próbált írni. Ám hiába a nagy híre-neve, és annak bizonyítékai, hogy mennyi furcsaságot kutatott, azt hiszem, a teljesítménye nem ér fel a törekvéseihez: de ez nem a megfelelő hely annak részletezésére, hogy mi a rossz a Braudel-iskolában. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1988. november 20.

[...] Nem vagyok benne biztos, hogy Luce ma Bushtól jobbra állna.[1]

Igen, ismerem az Amerikai Évszázad propagandájának hibáit (de hát nem volt-e ez valóban „Az Amerikai Évszázad" – és nem az-e még ma is, bár már nem sokáig?), és engem is bosszantott és elszomorított a Time-Life magazinok opportunizmusa a hidegháború tetőfokán (emlékszem, egy Life-vezércikkben nagyjából 1953-ban azt olvastam, hogy a „mccarthyzmus" pusztán „bocsánatos bűn", míg a kommunizmus „főbenjáró bűn" – és akik ezt mondták, azok között voltak olyan emberek, akik mennybe menesztették Lenint és Sztálint 1942–44-ben). Ugyanakkor sajnálom annak a keleti-republikánus elitnek az eltűnését, amelyhez végső soron Luce is tartozott, s amely összességében nem gyakorolt káros hatást, amikor segített meghatározni és megszilárdítani Amerika államhajójának útirányát mind közvetlenül a második világháború előtt, mind az után. Az persze igaz, hogy sok hibájuk volt, és a szemléletük, sajnos, inkább volt illúzióval telített, mint realista. De mindent összevetve a Stimsonok, a Knoxok, a Marshallok és még a Luce-ok is jobbak voltak, mint Taft, Wheeler, Hearst és Patrick Hurley. Ezek a liberális republikánusok már mind eltávoztak; és most a második csoport leszármazottai és közvetlen örökösei azok, akik a republikánus pártot uralják, és befolyásolják a nemzet sorsát. [...]

[1] Henry Luce-ról van szó (a Time-Life-Fortune alapítójáról és vezetőjéről), valamint George H. W. Bush megválasztott elnökről.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1988. november 25.
Kézzel írva

[...] Épp befejeztem, teljesítve egy kötelezettségemet, melyet még hónapokkal ezelőtt vállaltam, egy cikket Németország problémáiról, melyek a ma Oroszországban és Kelet- és Közép-Európa oroszok uralta részein zajló rendkívüli eseményekből fakadnak.

[...] Aztán, ha Isten továbbra is jó lesz hozzám, vissza a történelemhez – ami nagy megkönnyebbülés lesz.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1988. december 23.

[...] Vettem a bátorságot például, hogy javasoljam néhány zárójeles beszúrás elhagyását (olyasféléket, mint amik a színpadon a „félre" utasítást követik), amelyek, én legalábbis úgy éreztem, csökkentik azoknak a fő állításoknak az erejét, amelyekbe beleágyazódnak.[1] Ezek a közbevetések, jól tudom, a lelkiismeretesség magas fokát tükrözik, illetve azt, amit a németek a prózád „nuanciert"* minőségének neveznének. De magukban hordozzák a veszélyt, hogy túlzottan sűrűvé válik a szöveg, és az átlagolvasó a kívánatosnál nehezebben tud áthatolni rajta. Mindezek a módosító közbevetések önmagukban helytállóak, csakhogy engedményeket kell tenni az olvasónak, akinek korlátozott a figyelme. Szelíden kell vezetnünk őt, anélkül, hogy egy mondat végén meg kelljen állnia, és azt mondani: „Hogy is volt ez?"; és ennek érdekében muszáj engedményeket tenni.

Nagy hatással voltak rám a cikk utolsó mondatai, és örülök, hogy megjelennek. Olykor próbáltam hangot adni annak a nézetemnek, szóban vagy írásban, hogy a szovjet uralom kiépítése Kelet- és részben Közép-Európa fölött az 1945–1947-es időszakban lényegében büntetés volt azért, hogy a nyugati hatalmak nem tudták jelentős orosz segítség nélkül legyőzni Hitlert. Más szóval nem annyira az 1945-ös Roosevelt a hibás, hanem az 1936–1939-es időszak nyugati államférfiúi, akik nem ismerték fel azt, ami akkor már egészen nyilvánvaló volt, és nem vonták le a logikus következtetéseket.

[1] Nem találom a cikket, amelyre Kennan levele vonatkozik.
* Kb. finoman árnyalt.

J. L. levele G. K.-nek
1988. december 30.

[...] Vékony és elegáns kérdőjelet tettél a margóra azon állításom mellé, hogy Hitler „gyűlölte" Rooseveltet. Ez 1939 januárjára nyúlik vissza, amikor Hitler rájön, hogy Roosevelt hajlik a beavatkozásra, és támogatja a párizsi és londoni keményvonalas politikusokat. Később Hitler úgy gondolta, hogy Churchill mögött Roosevelt áll, Roosevelt mögött pedig a zsidók. *Tischgespraeché*-jében* gyakrabban és hevesebben kel ki Roosevelt, mint Churchill ellen.

J. L. levele G. K.-nek
1989. február 11.

[...] Nagy figyelemmel olvastam a Németországról szóló cikkedet...[1] Egyvalamit, azt hiszem, hiányoltam belőle: hogy a berlini fal felállítása 1961-ben drasztikus változást okozott a németek hajlamaiban – bár valószínűleg a gondolkodásukban ez nem tükröződött azonnal. Az egész *Ostpolitik*-juk (nem egy jó szó), amely csak sok évvel később kezdett kikristályosodni, 1961 következménye volt, amikor kénytelenek voltak beismerni, hogy az Adenauer-féle politika – az a remény, hogy az Egyesült Államokkal való szoros és erős együttműködés előbb vagy utóbb elvezet Kelet-Németország meggyengüléséhez és a nyugati feltételek szerinti újraegyesüléshez – nem működik. (Azelőtt – anélkül hogy részletesen tanulmányoztam volna az eseményeket – azt is érdekesnek találtam, hogy a Hruscsov által 1958-ban

* Asztali beszélgetések. (német)
[1] Nem találom a cikket, amelyre ez a levél vonatkozik.

előidézett második berlini válsággal kapcsolatos tárgyalásokon a nyugati hatalmak legjobb tudomásom szerint soha nem hozták fel Kelet-Berlint mint lehetséges tárgyalási tételt; úgy tűnik, hogy kizárólag a nyugat-berlini helyzetre koncentráltak.) Emlékszem egy másik, azt hiszem, 1959-es cikkedre, amelyben olyan meggyőzően érveltél amellett, hogy előbb vagy utóbb Nyugat-Németországnak a mi segítségünkkel történő újrafelfegyverezése (és talán a mi ottani katonai jelenlétünk is) nem lesz többé potenciális ütőkártya az oroszokkal folytatott tárgyalásokon, mint ahogy egy nő szüzessége is egy idő után sokkal kevésbé számít értéknek, mint korábban. [...]

Nagyrészt én győztem meg Kennant (és közvetett módon az irodalmi ügynökét és kiadóját), hogy adjon ki egy válogatást viszonylag újabb útinaplóiból. Sokat olvastam közülük, és mindig lenyűgöztek ragyogó stílusukkal és finom meglátásaikkal. Ő aztán elég unalmas címet választott ehhez a kötethez: Sketches from a Life *(Vázlatok egy életből), amely azért így is meglehetős sikert aratott.*

J. L. levele G. K.-nek

1989. május 7.

[...] Nagyon köszönöm a könyvet és a nagylelkű dedikációt, melyre mindig büszke leszek, bár legjobb esetben is csak részben érdemlem meg.[1]

[...] Elmondom, milyen hatással van rám ez a könyv. Cseppet sem lepett meg a minősége, hiszen néhány naplódat már

[1] „John Lukacsnak – kinek sugallatára és biztatására e kötet megszületett, s legyen ez a Szerző hálájának kifejezése ezért és sok minden másért..."

olvashattam korábban. Nem olvastam Alfons Paquetet,[1] de valahogy nem kételkedem benne, hogy a te írásod – és most nem beszélek gondolkodásod tágasságáról és mélységéről – magasabb minőségű, mint amilyen az övé lehetett. A te könyved (mint sok más írásod is) egy külön műfajba tartozik. Az egyik erénye a művészi hatás, mely nemcsak megfigyeléseid érzékenységéből fakad, hanem abból is, hogy egészen sajátos prózastílusban tudod közvetíteni ezt a finomságot. (Gyakran találni ilyen részeket a *Visszaemlékezések* első kötetében is.) Olvasás közben végig két dolog járt a fejemben. Először: a hosszú szünetek bizonyos évek között. Azt kívánom és kívántam (és nem valamifajta intellektuális vagy történelmi kíváncsiságból, hanem inkább az olvasás puszta élvezete miatt), bárcsak több lenne belőle: több részlet, több jelenet. Másodszor: a hangvétel rendkívüli minősége kezdettől fogva. Kivételes érettség járja át a megfigyeléseidet és stílusodat, s ez egészen megdöbbentő egy amerikai fiatalember részéről életének mindössze a harmadik évtizedében. De nemcsak az ítéleteid érettségére gondolok, hanem a szíved érzékenységére (mely ez esetben nem angol, hanem amerikai tulajdonság). Hogy valaki egyszerre érzékeny és erős, idealista és realista legyen: milyen megnyerő kombináció!...

[1] Paquet kiváló tárcaíró volt, aki gyakran helyeket írt le, és a komoly német újságokban publikált az 1920-as években.

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1989. június 11.
Kézzel írva

Két dologra is reagálnom kell neked: először is a leveledre, melyet a könyvemről írtál.

[...] Rengeteg olvasói levelet is kaptam, és érdekesnek találtam őket, s amellett némiképp megnyugtató, hogy a legérzékenyebb reagálások egy része egyszerű, szerény emberektől érkezett az én Közép-Nyugatomról. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1989. június 19.

Sajátos jellemzője a prózádnak, amikor nem személyekről írsz, hanem a gondolataidat fejted ki, hogy az embernek olykor újból el kell olvasnia a mondataidat.

Hogy ez jó-e vagy rossz, azt nem merném megítélni. Amikor, sok évvel ezelőtt, a Reith-előadásaimat tartottam a rádióban, Londonban, a BBC ragyogó szerkesztője, akit megbíztak azzal, hogy a segítségemre legyen, figyelmeztetett, hogy az ilyen előadásokon soha, soha ne beszéljek úgy, hogy a hallgatóm azt mondhassa: „Hogy is volt ez?" Akkor azonnal elveszítem az érdeklődését, mondta.

Ahogyan az el is várható egy olyan könyvtől, amely a szerző „gondolatainak és meggyőződéseinek" története akar lenni, ez a

könyv[1] színtiszta Lukacs; összefoglalása mindannak, ami jelentéssel bírt a számodra, és mindannak, amit képviseltél: a XIX. századi patrícius életmód iránti tiszteletednek, melynek értékeit – a folytonosságot, a hagyományt, a családi összetartozást, a magánéletet, az önbecsülést, a csendes nyugalmat és a visszafogott eleganciát – oly fölényesen kezelték az elmúlt százötven év entellektüeljei; a tisztán világi és materialista liberalizmus gyökeres filozófiai elutasításának; annak a következetes álláspontodnak, hogy az ember aktívan részt vesz annak megteremtésében, ami külső valóságként tűnik fel számára; a meggyőződésednek, hogy az egyén történelemben elfoglalt helyéről szerzett kellő ismeret jobban segíti helyzetének megértését, mint mindazok az áltudományok – legyen szó akár statisztikai, akár gazdasági, akár szociológiai vagy bármely egyéb tudományokról –, melyek úgy kezelik az ember környezetét, mint amely saját érzékelésén kívül esik; és, végül, egy olyan hit elfogadásának, mely számot vet az ember gyarló természetével – lényegében az eredendő bűnével –, és elismeri, hogy csak a Krisztus által megfogalmazott és példázott hiten keresztül remélhet megbékélni a természet által kiszabott sorsával. Ám ezzel a történelmi-filozófiai alappal szorosan összefügg egy olyan különleges életről való számvetés, mely annak részben a forrása, részben az eredménye. És hasonlóképpen összekapcsolódnak ezzel az alappal azok a kritikai részek, melyeket én a legerősebbnek érzek könyvedben. Itt történetesen arra gondolok, ahogy az antikommunizmus torzulásait kezeled, illetve azokat a próbálkozásokat, hogy a nacionalizmust összeolvasszák a vallásos hittel (mely kísértésre, mellesleg, a nacionalista és a pap is kapható). Olyan

[1] Az *Egy eredendő bűnös vallomásai* című önéletrajzomról van szó (*Confessions of an Original Sinner*, Tickner & Fields, 1990; magyarul: Európa, 2001).

erősek ezek a kritikai részletek, és olyan erősek a kritikai-életrajzi esszék más könyveidben és cikkeidben (a philadelphiaiakról szóló könyvedben és a *New Yorker*-ben megjelent darabokban például), hogy arra gondolok, vajon nem épp ez – az érdekes személyiségek kritikai értékelése – az a terület, ahol a legsikeresebb és leghasznosabb hatásra számíthatsz az olvasódnál. Ezzel nem akarom lebecsülni a történelmi-filozófiai műveidet, mert hisz természetesen ebből az alapból emelkednek ki a kritikai jellegű írások, és nélkülük mit sem érnének. S mint minden kiemelkedő irodalmi-kritikai alkotásban, ezekben is több van, mint amennyi elsőre látható. Mert az igazságot, ahogy azt hiszem, valahol megjegyezted a könyvben, néha csak úgy lehet igazán megközelíteni, ha ügyesen lehántjuk a féligazságok kérgét, mely oly szorgosan tapad rá az igazságra, s takarja azt el. Talán emlékszel Donne-nak azokra a szép soraira, ahol azt írja, az igazság óriás hegyen meredek csúcs, és „körbe-körbe kell, szelídebb emelkedőn érni el" – egyenes úton nem lehet. Az érzékeny, értő és építő kritika ennélfogva, ahogy én látom, maga is az alkotó filozófiai gondolat egy formája. És néha (mert oly sokan vannak, akik nem képesek egyenesen belenézni a ragyogó fénybe) ez a legjobb módja, hogy ezt a gondolatot közvetítsük az embereknek.

Ezeket a leveleket még a lengyel, a magyar, a csehszlovák, a bolgár, a román, a keletnémet kormány bukása (és a berlini fal leomlása) előtt *írtuk – azaz még 1989 utolsó hónapjai előtt.*

J. L. levele G. K.-nek

1989. július 18.

[...] A remény és a félelem keverékével nézem a világ megbolydult kaleidoszkópját. Azt hiszem, nem kell részleteznem a reményeimet: nemcsak a kelet-európai események tartoznak ide

és tiszteletem a rendkívüli – és milyen rendkívüli – orosz vezető iránt, hanem bizonyos törekvések is, melyeket kezdek felfedezni a mi kormányunkban, a gyakran ostoba és goromba megnyilvánulásai ellenére. A félelem egy nagyobb látószögből fakad – amely, tudom, lehet túlzó vagy téves. Azt hiszem, hogy a kommunizmus összeomlása az egész világon, s talán különösen a mi országunkban és Kelet-Európában, nagyon nagy vákuumot hoz létre. Ez a vákuum nemcsak nagy, hanem aggasztó is, természeténél fogva, mert magában foglalja a világról és a társadalomról alkotott legtöbb úgynevezett liberális nézet csődjét is. A vákuumot ki kell tölteni. De milyen anyag töltheti ki? Egyfajta hiszékenység, amely természetesen nagyon különbözik a hittől; és amelynek cementje az a fajta nacionalizmus lehet (bár a hívei ezt sohasem fogják belátni vagy elismerni), amely a vallás pótszere. De egy pillanatig sem hiszem, hogy ez a fejlemény elkerülhetetlen, vagy hogy ne működhetnének akár már most is más tényezők, melyek puszta létezése enyhíti és visszafogja ezeket a durva alternatívákat. Ami már most is jól látható, az annak a lassan terjedő, de mély felismerése, amiben mi mindketten hiszünk, hogy a „haladás" egész jelentését újra kell gondolnunk. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1989. augusztus 24.

A nagy részét annak, amiről írtál, megbeszélhetjük, amikor legközelebb – remélem, nem túl soká – találkozunk. Volt azonban egy olyan megállapításod, amit én nemcsak fontos meglátásnak

tartok, hanem úgy érzem, hogy messzemenő következményekhez vezethet. Arról van szó, amit te nagyon helyesen az oroszországi és kelet-európai kommunizmus összeomlását követő vákuumnak nevezel. Úgy érzem ugyanis, hogy amikor ezen a kérdésen gondolkodunk, beleütközünk a kormányzás formáinak és céljainak nagy problémáiba, melyekkel minden korban annyit foglalkoztak a gondolkodók, Platóntól Burke-ig és Tocqueville-ig, s amelyek most némiképp megváltozott fényben tűnnek fel, a modern tudományból és technológiából fakadó kihívások következtében.

Sok ember van – és lesz is – itt Nyugaton, és különösen ebben az országban, aki azt mondaná, hogy egyszerű a válasz erre a kérdésre. Azoknak a népeknek, mondanák, nem kell mást tenniük, csak elsajátítani a demokrácia valódi elveit, ahogy mi itt Nyugaton ismerjük azokat, átadni a hatalmat a választóknak, és megvárni, hogy a helyes megoldások feltáruljanak a választói többségek eredendő bölcsességének működésén keresztül. Ez a nézet természetesen azon a feltevésen nyugszik, hogy a nyugati demokrácia, ahogy azt mi ismerjük, a kormányzás alapvetően és megbízhatóan sikeres formája, és lényegében a végső megoldást jelenti a kormányzásnak azokra a klasszikus problémáira, melyekre az imént utaltam.

Nos, neked talán mondanom sem kell, hogy én nem így gondolkozom. Úgy látom, hogy az intézmények és eszmék, melyek irányítása alatt ezek a nyugati népek ma élnek, lényegileg alkalmatlanok az új problémáik megoldására. Ez a megállapítás még arra is áll, amit sokan a modern demokrácia legsikeresebb formájának tartanának: a skandináv jóléti államra. Ezek a politikai rendszerek egy sor olyan súlyos problémát nem tudnak kezelni, melyek évszázadunknak ezekben az utolsó éveiben jelentkeznek. És ha nem tudják kezelni őket itt, ahol a politikai tapasztalat, szokásrendszer és hagyományok évszázadaira támaszkodhatnak, mennyivel kevésbé lesznek alkalmasak olyan országok számára, ahol mindebből semmi sincsen, ahol az orosz forradalmat megelőző évtizedekben sem alakult ki semmiféle elfogadható politikai egyensúly, és ahol a demokráciában élő polgár felelősségeinek kevéske megértését is meggyengítették és lerontották a kommunista visszaélések évtizedei!

De ha azt mondom, ahogy azt épp most mondtam, hogy a nyugati „kapitalista" demokratikus állam nem szolgálhat teljesen kielégítő modellként e népek egyike számára sem, akkor köteles vagyok feltenni magamnak a kérdést: mi szolgálhat? Mit javasolnék helyette? És ekkor szembetalálom magam a politikaelmélet valamennyi alapvető dilemmájával: rend vagy igazságosság; tekintély vagy szabadság; hierarchikus rendszer vagy egalitárius középszer. És ez egy-két olyan gondolathoz vezet, amit szeretnék most kifejteni, válaszul a kérdésre, melyet felvetettél.

Képes vagyok elismerni, bár meglehetősen kelletlenül és nagyjából úgy, ahogy Tocqueville tette, hogy a többségi érzületet figyelembe vevő kormányzati rendszer ha nem is ideális, de hosszú távon valószínűleg nemcsak a legszilárdabb kormányzati forma, hanem egyben az, amelyik a legnagyobb lehetőségeket biztosítja a személyes fejlődésre és arra, amit alapító atyáink „a boldogságra való törekvésnek" neveztek. Még azt is el tudom fogadni, hogy a *vox populi*-nak kell a döntőbírónak lennie a nagy állami döntések esetén, valahányszor azokat nem lehet egyszerűen a végrehajtó hatalomra bízni. De egyre inkább hiszek abban, hogy a nép hangjának, bár meg kell adni neki ezt a legfelső tekintélyt és hatalmat, nem az egyetlen hangnak kellene lennie az államügyekben. Önmagában nem elegendő. Ha sikeres modern társadalmat akarunk, ezt a hangot ki kell egészítenie egy másik, egészen más természetű hangnak. És e másik hangnak nem olyan emberektől kell jönnie, akiknek a pozíciója

a választási folyamat eredménye, és akik ki vannak téve a közvetlen politikai felelősség fáradalmainak, hanem olyanoktól, akik éppen hogy nincsenek alávetve e korlátozásoknak, és akik a tisztességük, a tapasztalataik bősége, ítéleteik érettsége és a közösségükben élvezett általános tisztelet folytán képesek hosszú távon szemlélni a nemzet problémáit (ahogyan arra szinte egyetlen aktív politikus sem képes), és azokra az általános irányokra fordítani a figyelmet, melyeket a politikának követnie kell, ha az adott társadalom legnagyobb problémáit megfelelően akarják kezelni.

Történtek korábban már próbálkozások pontosan valami ilyesminek a létrehozására. Az angol Lordok Házát, gyanítom, eredetileg nagyjából eszerint gondolták el, ahogyan éppenséggel az Egyesült Államok Szenátusát is, amit az alapító atyák nem közvetlenül választott testületnek képzeltek el. Kétségkívül volt már sok nem hivatalos próbálkozás is valami ilyesminek a létrehozására, a japánoknál például, akik a korábbi évtizedekben kiválóan alkalmazták azt, amit ők a „rangidős államférfiak" rendszerének neveztek. De számomra egyre világosabbá válik, hogy modern körülmények között ezt a két funkciót – a törvényhozást és a legfőbb döntések meghozatalát, illetve a megfelelő felkészültségű személyek tanácsadói iránymutatását – nem lehet egyesíteni, és nem lenne szabad összekeverni, és hogy az egyik, egy demokratikus társadalomban, nem elegendő a másik nélkül.

Ezek a gondolatok, ahogy azt bizonnyal látni fogod, alátámasztják azt a meggyőződésemet, hogy mi itt az Egyesült Államokban, az újonnan jelentkező problémáink közepette nem haladhatunk előre sikeresen, ha nem hozunk létre valamiféle „államtanácsot", egy olyan testületet, amely nem bármely választott, rögzített alkotmányos hatalommal bíró intézményt váltana fel, hanem az lenne a feladata, hogy úgy vizsgálja meg a problémákat, ahogy a hatalmi rendszer egyszerűen nem képes,

és tanácsokat, iránymutatást adjon annak a hatalmi rendszernek, bármiképpen hasznosítsák is azokat. Ez első látásra talán nem tűnik az amerikai intézményrendszer nagyon komoly módosításának, de megfelelően megvalósítva nagyobb lehet a jelentősége, mint sokan feltételeznék, én pedig nélküle egyáltalán nem látok kedvező utat a jövőbe. Más szóval a nép hangját természetesen meg kell hallgatni a közügyekben; de nem szabad, hogy az legyen az egyetlen hang, amire figyelünk. És ahogyan azt Burke olyan világosan megmutatta a bristoli választóknak írt levelében, a népnek, amennyire az lehetséges, a politikai képviselők kiválasztására kellene korlátoznia magát, tartózkodva minden olyan próbálkozástól, hogy népszavazás útján oldjon meg olyan kérdéseket, melyekben a képviselőknek kell dönteniük saját felelősségükre.

Mint látni fogod, ezek a gondolatok szemben állnak a nemcsak nálunk, de Európában is egyre elfogadottabb feltevésekkel és gyakorlattal. Döbbenten látom, hogy Norvégiában mennyire elterjedtté vált a nagy problémák népszavazásra bocsátása, azaz olyan néptömegek döntenek többségi szavazattal, melyeknek messze nincs meg a felkészültségük ahhoz, hogy bármiféle érett és megalapozott ítéletet hozzanak ezekben a kérdésekben.

Azért fejtem ki neked e gondolataimat, mert olyan személyes problémát jelentenek számomra, melyre nem találok megoldást. Az amerikai politikai rendszer egészen nyilvánvaló kudarcával kapcsolatos véleményem ezekben a gondolatokban koncentrálódik. Másfelől viszont, ha közre kívánnám adni őket, éspedig a probléma horderejéhez méltó módon, akkor azt egy olyan, az egész helyzetet átfogóan elemző tanulmány formájában kellene megtennem, amilyet nem tudok megírni. Egyszóval ezt a feladatot egy fiatalabb embernek kellene elvégeznie.

Mit tegyek? Tartsam magamban az ilyen gondolataimat? Vagy tudósi munkám kárára próbáljam belevetni magam a poli-

tikai intézményeknek ebbe az egész irdatlan problémájába, és próbáljak mégiscsak közreadni valamit, aminek lehet némi hasznos hatása? Egy olyan munkára, amely a szükséges időt és energiát tekintve már meghaladja a lehetőségeimet, könnyen elvesztegethetem azt a keveset is, amit szerényebb módon – azaz mint a diplomáciatörténet kutatója – még másra fordíthatnék a rendelkezésemre álló korlátozott időben.

Ne érezd úgy, hogy feltétlenül választ kell adnod erre a problémámra. Egyszerűen el akartam mondani neked, csak hogy tudd, miféle kérdésekkel kell küszködnöm életemnek ezen a pontján.

Máskülönben minden rendben. Nem vagyok rosszabbul, mármint fizikailag, mint amire joggal számíthatok; és hálás vagyok minden áldásért, mely körülvesz.

J. L. levele G. K.-nek

1989. augusztus 29.

[...] Ami azt a „személyes problémát" illeti, ahogy kifejezted magad... Összességében azt hiszem, hogy politikai filozófiád összefoglalása – még az új globális és nemzeti körülményeket figyelembe véve is, melyek közt találtuk magunkat – szükségtelenül nagy terhet róna rád, mely nem lenne arányban azzal, amekkora jótékony hatással lehetne végül is akár rád, akár a befogadókra, azaz a nemzetre.

[...] Most visszatérek a legutóbbi levelemnek ahhoz az egy-két mondatához, melyek a te gondolataidat és ezt a mélyenszántó választ ihlették, vagyis ahhoz a tényhez (mert tény), hogy a kommunizmus felbomlásával nagy vákuum nyílik meg a világban (és nem csak Kelet-Európában). Ez a vákuum, úgy hiszem, éppoly veszélyes lehet, mint a szárazföldi birodalmak

felbomlása, ami, ahogy azt mindketten tudjuk, gyakran nagyobb háborúkhoz és több szenvedéshez vezetett, mint az azelőtti helyzet. Az egyik szinten – természetesen mindezt elmoshatja valami ember okozta fizikai katasztrófa – a szocialisztikus „kapitalizmus" jelenlegi efemer kombinációja a világ nagy részein uralkodni fog. (Azt írom, „szocialisztikus kapitalizmus", mivel mi ebben az országban nagyon messze eltávolodtunk a régimódi „kapitalizmustól". Gazdasági és pénzügyi gyakorlatunk valójában egyre elvontabb materializmusból áll, mely szerződéseken alapul, azon a hitelen és státuson, melyet mindenféle intézmények nyújtanak.) Akárhogyan is, a kommunisták hitvány gazdálkodására adott várható és természetes reakció, különösen Kelet-Európában, a „szabad" vállalkozás. Ezzel együtt jár – véleményem szerint megint csak efemer módon – a többpárti demokrácia megjelenése, melynek erényeit illetően mindkettőnknek vannak kételyei. De van szerintem egy ennél mélyebb folyamat. A huszadik század három fő ereje a nyugati kapitalista demokrácia, a kommunizmus és a nemzeti szocializmus volt (melyet tévesen és hamisan gyakran „fasizmusnak" neveznek). Az utóbbinak a német változata olyan erős volt, hogy a másik kettő különös szövetsége kellett a legyőzéséhez. Én most azt látom, hogy szinte mindenhol a világon erősödik a nacionalizmus, és nemcsak ennek az orosz birodalmon belüli baljós jeleire gondolok. Ez a nacionalizmus különbözik a régimódi hazafiságtól; s ez természetesen sajnálatos. De a visszatérés a hitleri változathoz szintén valószínűtlen – még ha már lehet is érzékelni egynémely tendenciáinak visszatértét, sőt a részleges rehabilitálását. Eléggé különös módon az egyik garancia ezzel a fajta intoleranciával és extrémizmussal szemben a tömegek kicsinyes materializmusában rejlik, az óriási méretű középosztályok fokozatos kialakulásában (ez a szó is elavult: igazából az olyan

társadalmakra gondolok, amelyekben nincs sem proletariátus, sem arisztokrácia). De hogy meddig fog tartani ez a helyzet, azt nem tudnám megmondani. [...]

Részt vettem egy párizsi történészkonferencián, melyet a második világháború kezdetének ötvenedik évfordulója alkalmából rendeztek.

J. L. levele G. K.-nek

1989. október 4.

[...] Párizs gyönyörű volt, vajszínű homlokzatai ragyogtak a napfényben. A nyugati szélén fantasztikus irodaépületek embertelen komplexuma magasodik – a városból nem látható, kivéve egy több mint négyszáz láb magas rémisztő diadalívet. Szinte senki nem lakik itt, de az ember egy kis ízelítőt kap a XXI. századból. Nem túl szívderítő. A hagyományos Párizs viszont eleven múzeuma annak a nagy civilizációnak, amely itt-ott még lélegzik a jól megőrzött műemlékek között.

A történészkonferencián a brit történészek voltak a legjobbak, a németek egész jók, a franciák vagy nagyon jók, vagy nagyon rosszak, a szovjetek (egy disszidenst is beleértve) nagyon kiábrándítóak, a japánok egészen szánalmasak és lehetetlenek, és egyetlen kérdésre sem tudtak (vagy akartak) válaszolni.

G. K. levele J. L.-nak

Captiva Island, Florida
1990. február 15.
Kézzel írva

[...] Köszönöm, hogy elküldted Bernanos könyvét.[1] Épp akkor érkezett, amikor indultunk. Magammal hoztam és azonnal végigolvastam.

Különös könyv. Több értelemben is természetesen elavult. Abban például, hogy mennyire XIX. századi módon foglalkozik a gazdagsággal és a szegénységgel – nem egészen függetlenül a marxizmustól. A modern jóléti állam megtanította nekünk, hogy a szegénység nem egyszerűen szükségtelen, köszönhetően a modern technológiának, hanem hogy ha egyszer sikerül leküzdeni, könnyen átadhatja a helyét a szegénység más, lelki és szellemi formáinak, melyek még alattomosabbak és veszélyesebbek. Országunk tele van ezzel. Emellett (visszatérve a könyvre): van egy bizonyos adag romantika a fiatal pap alakjában – romantika abban az értelemben, hogy milyen intenzíven foglalkozik önmagával, hogy nincs benne egy kis feszültségoldó humor, és hogy mindig mindent elvisz az érzelmi, szellemi, sőt vallási végletekig. (És, teszem hozzá, a fizikai végletekig is. Azon kaptam magam, hogy csodálkozom, vajon bölcsebb barátai miért nem vonják kérdőre azért, hogy oly ostobán kínozza a testét, mely önmagában is Isten ajándéka, éspedig a lehető legcsodálatosabb.)

Voltak nem épp tökéletesen megoldott részek is a könyvben. Némelyik monológ azonban (bár az ember világosan érzi, hogy

[1] Bernanos *A Diary of a Country Priest* (Journal d'un curé de campagne; Egy falusi plébános naplója) című könyvét küldtem el neki.

valójában mindet ugyanaz a személy mondja – természetesen a szerző) egészen ragyogó: ez, ahogy én látom, a Katolikus Egyház hangja a legjobb formájában: csupa bölcsesség, okos gondolat, irónia és a Szentlélekkel való intimitás bájos, bizakodó érzése, legyen szó annak bármely formájáról, a Szentháromságról, a Szent Családról vagy akár a szentekről is. Én nem születtem bele a hitnek ebbe a formájába, s nem eszerint nevelkedtem; de felismerem az erejét és a szépségét; és nincs bennem más, csak tisztelet iránta. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1990. február 18.

[...] A minap az eszembe jutott valami, amit még sohasem mondtam el neked: hogy a *te* portréd Boisdeffre tábornokról[1] legalább olyan jó, ha nem jobb, mint Prousté a *Jean Santeuil*-ben. (Hány hivatásos történész akad, aki ilyen szerényen, ilyen elegánsan és ilyen intelligensen beillesztene egy regényes portrét a könyve elejére? Talán egy sem.)

Megdöbbent az a felszínesség, mellyel kormányunk (mint ahogy bizonyos értelemben a britek és a franciák is) a német kérdést kezeli. Lényegében (talán csak Mrs. Thatcher kivételével) nem fogják fel, hogy „l'appétit vient en mangeant",* ami (akárcsak az önsajnálat) sajátos német hajlam, és Herr Kohlra, úgy látszik, különösen jellemző. Úgy cselekszik és beszél, mint egy Kleinbürger,** aki egyszer csak megnyerte a lottóötöst,

[1] Boisdeffre tábornok: a francia vezérkar főnöke és az 1894-ben megkötött francia–orosz katonai szövetség fő francia előmozdítója.

* Evés közben jön meg az étvágy. (francia)

** Kispolgár. (német)

vagy, ami még jobb, váratlan örökséghez jutott, és most azt természetes jussának tekinti, pedig semmivel sem érdemelte ki. Aggaszt a német–lengyel határ kérdése (én polonofilebb vagyok, mint te). Tágabb értelemben aggaszt, hogy oly sok ember van az országunkban (és nem csak a kormányban), aki nem akarja újragondolni, hogy mit jelent – vagy mit kellene, hogy jelentsen – a nemzetvédelem és a nemzetbiztonság. Ma az egész világon egyfajta durva, szentimentális nacionalizmus (mely különbözik a régimódi hazafiságtól) az uralkodó erő. Hitvány pótszere ez a vallásnak és a hagyománynak. És talán elkerülhetetlen következménye a demokráciának, amely, a felszínen, homogenizálja a nemzeti társadalmakat. A sekélyes emberek sok szellemi és lelki szükségletét kielégíti. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1990. március 19.

[...] A nacionalizmus vált az egyetlen cementté, mely összetartja a néptömegek politikai érzületeit – Németországban, Ausztriában s szintúgy Romániában és Magyarországon, ahol, azt hiszem, nem a kozmopolitább, hanem a nacionalista párt fog nagy győzelmet aratni jövő vasárnap.[1] (Ezek a kifejezések nagyon pontatlanok: csak valamiféle szellemi gyorsírás részeként használom őket.) A gazdaságilag „egyesült" Európa ügye most harmadlagos fontosságú – és azt hiszem, a belátható jövőben az is marad. Hosszútávon Európa összenőhet, de egyáltalán nem úgy, ahogy az Egyesült Államok; *ha* minden jól megy, „Európa"

[68] Így történt. Az MDF, amely alapvetően azért nem volt „nacionalista", hanem mérsékelten jobboldali, legyőzte a rendületlenül liberális SZDSZ-t.

válhat a föld többi része számára azzá, amivé Svájc vált Európa számára százötven évvel ezelőtt – és ehhez, úgy értem, a politikai egységhez, Svájcnak hatszáz év kellett. [...]

Kaptam egy könyvet a Princeton University Presstől, Dullesről és a hidegháborúról szól, és egy bizonyos Immerman szerkesztette. Épp csak átlapoztam, és megtaláltam benne a te Dullesről mondott nagylelkű szavaidat. („Die Höflichkeit des Herzens",* ahogy Goethe mondta, az egyik legmagasabb rendű emberi tulajdonság.) De amit az esszékben olvastam, sekélynek és jelentéktelennek találtam. Vannak itt lényegi kérdések, amikkel egyáltalán nem foglalkoznak. És szomorú, hogy a szerzők mennyire hiányosan értik az emberi természetet. Sajnos, ez Gaddisre is igaz. Az persze nyilvánvaló, hogy Dulles összetett jellem volt (akárcsak Hitler, Sztálin, Dzsingisz kán vagy Groucho Marx). De a gondolkodási folyamatok összetettsége és a rögeszmés célratörés nem feltétlenül egymást kölcsönösen kizáró tulajdonságok; és attól, hogy egyes privát körben hangoztatott nézetei különböztek a nyilvánosság előtt mondottaktól, Dullest csak még felelősebbnek láthatjuk. Meg voltam győződve akkor, és meg vagyok győződve most is, hogy Dulles és Eisenhower mélyen, igen, mélyen felelősek voltak az elmulasztott lehetőségekért és bizonyos struktúrák szörnyűséges kifejlődéséért, melyeket megengedtek és támogattak az 1950-es években, abban az évtizedben, amely (nem pedig a tökkelütött hatvanas évek) Amerika sorsának fordulópontját jelentette, olyan következményekkel, melyekkel még ma is és, sajnos, még sokáig együtt kell élnünk.

* A szív udvariassága.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1990. március 28.
Kézzel írva

[...] Ami az oroszok Kelet-Európából való kivonulását illeti: attól tartok, hogy nem tudok egyetérteni veled. Kivéve a katonai biztonság területét – vagyis a szóban forgó országok katonai szövetségeinek kérdését, ahol az oroszoknak nyilvánvaló védelmi érdekeik vannak –, nem látom, hogy az elkövetkező hosszú, hosszú években, vagy épp bármikor is megpróbálhatnának helyreállítani valamit, ami a második világháború után a térség fölött kialakított politikai uralmukhoz hasonlítana. A hagyományos birodalmuk felbomlik – ez az utolsó ilyen nagy soknemzetiségű, soknyelvű birodalom – a modern nacionalizmus nyomása alatt. Szerencsések lesznek, ha sikerül megőrizniük annak egy jelentős részét, de még ezt is alighanem csak sok zavaros és véres konfliktus árán tehetik. Senki sem tudja, hogy mi marad majd, amikor a szétesésnek ez a folyamata lefékeződik – valószínűleg csak az ősi orosz területek; de akárhogyan is, évtizedek kellenek majd ahhoz, hogy az oroszok részt tudjanak venni egy komoly katonai-politikai versenyben a kelet-európai térség fölötti uralom megszerzéséért.

De ezen túl: az orosz népnek mint olyannak nincsenek agresszív vágyai. A korábbi évtizedek és évszázadok orosz terjeszkedése a kormányok, nem pedig a nép műve volt – olyan kormányoké, amelyeket túlzottan aggodalmassá és idegessé tett államuk elmaradottsága és törékenysége, és féltek minden gyengeségtől vagy rendetlenségtől a szomszédos térségekben, amit más nagyhatalmak felhasználhattak a behatolásra. Bármilyen

terhes és igazságtalan volt ez gyakran a népek számára, melyek az oroszok aggodalmainak áldozataivá váltak (és ez inkább a nyugati, mint a keleti határaik mellett élő népekkel esett meg), a fő indíték védekező jellegű volt. Emlékeznünk kell rá (miután manapság ezt sok ember elfelejti), hogy eredetileg nem Sztálin, hanem Hitler rombolta le a Kelet-Európában úgy-ahogy meglévő stabilitást a két háború közti időszakban. Sztálin egyszerűen csak kihasználta, hogy ott vákuum alakult ki – ez persze tragédia volt az érintett népek számára, de a belső szükségszerűség mély érzéséből fakadt Sztálin és a körülötte lévő emberek részéről.

Elég ebből. Komoly veszélyeket látok abban, ami most zajlik arrafelé. [...]

G. K. levele J. L.-nak

The Institite for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1990. április 2.

Először is hadd mondjam el, hogy ha a korábbi fejezetek is elérik a VI. fejezetnek valamint annak a résznek a színvonalát (a 340. oldal közepén kezdődik), melyet én epilógusnak nevezek (és szerintem a könyvben is annak kellene nevezni), akkor azt hiszem, egyetértek a feleséged véleményével: ez a legjobb minden eddigi könyved közül,[1] és nemcsak egynémely gondolatá-

[1] *A párviadal. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között. 1940. május 10–július 31.* című könyvemről van szó (angolul 1991-ben, magyarul 1993-ban jelent meg). (Az oldalak, melyekre Kennan utal, az angol nyelvű kiadásban a 240–241. oldalakat jelentik.)

nak a mélységét tekintve, hanem azért is, amilyen mély hatást gyakorolhat az olvasókra.

Eltűnődtem azon, hogy egy ragyogó bekezdésben a 342. oldal tetején vajon szerencsés-e azt mondani, hogy Hitler „gyűlölte" a zsidókat. A „gyűlölet" személyes, individuális kapcsolat. Amikor nagy embertömegek iránti attitűdről beszélünk, akkor valami összetettebb dologról van szó. Kétlem, hogy Hitler, akiben, azt hiszem, lehetett egy kis zsidó vér, sok zsidót ismert volna. Természetesen nem tetszett neki a zsidók szerinte negatív kollektív hozzájárulása a német társadalomhoz. De volt ebben valami mélyebb dolog is. Mivel belőle szinte teljesen hiányzott a humor, nem tudta elviselni azt a nagyon fejlett és éles kritikai érzéket, amely a zsidó kultúra megkülönböztető jegye és gyakran a dísze. Erik Erikson (akkor még Hamburgernek hívták), amikor találkoztam vele egy Amerikába tartó hajón 1933-ban, azt mondta nekem: „Der Deutsche fürchtet den Juden in sich selbst."* Kétségtelen, hogy ebben is volt egy adag igazság. De mindabból, ami történt, semmi sem öltött volna olyan lidérces formát, ha nem lett volna Hitler szívtelenségének a kombinációja, amit te is megjegyzel, azzal, amit Helmut Moltke a fiainak írt búcsúlevelében úgy nevezett: „az abszolút kegyetlen állhatatosság, mely mélyen bele van ivódva a németekbe, és amely a nemzetiszocialista államban nyert kifejeződést". Milyen csodálatos meglátás – a szó, hogy „állhatatosság"! – hogy teljességgel képtelenek felismerni minden dolgok határait – meglátni, hogy az emberi élet környezete nem valami statikus dolog, hanem mindig mozgásban van – hogy a szakadatlan változás világában élünk – hogy semmilyen elképzelést, mint a pillanat jelenségét, nem szabad a legvégső határig vinni – hogy sohasem ismerhetjük a végeredményt, csak az eszközöket.

* A német fél a benne lakozó zsidótól.

Hogy miként lehetne találni egy szót a „gyűlölet" helyett, amely mindezt kifejezné, azt nem tudom megmondani. Csak a benyomásomat tudtam megosztani veled.

J. L. levele G. K.-nek

1990. április 5.

[...] A leveledben, mint ahogy korábbi leveleidben, sőt némelyik beszélgetésünk során is, kifejtetted, hogy a túlnépesedést tartod mai világunk egyik fő átkának (ha ez a jó szó).

Én nem vagyok ebben biztos; és hidd el, nem csak azért, mert még mindig erősen hiszek az emberi élettel kapcsolatos katolikus tanításban. Csak két érvet tudok mondani, melyek egészen eltérő természetűek, és, attól tartok, a megalapozottságuk is nagyon különböző. Az egyik a népesség viszonya a mozgásaihoz, a térhez és általában a minőségéhez. Nem csak arról van szó, hogy az olyan országok, mint Japán vagy Nyugat-Németország, manapság a leggazdagabbak közé tartoznak, amikor pedig népsűrűségük tízszer vagy tizennyolcszor nagyobb, mint az Egyesült Államoké. Tény, hogy sok nyugat-európai országban és városban nincs olyan zsúfoltságérzése az embernek, mint más, sokkal kisebb népsűrűségű országokban és városokban, beleértve az Egyesült Államokat is, ahol az emberek oly könnyelműen pocsékolják a teret és a földet, és ahol furcsa módon hajlamosak ugyanazokra a helyekre menni ugyanabban az időben – amellett megdöbbentő és számomra sajnálatos gyakorisággal változtatni a lakóhelyüket. Egyszóval úgy gondolom, hogy bolygónk hatalmas – és lakható – részei (gondoljunk például az amerikai Nyugat nagy részére) még igencsak alulnépesedettek, amivel nem azt akarom mondani, hogy alig várom, hogy azok is benépesedjenek. Arra akarok kilyukadni, hogy

bolygónk bizonyos részeinek zsúfoltsága nagyrészt a meggondolatlan és gyakran barbár életmód, nem pedig általában a túlnépesedés következménye.

Második (és talán túlságosan apokaliptikus) érvem a túlnépesedés gondolatával szemben az az érzés, hogy Istennek lehet valami szándéka ezzel: elegendő emberi lényt akar a földön ahhoz, hogy elegen túlélhessék az esetleg bekövetkező hatalmas katasztrófákat, melyek nemcsak „természeti" katasztrófák lehetnek, hanem egyre nagyobb valószínűséggel emberek is okozhatják őket. De ez persze nem igazán érv, inkább csak egy érzés, bár azt hiszem, annál azért mégiscsak több...

[...] Eszembe jutott valami, és csodálkozom, hogy ugyanez miért nem jutott az eszébe Gorbacsovnak. Vajon nem jelentené-e a balti kérdés megoldását, ha az oroszok kijelentenék, hogy az 1940-es annektálás törvénytelen volt, ennélfogva mostantól érvénytelen és semmis, de nem érvénytelenek az 1939 októberében a balti államokkal kötött szerződéseik? Hisz végső soron még azok törvényes kormányaival írták alá őket. Azok a szerződések nem törölték el a három köztársaság szuverenitását, vagyis csak annyiban, hogy – hallgatólagosan – egyeztetniük kellett a külpolitikájukat az oroszok kívánalmaival, akik akkor katonai és tengerészeti helyőrségeket telepíthettek oda. Ám ezek a korlátozások nem jelentették a litván, lett vagy észt szabadságjogok eltörlését, vagy akár a szuverenitásukét, 1940. június-júliusáig. (A litvánok még hálásak is lehetnének Moszkvának: nélkülük Vilnius 1939-ben Lengyelországé maradt volna. De nem ez a lényeg.) A balti államok 1940-es annektálása egyoldalú lépés volt, amire Nyugat-Európa akkori német lerohanása ösztönözte Sztálint, nem pedig az 1939. augusztusi paktum vagy a titkos záradék közvetlen eredménye, melyben az „érdekszférákat" földrajzilag meghatározták, de a feltételeit sohasem rögzítették elég precízen (Finnországról is szó volt például). Azt

hiszem, Gorbacsov rosszabbul is járhat, mint hogy felajánlja a három köztársaságnak 1939. októberi státusukat; de természetesen ez mindenképpen a tényleges Szovjetunió területének csökkenésével jár.

(Mellesleg micsoda hübrisz és arrogancia, amikor az amerikai újságírók és politikusok követelik, hogy Gorbacsov tegye azt, amit mi kérünk tőle Litvánia tekintetében, amelyről ezek szinte semmit sem tudtak – és tudnak...)

Ez Kennan egyik korai figyelmeztetése az amerikai kormányoknak – Clinton és George Bush kormányának – azzal a katasztrofális politikájával szemben, hogy kibővítik Amerika szövetségi rendszerét, beleértve a NATO-t is, Kelet-Európába, egészen az összezsugorodott Oroszország határaiig.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
Megjegyzések a Milwaukee Forumnak
1990. május 12.

[...] Azt kívánom mondani, hogy véleményem szerint sohasem kifizetődő, ha egy nagyhatalom kihasználja egy másik nagyhatalom időleges gyengeségét vagy zavarát, hogy olyan engedményeket kényszerítsen rá, melyeket az normális körülmények között sohasem fogadna el. Rövidtávon úgy tűnhet, hogy ez előnyökkel jár. Hosszútávon majdnem mindig megbosszulja magát. Az oroszok méltán büszkék a hatalmas háborús teljesítményükre; és elvárják, hogy ezt megfelelőképp elismerjék abban a rendezésben, melyről jelenleg folynak a viták.

Az alábbi levelet a Magyarországról való hazatérésem utáni délelőtt írtam, miután egy történelmi jelentőségű eseménynek voltam tanúja és résztvevője.

J. L. levele G. K.-nek

1990. május 5.

Remélem, nem bánod, hogy most egy nagyon hosszú levelet írok neked. Az elmúlt nyolc nap során folyton az járt a fejemben, hogy *egyetlen* ember van az egész világon, akinek el *kell* mesélnem mindezt... te.

Az újonnan és szabadon választott magyar országgyűlés három nappal ezelőtt tartotta első ülését. Meghívtak, hogy legyek jelen, mert ismerek három embert. Ezt egy kicsit részletesebben el kell mesélnem.

Az elsőt (Varga Béla főtisztelendőt) már talán említettem neked. (Neki ajánlottam *Budapest, 1900* című könyvemet; az a néhány szó az ajánlásban talán nyújt neked valamiféle képet róla.) Rövid életrajza ott van a beszédének angol fordítása fölött, melyet mellékelek. Negyvenhét éve ismerem. (Fiatal koromban tagja voltam a pártjának, a Kisgazdáknak.) Most már nyolcvankilenc éves, és Parkinson-kórban szenved. Ő volt a New York-i Magyar Nemzeti Bizottmány elnöke, egy emigráns szervezeté, amely 1947-től – ekkor menekült el Magyarországról – körülbelül 1960-ig létezett. (Ez nem olyasmi volt, mint az az ostoba „Rab Országok" mozgalom, persze ezt is biztosan a CIA pénzelte.) Egy New York-i kolostorban lakik egy egészen kicsi szobában. Az elmúlt huszonöt évben nagyon közel kerültünk egymáshoz. Mivel ő volt az utolsó szabadon választott magyar országgyűlés utolsó elnöke, a jelenlegi ideiglenes államfő és a majdani miniszterelnök meghívták az új országgyűlés alakuló

ülésére. Hosszú ideig habozott, és nem csak az egészségi állapota miatt. Számtalan beszélgetést folytattunk erről New York és Phoenixville között telefonon. Azt mondta, csak akkor megy el, ha felkérik, hogy mondjon valamit, de lehet, hogy akkor sem. *De:* mindketten tudtuk, hogy valamit mondania *kell.* Megkért, hogy írjam meg a beszédét. Nem volt biztos benne, hogy elmegy, és személyesen fogja elmondani. Végül – kilenc nappal az elutazásunk előtt – úgy döntött, hogy megy. Ragaszkodott hozzá, hogy kísérjem el. Egy héttel ezelőtt indultunk.

A második ismerősöm (Jeszenszky Géza) egy magyar történész, most olyan 48-50 éves. Az első vagy második magyarországi látogatásomon ismertem meg, úgy tizennyolc évvel ezelőtt. Segítettem az első komoly diplomáciatörténeti könyvében. Barátok vagyunk; azóta gyakran látogatott el az országunkba. Ő lesz az új külügyminiszter.

A harmadik embert (Antall József) szintén sok éve ismerem. Jeszenszky feleségének a nagybátyja. Apja, az akkori belügyminiszter-helyettes, közeli munkatársa volt Varga főtisztelendőnek a háború alatt. Antall lesz az új miniszterelnök.

Ezeken az embereken kívül nagyon kevesen tudják, hogy bármi közöm volt Varga főtisztelendő beszédéhez.

Harminckét fokos hőségben indultunk el New Yorkból. Az öreg pap egész jól viselte az utazás fáradalmait. A repülőjegyet magunk fizettük ki, nem kívántunk a budapesti kormány vendégszeretetére támaszkodni. De amikor leszálltunk, egy derűs és szeles reggelen, ott volt a repülőtér aszfaltján, virágokkal, a kormány – a régi és az új, köztük Antall József és Varga főtisztelendő húga, aki a nyolcvanas éveiben jár. Én hátramaradtam, a könnyeimmel küszködve. Aztán elvittek minket valami kormányházba (a budai hegyekbe, nem messze onnan, ahol a nagyszüleim nyári villája volt). Ott aztán nagyon kényelmesen elszállásoltak bennünket. Varga főtisztelendő nyolc nap múlva tér vissza. Én csak öt napig tudtam maradni.

Most jutok el ennek a bő lére eresztett levélnek a lényegéhez. Az újonnan megválasztott országgyűlés május 2-a délelőttjén ült össze. Számítottam rá, hogy örömteljes hangulatban leszek, de arra nem, hogy ennyire meghatódom. Még most is tele a fejem annak a napnak a gondolataival és emlékeivel. Nyilván tudod, hogy szülőhazámnak hosszú (bár gyakran hányatott) parlamenti hagyományai vannak, régebbiek és mélyebben meggyökeresedettek, mint bármely más közép-kelet-európai országnak, beleértve Csehszlovákiát is. Jól ismerem a budapesti parlamentépületet. (Néhány hónapig még dolgoztam is ott 1945-ben.) Negyvenöt évvel később az én feladatom volt öreg barátom érkezésének előkészítése, nekem kellett felkísérnem az emelvényre, ügyelnem a beszéd hosszúságára stb. Ami ez utóbbit illeti, sok, részben politikai, részben személyes jellegű nyomásnak voltunk kitéve mindketten. Nem részletezem ezeket. Amíg autóink megálltak a Parlament VI. kapujánál, minden gondolatom és aggodalmam e gyakorlati részletek körül forgott. Még a csodálatos időt is alig vettem észre, a friss, ragyogó nap zöldben és aranyban fürdette az utcákat és fákat. (Sokan megjegyezték aztán annak a gyönyörű napnak a szimbolizmusát, ahogy atmoszférájában és történelmileg is tele volt ígérettel.) Aztán beléptünk a nagy épületbe. Előző nap, amikor megnéztem, hogy merre kell majd menni és hol fogunk ülni, lenyűgözött berendezésének kiváló minősége. Meghatott azoknak a folyosóknak a látványa, melyeket történelmileg ismertem, az intarziás faburkolatok és az ablakpárkányokba süllyesztett nehéz bronz cigaretta- és szivarhamutartók a tisztelt képviselők számára, 1900 stílusában. És most, szerda reggel, 1990. május 2-án, megint 1900 volt, ahogy az újonnan megválasztott képviselők és tisztviselők azokon a folyosókon nyüzsögtek. Vagy, hogy pontosabb legyek: volt a történelmi folytonosságnak egy enyhe, de számomra teljesen beszívható aromája. Ez az aroma

nem egyszerű nosztalgiát ébresztett; az ígéret kicsi, de eleven érzését is magában hordozta.

Azt hiszem, tudod, mennyire tisztában vagyok a magyar politikai retorika komoly gyengeségeivel, és hogy milyen sokszor átlépték mind az illemet, mind a józan ész határait ebben a parlamentben Budapest legjobb időszakában, 1900 táján. Igen: plus ça change, plus c'est la même chose.* Majdnem. De nem teljesen. Az ünnepélyes ülés a nemzeti himnusszal kezdődött, a legkomorabb himnusszal, amit ismerek. Aztán egy színész ment fel az alsó emelvényre, és felolvasta a romantikus és tragikus nemzeti költő, Petőfi Sándor 1949-ban írt, „A nemzetgyűléshez" című költeményét. Rossz vers, és a színész a hagyományos (és számomra irritáló) magyar patetikus modorban adta elő, hangja szélsőséges érzelmi magasságokba emelkedett és mélységekbe süllyedt. Majd barátom, az öreg pap a botjára támaszkodva, remegő kézzel fellépdelt az emelvényre vezető nyolc lépcsőfokon, miközben egy magyar-amerikai barátunk segített nekünk, aki nagyon igyekezett (jó és rossz értelemben is), hogy hangsúlyozza az *ő* kapcsolatát és közeli barátságát Varga főtisztelendővel; de ez nem számított.

Én nem voltam fontos vendég. Arra számítottam (vagy azt reméltem), hogy az egyik galérián kapok helyet. De örömmel láttam, hogy az egyik díszpáholyban biztosítottak nekem ülést, lent a parlament földszintjén (Walburga Habsburg, Otto húga mellett, aki szintén ott volt mint az Európai Parlament tagja). Így hát most egy nagy történelmi esemény tanúja s egyben résztvevője voltam.

Olyan élményt éltem át, amilyet emlékeim szerint még sohasem. Hallgattam a szavaimat, a mondataimat, a kifejezéseimet, a gondolataimat, az eszméimet – amint valaki más adta elő őket,

* Minél több a változás, annál inkább minden ugyanaz marad. (francia)

egy nagyon drága régi barátom. Ez valami egészen más volt, mint amikor az ember szalagról vagy a rádióból hallgatja vissza magát, vagy akár azt hallja, hogy idézik. Mindig feszengek az efféle dolgoktól. Olyan művinek, olyan másodlagosnak tűnnek. De ez most *jelentett* valamit, ami egyszerre volt fontos és igaz – abban az értelemben, hogy elhangzottak bizonyos dolgok, amiknek el *kellett* hangzaniuk. Nem a történelmi díszlet volt az, ami fontosságot kölcsönzött ennek a beszédnek. Hanem az alkalom, az adott hely és az adott idő, ahol és amikor elhangzott. És megtörtént. Öreg barátom kicsit ugyan megkurtította. A hangja erős és tiszta volt; de némelyik mondatnak elhadarta a végét, miután megmondták neki, hogy rövid legyen a beszéde. (Nem kellett volna.) De összességében nagyon jól ment. Nyolc percig sem tartott az egész. Csend volt, aztán álló ováció.

Ezt két másik beszéd követte. Az egyiket (a hagyomány szerint) a legöregebb megválasztott képviselő mondta, egy volt tábornok (89 éves), s aztán a Kisgazdapárt egy másik tagja, aki szintén tagja volt a parlamentnek 1945–47-ben is, és akkor a titkári posztot töltötte be. Mindkét beszéd túl hosszú és kicsit önelégült volt. Aztán hatvanperces szünet következett, és fogadás a napsütötte, nagy elnöki szobákban a Duna fölött. Találkoztam néhány barátommal. Varga főtisztelendő fáradt volt. Együtt jöttünk el, és kocsival visszavittek minket a kormány vendégházába.

A parlament délután közepéig folytatta az ülését. Meghívtak minket egy ebédre és egy másik fogadásra a Parlament mellé, de mindketten lemondtuk ezeket. Napfényes, hihetetlenül tiszta, gyönyörű nap volt.

Nagy örömmel olvastam a magyar újságokat másnap reggel. Mindegyik kivétel nélkül hangsúlyozta Varga főtisztelendő beszédét, és részletesebben számoltak be róla, mint a többi beszédről, pedig a hosszát tekintve a töredéke volt azoknak. És idézték

azokat a részeket, amiket én is a legfontosabbnak gondoltam. A *Frankfurter Allgemeine* (amely szerintem ma a legjobb napilap a világon) két nagyon jó cikket közölt a parlament megalakulásáról, és az egyiket nagyrészt Varga főtisztelendőnek szentelték. Mellékelem a fénymásolatát (rövid). A *New York Times* nem küldött tudósítót. Miss Bohlen nem volt Budapesten. Egy másik *Times*-tudósító írt egy rövid és szenvtelen beszámolót a napról. (Azt hiszem, tudom, hogy miért. A *Times* szerkesztői mintha eldöntötték volna magukban, hogy az új Magyarország antiszemita tendenciákat mutat. Ezek persze léteznek; de a *Times* és a köreik az egész kérdést rosszul látják.) Azt hiszem (és nem csak a részvételem miatt), hogy ez az esemény és a beszéd sokkal nagyobb figyelmet érdemelt volna az Egyesült Államok részéről, mint amekkorát kapott. (Lényegében semennyit sem kapott.) De nem panaszkodom emiatt. Nem sokat számít. Csak azért említem ezt neked, mert egy tünet.

Nem vagyok sem PR-os, sem sajtóügynök. Mielőtt elutaztam, készítettem néhány fénymásolatot a mostohafiam phoenixville-i irodájában. És elkészítettem egy sietős, csiszolatlan angol fordítást is, épp csak egy első piszkozatot. De ezt is mellékelem neked. Látni fogod, hogy mit kívánt elérni vele Varga főtisztelendő (velem együtt). Nagyon szeretném hallani a véleményedet.

(Néhány mondat, a Gorbacsovról szóló például, különleges érdeklődést váltott ki, és mindegyik napilap idézte. Azt hiszem, ez jó.)

Magyarország hercegprímása meghívott minket, Varga főtisztelendőt és engem, de én nem tudtam elmenni hozzá, pedig sokat jelentett volna nekem. Tegnap délelőtt repültem haza. Varga főtisztelendő tegnap elutazott a szülőfalujába és a szülei sírjához. Hétfőn meglátogatja a volt plébániáját azon a helyen, ahol most tiszteletbeli polgár. Egy hét múlva jön vissza New

Yorkba. Imádkozom és reménykedem, hogy egészsége kibírja ezt a sok feszültséget. Már évek óta alig hagyta el a szobáját abban a kolostorban, és nehezen tud járni.

Most szeretnék elmondani neked két fontos dolgot, melyek továbbra is mély hatással vannak rám; valamint szeretném röviden összefoglalni a véleményemet Magyarország helyzetéről és kilátásairól.

Én úgy látom, ez egy fényes és reményteljes pillanat szülőhazám számára, tele nehézségekkel, és bár nem látni a politikai érettség elegendő jelét, minden okunk megvan egy adag optimizmusra. *Ugyanakkor* mélyen – nagyon mélyen – aggódom amiatt, hogy ez a napsütés talán csak átmeneti. Nem a magyarországi belső helyzetre gondolok, hanem arra a hatalmas viharra, mely az orosz birodalom fölött gyülekezik. Nem arról van szó, hogy az oroszok újra bevonulnának Magyarországra. Inkább arról, hogy egy nagy birodalom összeomlásával együtt járó káosz beláthatatlan következményekhez vezet. Összefoglalva: a magyar napsütésen túl a lehető legfeketébb fellegeket látom gyülekezni a keleti láthatáron. Hogy ezek hogyan fogják érinteni szülőhazámat – és a világot –, azt nem tudom megmondani.

És most a fogadott hazámról. A Kennedy repülőtéren szálltam le New Yorkban. (Előtte, a repülőgépen elolvastam a gyalázatos Safire rovatát, aki Litvánia ügyét 1776-hoz hasonlította: példátlan arcátlanság.) S miután leszálltam, egyik szörnyű jeleneten kellett átvergődnöm a másik után. A gonosz bűze nyomasztott. Ez nem fizikai bűz volt, hanem szellemi, de összetevői láthatók és hallhatók. A kapzsiság, a furakodás, az emberi közöny, a New York-i emberek durva ellenségessége nem új. De mindez most olyan dolgokat eredményez, melyek korábban nem léteztek ebben az országban: a működő intézmények és folyamatok összeomlását, széles körű inkompetenciát és min-

den olyan embernek a tehetetlenségét, aki nem teheti meg, hogy óriási pénzeket fizessen a személyes nyugalma és kellemes utazása érdekében. (Nekem épp van elég az utazásra.) Összeszoruló vagy inkább riadt szívvel fogtam egy taxit, és mentem be Manhattanbe. Az Észak Calcuttája többé nem megfelelő elnevezés annak a millió fénynek a leírására, melyek hamisan leplezik a mindenütt jelenvaló bűnök városát, melyet olyan férfiak és nők (és, sajnos, gyermekek) népesítenek be, akiknek jobbik énje már szinte nem is létezik, szívüket és lelküket annyira hatalmukban tartják a barbár indulatok. Olyan újfajta barbárság ez, mely példa nélküli.

Egyszóval visszatértem szülőhazámból és szülővárosomból – ahol nem is számítottam rá, hogy életem során még megláthatom az igazi demokráciát, annak valóságos reményeivel – egy olyan városba és, attól félek, országba, ahol a demokrácia talán a legveszélyesebb és legelfajzottabb szakaszába lépett. Büszke voltam – szokatlan módon büszke – a szülőhazámra; és szomorú – szokatlan módon szomorú – a fogadott hazám miatt. Talán – valószínűleg – eltúlzom mindezt. Nem is tudom, miért zúdítom most rád ezeket az érzéseimet. De közben Tocqueville-re is gondolok, aki azt írta, hogy mostantól kezdve csak kétfajta demokrácia között lehet választani: az egyik többé-kevésbé rendezett, bár talán tartósan középszerű, míg a másikat egyre inkább a kapzsiság, a káosz és a romlás uralja. (De, La Rochefoucauld szíves engedelmével: soha semmi nem annyira jó – vagy rossz –, amilyennek látszik.)

Most – még egyszer utoljára – vissza Magyarországhoz.

Pozitívumok: Nagyon erős (bár gyakran tájékozatlan) hagyománytisztelet, amely most először még az alsó (?) osztályokra is jellemző, s amely sokkal több, mint nosztalgia.

Sok intelligens, tiszteletlen és realistán gondolkodó fiatal.

Általános és széles körű vágy, hogy az ország „Európa" része legyen, ami több, mint reakció az elmúlt negyvenvalahány évre, bár kevés ember tudja igazán, hogy „Európa" most mit jelent vagy jelenthet.

Sok becsületes, az önző ambíciókon túlmutató törekvés a politikában. Az oroszok iránti gyűlölet általános hiánya.

Az éles és gunyoros humorérzék újjászületése, amiben óhatatlanul benne van egy jó adag önismeret is. Ezek a dolgok a múltban a városi polgárságra és az arisztokráciára korlátozódtak, valamint a zsidó értelmiségre; de most a lakosságnak azokra a rétegeire is kiterjedtek, amelyek korábban közömbösek vagy érzéketlenek voltak e tekintetben.

Nagyon széles körű tisztelet a kultúra és a művészet legkülönfélébb megnyilvánulásai iránt.

A nemzetnek (és különösen Budapestnek) az a képessége, hogy egész ügyesen korcsolyázzon vékony gazdasági jégen.

A szokatlanul mély pesszimizmus tovább- és *együtt*élése a személyes életöröm azonnal fellobbanó példáival.

Negatívumok: A pökhendiség és sértődékenység régi, rossz keveréke sok politikus részéről, amit erősítenek személyes gyűlölködéseik.

Nem túl nagy érdeklődés az Egyház iránt (beleértve a kitűnő hercegprímás személye iránti közönyt) – s ugyanakkor a pornográfia stb. burjánzása.

A nacionalista és populista retorika makacs továbbélése, beleértve a populista antiszemitizmust és a nem magyar kultúrákkal kapcsolatos gyanakvó tudatlanságot. Mindezt jórészt az irigység motiválja. (Amellett az antiszemitizmus ma jórészt alaptalan.)

A nacionalista és ideologikus szószátyárság szokása: a parlament második napján hosszú és igencsak veszekedős vita volt egy Litvániát támogató nyilatkozat szövegéről. (Amikor, akár

intelligens emberektől is, megkérdeztem, hogy a Litvánia iránti minden szimpátiánk ellenére ez valóban a *mi* ügyünk, *most*?, csodálkozva néztek rám – de azért nem ellenségesen.)

Mindez jórészt nyilvánvaló volt a nemrég lezajlott választásokon és a mostani két vezető párt közötti vitákban. (Ugyanakkor jó kompromisszumot kötöttek a majdani köztársasági elnöknek és a parlament elnökének a személyében.)

A műveltség és intelligencia hiánya az új kormányzó párt tagságában (a mandátumok 43 %-át kapták, s két hasonló és populista párttal koalícióban alkotnak többséget). Kivételt, úgy tetszik, csupán két nagy műveltségű vezetője képez:

a miniszterelnök, akit ismerek, s akiből nem hiányoznak a kellő képességek, de mégis inkább politikus, mint államférfi;

a külügyminiszteri poszt várományosa, egy nagyon közeli barátom, történészprofesszor, akiből azonban teljességgel hiányzik *minden* vezetői tehetség.

A választásai a nagyköveti posztokra nagyon vegyesek, s vannak köztük olyan barátai, akik nem alkalmasak ilyen szerepre.

A pártjuk szinte teljes elzárkózása attól, hogy felhasználják az elmúlt rendszer tisztségviselőinek már bizonyított tehetségét és képességeit, akiknek a javára írandó, hogy különösebb bajok nélkül, vérontásról nem is beszélve, kormányozták át az országot ezen az átmeneten.

Nem kellő felismerése annak, hogy a gyorsan növekvő német gazdasági és politikai befolyás milyen hosszú távú kilátásokat eredményez.

Összefoglalva: sok múltbeli magyar nem politikai és nem diplomáciai hibás hajlam hangsúlyos megléte – ám együtt e kis nemzet időnként megdöbbentő, nem politikai tehetségeinek hangsúlyos meglétével.

Megbocsátod nekem valaha, hogy ilyen bő lére eresztettem a mondandómat?

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1990. május 18.

Mélyen meghatott 5-én írt leveled (melyet csak tegnap volt alkalmam elolvasni) és Varga főtisztelendő nagyszerű és megindító beszéde az új magyar parlament előtt – az a beszéd, melyhez neked oly sok közöd volt, s amelyben a szellemed és gondolataid oly meghitten tükröződtek. Nagyon is el tudom képzelni (mert legyenek bármilyen hibáim, nem hiányzik belőlem az érzékenység vagy a képzelőerő), mit jelenthetett neked ez az esemény: biztosan eddigi életed egyik legnagyszerűbb vagy talán a legnagyszerűbb napja volt. És, nekem úgy tűnik, egy olyan nap, amikor – mintha csak valami láthatatlan kéz intézte volna így – mindaz, amit megtapasztaltál, megtanultál és megszenvedtél magyarországi ifjúkorodban és az emigráció azt követő éveiben, olyan kifejezési formát, igazolást és célt nyert, melyet sehogy máshogy nem nyerhetett volna. Hisz végül is ki más, ha nem te, végezhette volna el ezt a szolgálatot, akkor, amikor megtetted, és úgy, ahogy megtetted – egy szolgálatot, melyet még szebbé tett a visszahúzódó szerénység, hogy hivalkodás nélkül tetted, nem a hatás kedvéért, hanem valóban az ügy érdekében. Nagyon kevés ember előtt nyílik ilyen alkalom élete során.

Azt is el tudom képzelni, hogy ez a nagy élmény mennyire felkavaró lehet neked, ha szembenézel további itteni életeddel. Az itteni életed tanárként és fáradhatatlan, de nem kellőképpen értékelt íróként és történészként, attól tartok, nem kínált ehhez fogható örömöket és izgalmakat. És nem lennék meglepve, ha felmerülne benned a kérdés: ha mégoly szerény módon is, de

ilyen nagy hasznára lehettem szülőházámnak egyik nagy történelmi pillanatában, akkor nem lehetnék-e a hasznára máskor is? És hasznosságom vajon nem inkább abban az irányban rejlik-e, nem pedig Phoenixville-ben?

Erősen óvnálak attól, hogy megpróbáld kitalálni a Gondviselés szándékát. Két évvel ezelőtt sehogy sem láthattad volna előre azt a rendkívüli napot, amelyről beszélünk. Az erőket, melyek elvezettek hozzá, nem a te tudatos tevékenységed irányította. Nem érdemel-e meg a Gondviselés bizonyos tiszteletet? Ne siesd el a dolgokat. Tedd a kötelességedet, egyelőre, ahogyan az magától jelentkezik. Ha a Gondviselés azt akarja, hogy további igazán értékes szolgálatot tegyél, biztos vagyok benne, hogy elvezet hozzá, mint ahogy elvezetett ehhez is.

A leveled, akár mint ennek a történelmi eseménynek a leírása, akár mint a magyar nép erőinek és gyengeségeinek elemzése, ahogy szembenéznek ezzel az új kihívással nemzeti életük során, figyelemre méltó dokumentum. Értem, hogy sietve írtad, és bizonyára szeretnél még csiszolni rajta. De remélem, hogy valamikor, valami módon megtalálja az utat a magyar állami levéltárba; mert nem volt nálad érzékenyebb, tájékozottabb vagy szakavatottabb tanúja ennek az eseménynek, és biztosan nem volt olyan, akinek a látásmódja a történelmi megértés mélyebb és szélesebb alapjára támaszkodhatott volna.

Önkéntelenül eltűnődtem azon, miközben olvastam, amit írtál, hogy míg azok, akik otthon, Magyarországon maradtak ezekben a nehéz években, kétségtelenül megtanultak bizonyos dolgokat, és nyertek bizonyos erőt e tapasztalatból, ugyanakkor a helyzetük mégiscsak hátráltatta őket önmaguk, a történelmük és a modern kor megértésében. Azok számára pedig, akik, mint te is, az emigrációt választották, a helyzet épp az ellenkező volt. Az ő életük természetesen kevésbé keserű és fizikai értelemben könnyebb volt; de más tekintetben, pszichésen talán még

nehezebb; és mindenesetre úszhattak a szabad véleménynyilvánításnak és a világproblémák megvitatásának áramlataiban – s ezekben megtanulhattak bizonyos hasznos, ha nem is mindig kellemes dolgokat. S mivel ez a helyzet, te most úgy fordulhatsz hozzájuk, hogy tudsz és értesz bizonyos dolgokat, amiket ők a legjobb esetben is csak tökéletlenül tudnak és értenek. Így ti (és ezen azt értem: ti, emigránsok) pótolhattok bizonyos hiányokat a fejlődésükben – átadhatjátok nekik az energia bizonyos formáit, melyek a saját tapasztalataitokból fakadnak. Ne engedjétek, hogy közülük bárki is – miután oly sokuk gondolkodását betölti az, amit én „az elnyomottak sznobságának" nevezek (vagyis úgy gondolják, hogy aki nem élt ott velük együtt, az semmiképpen sem értheti meg, hogyan szenvedtek, vagy hogy mit jelent egyáltalán szenvedni) – ennek ellenkezőjét próbálja mondani nektek. Nem az ő hibájuk, ha az idegen uralom ilyen hosszú tapasztalata után bizonyos értelemben elmaradottak. De ezt fel kellene ismerniük, és tanulniuk, ahol csak lehet.

Ami a leveled többi részét illeti: azt hiszem, értem mindazt, amit Magyarországról mondasz. Minden szavad közel áll hozzám. Csodálom a kiegyensúlyozottságodat és ítélőképességedet. Igen, természetesen: a te magyarjaid minden tekintetben tehetséges emberek – sajnos a földrajzi és anyagi forrásaikon túl tehetségesek. És emiatt nem találják meg önmagukon és saját határaikon belül a tehetségük és kreativitásuk igényelte lehetőségeket, a gazdasági jólétről nem is beszélve. Mindehhez tágabb terepre van szükség, és ezért örömmel olvastam, amit arról írsz, hogy mennyire Európa részévé kívánnak válni. Ki kell, hogy alakuljon egy bizonyos diaszpórájuk, éspedig olyan (amilyen nektek is volt), amelyikben úgy lehet élni, hogy nem veszítik el a szélesebb kulturális értelemben vett szülőföld iránti szeretetüket, illetve a vele való azonosulásukat. Ugyanakkor

persze óvakodni kell attól a veszélytől, melynek áldozatául estek mások, akiknek egzotikus nyelvük, óriási tehetségük és kiterjedt diaszpórájuk van, vagyis hogy afféle összeesküvéssé, titkos társasággá válnak. Más szóval a tehetség azoktól, akik rendelkeznek vele, megkövetel bizonyos *noblesse oblige*-t, amelyhez a magyarok, akik oly sokáig be voltak zárva önmagukba, talán nincsenek hozzászokva. És ha igazán ki akarják fejezni magukat az új szerepükben, azaz „önmagukból kilépve", akkor le kell győzniük a nacionalista és populista retorikát, a kompromisszumok elutasítását és azt a civakodó magamutogatást, amely (ha jól értem) oly sokszor beszennyezte parlamenti életüket, és meg kell tanulniuk lazábban és derűsebben elfogadni a tökéletlenségeket és abszurditásokat, amelyek az emberi történelem során mindenhol és mindig jellemezték a politikát.

Ha pedig, ahogy állítják (és attól félek, nem egészen igaztalanul), hogy a magyarok egy jó része hajlamos egyfajta haszonleső antiszemitizmusra (ami ostoba és méltatlan hajlam, és egész népekkel kapcsolatos durva általánosításokból fakad – ami mindig hiba), akkor először is irtsák ki ezt az érzést oly módon, hogy legyőzik *magukban* azokat a tulajdonságokat, amelyek miatt elképzeléseik szerint a zsidókat el kell ítélniük. Azt hiszem, úgy fogják majd találni, hogy ez segít.

Ennyit tehát Magyarországról. Természetesen megdöbbentett az is, hogy milyen sokkoló élmény volt taxival bemenned Manhattanbe a Kennedy repülőtérről. Nem is nagyon vitatkoznék az észrevételeiddel. Amit láttál, az természetesen szégyenletes és rettenetes. De meg kell mondanom neked, hogy épp Milwaukee-ban töltöttem négy napot, születésem és gyerekkorom vidékén, miután megtiszteltek (és kihasználtak), mint szűkebb pátriájuk gyermekét. És azzal a benyomással tértem vissza, hogy vannak még olyan értékek – s egyben erő, sőt méltóság forrásai –, melyeket az országnak azon a részén tisztelnek, s amelyek létezését nem is gyanítja a New Yorkba érkező utazó.

J. L. levele G. K.-nek

1990. augusztus 20.

[...] Ami Kelet-Európát illeti; szentséges Isten: a te kifogásaid Timothy Garton Ash rokonszenves és intelligens, de gyakran naivan optimista jóslatait illetően[1] kezdenek valóra válni, itt-ott. Magyarország jobb állapotban van, mint a többiek; de ha találkozom vele, meg fogom mondani a közeli barátomnak, az új külügyminiszternek (egy történész), hogy nagyon óvatosnak kell lennie, nehogy Magyarország kinyilvánítsa rokonszenvét a szlovák és a horvát nacionalizmus oldalán. [...][2]

G. K. levele J. L.-nak

North Haven, Maine
1990. szeptember 5.
Kézzel írva

[...] A *Harper's*-ben megjelent cikk[3] ragyogó (kivéve talán a címét és az alcímét, de hát a címet általában keserves kitalálni), és nemcsak azért, mert egy sor olyan meglátás van benne, amiről azt hittem, csak az enyém. Bravó – annak felismeréséért, hogy az orosz kivonulás Kelet-Európából nem sokkal 1945 után kezdődött, és vannak egyebek is.

Egyetlen kötekedés. Azt írod, Sztálin inkább kedvelte a kommunistákat Kelet-Európában. Ő egy bizonyos embertípust kedvelt

[1] Ash optimista, de illuzórikus képet festett Kelet-Európáról, amely a liberális szabadság valamiféle aranykorába lép be.

[2] Természetesen nem jártam sikerrel.

[3] „The Stirrings of History" (A történelem kavargásai), *Harper's*, 1990. augusztus.

jobban, a romlott erkölcsű, politikailag kompromittálódott rendőrfőnököt, aki kommunistának mondta magát – de akiben nem a kommunizmus, hanem a romlottság és a nyilvánvaló sakkban tarthatóság voltak a legfontosabb tulajdonságok Sztálin számára. Beirut, Lengyelország első sztálinista vezetője egészen ismeretlen volt Lengyelországban, de azt hiszem, nyolc éven át volt az NKVD lengyelországi szekciójának főnöke Moszkvában. Tehetetlen báb volt – egy eszköz Sztálin cinikus kezében. Az ideológiai elkötelezettsége (ha volt neki egyáltalán) biztosan másodlagosnak számított abban, hogy mit ér Sztálin számára. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1990. november

Most fejeztem be *A párviadal* olvasását. Nem foglak meglepni ezzel: a szívemhez szóló történelmi munka. Az epilógus káprázatos – önmagában is nagy jelentőségű dokumentum. Az egész könyv pedig páratlan bepillantást nyújt abba, hogy mi járt annak a két embernek a fejében, akik a második világháború meghatározó válságának főszereplői voltak.

Meglátásom szerint ez a könyv két szempontból is különleges történelmi fontossággal bír. Az első: világossá teszi az angol-amerikai olvasók számára, hogy Hitler minden volt, csak nem az a buta szélhámos, aminek sok nyugati író és mások is (köztük Charlie Chaplin) beállították. Érzelmi személyiségét illetően természetesen részben pszichotikus volt (ugyanez, bár természetesen más módon, Sztálinra is igaz); de azontúl Hitler nem volt jelentéktelen személyiség. Volt benne eltökéltség és a

meggyőződéseiből fakadó bátorság. Sohasem riadt vissza a merész tettektől, amikor alkalom nyílt rájuk. Voltak éles meglátásai és ösztönei. A két háború közti időszak demokráciáinak fáradt, határozatlan liberalizmusa iránti megvetésében sok minden volt, ami jogosnak mondható. Nem hiányoztak belőle teljesen az államférfiúi erények. És bizonyos tekintetben (talán, mert nem voltak liberális gátlásai) úgy tudta érzékelni korának igényeit és gyengeségeit, ahogy nagyon kevesen. (Ezt példázza az is, hogy milyen sok mindent köszönhetünk az újításainak, még ha a nagy részük olyan is, amit személyesen nem kedvelek: az autópályák, a cirkálóhajók, a Gesellschaftsreise,* a tömegmanipuláció technikái stb.)

A másik, ami számomra kiemelkedett a könyvből, annak feltárása, hogy a tömeg véleménye mennyire törékeny, s hogy még Angliában is az volt a háború kezdeti szakaszának kihívásai közepette: hogy milyen sokan álltak közel ahhoz, hogy a megegyezés könnyebbnek tetsző útját válasszák; s hogy menynyire függtek az elszánt vezetéstől – s mennyire tanácstalanok lettek volna nélküle. Az arról az időszakról szóló irodalom nagy részét olvasva az embernek az a benyomása támad, hogy a brit közvélemény, amellyel Churchill szembenézett, amikor átvette a kormányzást, már éppúgy el volt kötelezve a Hitlerrel való hősies és dacos szembenállás mellett, mint ahogyan ő maga. Te pedig most, ahogy én látom, megmutattad, hogy ez milyen kevéssé volt igaz – hogy mennyire döntő volt Churchill szerepe, aki szavaival és saját példájával felélesztette az ellenállásnak ezt a szellemét. Ez nekem valami fontosat mond – valami fontosat arról, hogy még demokráciában is szükség van erős erkölcsi és politikai vezetésre, s a választópolgárok állítólagos bölcsességének lelkes amerikai hívei jól tennék, ha elgondolkoznának ezen.

* Társasutazás.

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1991. március 15.

Én itt makacsul folytatom azt a gyötrelmes és alighanem eleve elhibázott küszködést, hogy írjak valamit a személyes és politikai filozófiámról. Tudom, hogy te nem fogadtad örömmel ezt az elképzelésemet. Nem tagadom, lehetséges, hogy igazad volt, amikor a kételyeidet hangoztattad. Nehéz munka ez nekem. Nem élvezem. Nem tudom, mi fog igazán kijönni belőle (s jut eszembe, nem is tudhatom meg, amíg nem hallom róla a te véleményedet). Még azt sem tudom, hogy egyáltalán publikálható lesz-e. Lehet, hogy ott kell majd senyvednie a papírjaim között, az életrajzíróm épülésére. De azt érzem, hogy maga az erőfeszítés, ha nem is kellemes, jót tesz nekem. És kezd kikerekedni belőle valamiféle megértés – a saját korom konvencionális gondolkodásától való eltéréseim mélyebb okainak megértése. A leveledben érintetted ezt, amikor a „populista demokráciát" említetted; és én hálás vagyok neked ezért a kifejezésért. A lakosság feladata, hogy megfelelő választási procedúrákon keresztül kiválassza a saját kormányzóit; Isten ments, hogy egyszer ő maga próbáljon kormányozni.

J. L. levele G. K.-nek

Budapest
1991. március 30.

In medias res. Igazi nagy örömmel töltött el az, amit a személyes/politikai filozófiád írásának folyamatáról írtál. Igen, szkeptikus voltam, és (kisebb mértékben) talán még mindig az vagyok. Nem az értékét illetően (és ezen ennek a munkának a személyes hasznosságát éppúgy értem, mint a *végső* értékét), hanem abban, hogyan fogadják majd az emberek, akik, kulturáltságuk és jellemük fogyatékosságai miatt, félreérthetnek téged. Most az jutott eszembe – ezen gondolkodom, mióta csak megkaptam a leveledet –, hogy mi lenne, ha *tömör* formában, és talán nemcsak szükségszerűen rövid, hanem tudatosan szaggatott (ha ez a jó szó) előadásmódban írnád meg ezt a „Summát". Azt értem ezen, hogy gondolataid és eszméid dús sokasága – melyek alapját az egész életeden át tartó komoly, mélyen és konkrétan történelmi, és egyáltalán nem absztrakt filozófiai töprengések képezik – talán kikristályosodott és rövid (legalábbis többnyire rövid) bekezdésekben érheti el a legnagyobb hatást. Ezek, ellentétben egy filozófiai narratívával, olyan emberek számára is vonzóak lehetnének, akiknek a figyelme mostanság annyira korlátozott; gondolataidnak éles és tiszta összefoglalása bizonyára könnyebben gyújtja fel a ráismerésnek azokat a szikráit, amelyek számukra a legnagyobb értékkel bírnának, és vállalkozásodnak legtartósabb eredményét jelentenék. Mindehhez hozzájön a gondolkodásod jellege, mely nemcsak tiszta, hanem – Deo gratias – még mostani életkorodban is szokatlanul gyors; ennek gyakorlati következménye az lehet, hogy azonnal le tudnád írni ezeket a magvas bekezdéseket vagy oldalakat, ahogy

az eszedbe jutnak, és amikor már a nagy részük készen lenne, viszonylag könnyen elrendezhetnéd és különböző alcímek alá sorolhatnád őket. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1991. május 22.
Kézzel írva

[...] Most mindenesetre nem szégyellem, amit csináltam. És ha megjelenik így, ahogy van, ám legyen. De az oroszoknak van egy tömör és találó mondásuk az efféle dolgokra: „Nye to", ami azt jelenti: „Nem egészen olyan, amilyennek szánták, vagy amilyennek lennie kéne". Németül „nicht vollkommen geglückt".* Más szóval jobban is sikerülhetett volna. De első kísérlet volt. És ez van...

J. L. levele G. K.-nek

Budapest
1991. május 28.

[...] Egészen pontos mindaz, amit életemnek erről a váratlan kis fejezetéről[1] írsz (és gondolsz). Nagyon sok mindent mesélhetnék róla – és minden egészségtelen önelégültség nélkül mond-

* Nem teljesen sikerült.

[1] Vendégprofesszor voltam egy budapesti egyetemen 1991. januártól júliusig, és arra az időre béreltem ott egy lakást.

hatom, hogy sok minden jólesik belőle a „*Selbstbewusstsein*"-emnek.* Miután leéltem több mint negyvenöt évet az Egyesült Államokban, most ugyanúgy ide is tartozom, mint Pennsylvaniába (és ez talán meglepetés volt számomra) – ugyanakkor viszont az *otthonom* Pennsylvaniában van; és az az „otthon" nem átmeneti, éspedig két nagyon különböző okból. Az egyik a családom – életem legnagyobb áldása, a feleségem és a gyermekeim, akikkel sikerült elég régimódi családi kapcsolatot kialakítanom. A másik ok az, hogy angol nyelven író és beszélő író vagyok. Ennek semmi köze a tudományos karrieremhez, és nem változtat rajta semmit az a tény sem, hogy, azt hiszem, hibátlanul használom az anyanyelvemet. De angol nyelvű országban *kell* élnem, legalábbis életem nagyobb részében. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1991. június 16.
Kézzel írva

[...] Ez a levél, azt hiszem, már újból Pennsylvaniában talál, és remélem, hogy még a keleti parti nyár sem foszt meg annak a gyönyörűségeitől, amikor egy hosszú távollét után visszatérhetsz az első számú otthonodba (amely, ahogy egyszer egyik lányom mondta nekem, „az a hely, ahol mindig be kell engednünk").

[...] Munka közben figyelmesen elolvastam Tocqueville *De la démocratie en Amérique*-jának *második* részét. Mint ahogy nyilván te is tudod, ez öt évvel az első rész után íródott és jelent meg, és azt hiszem, általában nem olvassák olyan gyakran, mint

* Öntudat, önérzet.

az elsőt. (Én magam sem olvastam korábban.) Véleményem szerint messze nem annyira értékes munka, mint az első rész; és ennek épp az az oka (s engem most épp ezért érdekelt), hogy Tocqueville itt megkísérelt kifejteni egy sor elméleti megfontolást, melyeket nagyrészt amerikai megfigyeléseire alapozott, de nem kizárólag; tehát megpróbált egyetemesen érvényes következtetéseket levonni abból, ami annyira érdekelte. [...]

Ami olyannyira érdekelte Tocqueville-t – az egalitárius szellem hatásai a társadalom életének minden területére – természetesen abban is szerepet kap, amit most én írok. És éppoly erősen érzem a veszélyeit én is, mint ő. De azt hiszem, nála jobban tudatában vagyok (elvégre nekem van plusz százötven évnyi történelmi tapasztalatom, amire alapozhatom az ítéleteimet!) a sok egyéb oksági tényezőnek, melyek az amerikai társadalom fejlődésébe belejátszottak, és szégyellhetném magam, ha nem tudnám tágabban megvilágítani a kérdést. Úgyhogy egy-egy fejezetet lekaparok időnként, ahogy a szellem mocorog bennem, és ahogy egy norvégiai tengerparti házban folytatott élet azt lehetővé teszi, s aztán igyekszem majd az egészet összerakni, miután hazaérkezem.

Ami Norvégiát illeti, ahogy itt látom magam körül: bizonyos értelemben tisztelettel és szeretettel tekintek rá, más tekintetben viszont rossz előérzetekkel és fejcsóválással, melyben, attól tartok, nagyon kevesen osztoznának velem. Mint talán a legszélsőségesebben egalitárius az összes fejlett társadalom közül, nekem úgy tűnik, Norvégia (talán mert kisebb társadalom, sekélyebb nemzeti tapasztalattal rendelkezik, és modern fejlődésének korábbi szakaszában van) jobban hasonlít arra, amit Tocqueville látott (s amitől félt) az 1830-as évek Egyesült Államokjában, mint a mai Egyesült Államokhoz. A norvégok viszonylag romlatlan emberek, akikben sok pozitív lehetőség rejlik, de a modern technológia elegye egy szinte tomboló egalitarizmussal (és mellesleg szekularizmussal), attól félek, nemigen fog jót tenni nekik. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1991. augusztus 29.

[...] Ez egy fontos kérdés, amely, azt hiszem, megérdemli, hogy komolyan elgondolkozz róla.

Nagyon fontos a különbségtételed a nacionalizmus két fajtája között. A „normális nacionalista" leírása kitűnő (mert, *après tout*,* itt *önmagadról* írsz...). De: nem világos és nem jó a „normális" és „nem normális" nacionalizmusnak ez a szembeállítása. (Azt az érvet most nem is említem, hogy a gonoszra való emberi hajlam nem abnormális – vö. azzal, ahogy Hitlerről írtam pl.) Szabatosan fejted ki a gondolatodat, azzal nincs semmi baj. Ami itt kockán forog, az nem más, mint a megfelelő szóhasználat. Te is küszködsz ezzel, amikor a kézirat 21. oldalán (vagy a 25-en) visszatérsz a *soviniszta* szóhoz – sánta és elavult szó (ahogy azt te is látod: 21. o., 2. sor.). Nem elégít ki a „romantikus nacionalizmus" kifejezés sem – bár tudom, hogy mire gondolsz; de vedd figyelembe azt is, hogy a romantikus egyben individualista, míg az a fajta rossz nacionalizmus, amit leírsz, nem az.

A jóindulatú nacionalizmus kitűnő és megindító leírása (19–20. o.) egy *patriótát* ábrázol. Kérlek, gondold meg, hogy többről van itt szó, mint hogy én hajlok inkább elfogadni a saját

* Végül is. (francia)

szóhasználatomat. Különbség igazából *patriotizmus* és *nacionalizmus* között van. E két szó, sajnos, összekeveredik – amikor az amerikaiak szuperpatriótáról beszélnek, valójában szupernacionalistát értenek rajta –, és neked épp ezért kell különválasztanod őket. Nem szívesen utalok arra, amit már írtam erről, s nem kívánom megismételni; de megtalálod a fontos – mármint csak e megjegyzések céljából fontos – összefoglalásukat az utolsó könyvem egyik lábjegyzetében, amit mellékelek. (Sok más helyen is írtam erről a különbségtételről; de nem terhellek ezekkel a részekkel. Van Orwellnek egy kiváló esszéje patriotizmus kontra nacionalizmus tárgyában a *Collected Essays*-ben, könnyű megtalálni, azt hiszem, valamikor 1943 táján írta.)

Hozzá kell tennem ehhez még egy fontos elemet (amit szinte soha nem említenek azok, akik a nacionalizmusról írnak). „Nevezzük, egyszerűen, hazaszeretetnek" – írod. Bravó! (Majdnem azt írtam: „Hurrá!") Pontosan erről van szó. *De*: ez a patrióta hazaszeretet (amelyben végül is van romantika) teljesen más, mint a nacionalizmus, amely „a nép"-ként elgondolt mitikus egység iránti imádatot jelenti. Maga Hitler egyszer azt mondta: „Im Anfang was das *Volk*. Nur dann kam *der Staat*."* Hitler (e tekintetben Mussolinitól eltérően) a *Staat*-ot alárendelte a *Volk*-nak – vagy, ahogy te írod, a hazaszeretetet a „nép"-nek –, ami továbbra is a nacionalisták jellemzője, különösen Kelet-Európában; és amellett ez persze kirekesztő is. A populista nacionalizmus egyebek mellett *gyanakvó* az adott országban élő minden más emberrel szemben, akik, úgy tűnik, nem értenek maradéktalanul egyet populista és nacionalista ideológiájukkal. Ennélfogva a kisebbségek státusára ítélik őket, azt sugallva – és olykor hangsúlyozva –, hogy az ilyen kisebbségek nem tartoznak és tartozhatnak a valóságos nemzettesthez. Talán fontolóra

* Kezdetben volt a nép. Csak azután jött az állam. (német)

veszed, hogy belevedd ezt a tényezőt a 20–24. oldalakon lévő bekezdések bármelyikébe, vagy esetleg kiegészíted azokat még egy bekezdéssel...

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
1991. szeptember 13.

Természetesen különösen hálás vagyok azért, amit az „X" cikkről írtál. Ha tudtam volna, hogy milyen hatalmas figyelmet kap majd, bizonyos dolgokat másként fogalmaztam volna meg, és néhány dolgot még beleírtam volna. Természetesen olyan nyilatkozat volt ez, melyet a sztálini rendszerrel az azt megelőző tizenkét évben (azaz 1946 előtt) való érintkezés kínjai váltottak ki, az, hogy láttam minden sötét, agyafúrt gonoszságát és álnokságát. És figyelmeztetésnek szántam azok számára, akik úgy gondolták, hogy a sztálini rezsimmel vagy politikai engedékenység, vagy háború útján kell szembeszállni. Még ma is megbánás nélkül tekintek vissza a legfontosabb megfogalmazásaim jó részére, különösen arra a kijelentésemre, hogy „ha bármikor is bármi olyan történne, ami a párt mint politikai eszköz egységét és hatékonyságát szétrombolná, akkor Szovjet-Oroszország egyik napról a másikra az egyik legerősebb nemzeti társadalomból az egyik leggyengébbé és legszánalmasabbá változhatna". De azt hiszem, a második ilyen természetű cikkem, melynek „Amerika és Oroszország jövője" volt a címe, és jóval kevesebb megértésre talált a sajtó és a közvélemény részéről, mélyebb és jobb volt.

Erősen egyetértek minden aggodalmaddal azokkal a népekkel kapcsolatban, amelyek most leválnak a hagyományos cári és

szovjet centrumról – az ukránok, a grúzok, az örmények és még a balti nacionalisták is. Miután három éven át azokban a balti országokban éltem (melyek közül Észtország volt messze a legjobb), egyiket se kívánom idealizálni. Egykori balti német uraik a cári időkben, akikkel olyan csúnyán bántak a függetlenségük éveiben, jóval fölöttük álltak kulturális értelemben, és sok mindenre azok tanították meg őket. Magunk közt szólva, amikor 1932–33-ban Lettországban éltünk, voltak napok, hogy azt kívántam, bárcsak visszatérne a korábbi, viszonylag mérsékelt cári uralom és annak a gazdasági életre és az oktatásra kifejtett sok áldásos hatása. Hát most megint megpróbálkozhatnak az önállósággal, és a jelen körülmények között kétségkívül így a legjobb mindenkinek.

Ami az elküldött oldalakkal kapcsolatos kritikai megjegyzéseidet illeti, méltó bosszút álltál az én megjegyzéseimért, melyeket a nemrégiben írt cikkeddel kapcsolatban küldtem el. Gondosan végigmentem rajtuk, és azt hiszem, a nagy részüket figyelembe vettem. A legfontosabb közülük a patriotizmus és nacionalizmus szavak használatának kérdése volt. Sokat gondolkoztam ezen, és különböző szótárakat is megnéztem. Nem egyszerű a kérdés, mert a legtöbb szótár, úgy látom, mindkét jelentést megadja mindkét szóhoz – a nacionalizmushoz és a patriotizmushoz is. Úgy tűnik, a szótárak szerint különböző időkben különböző emberek különféleképpen ugyan, de mindkettőt használják annak a kifejezésére, amit te patriotizmuson értesz, én pedig normális nacionalizmuson. De azt hiszem, inkább neked van igazad, mint nekem; és beillesztem a szövegbe a patriotizmus szót annak leírására, amit én mérsékelt vagy rendes nemzeti érzésnek tartok, és a másik szélsőséget a nacionalizmus „patologikus" formájának nevezem. Még küszködöm ezzel, és remélem, hogy a te segítségeddel a végén minden egészen tiszta lesz. Ami a többi megjegyzésedet illeti, ha majd megjelenik a könyv, látni fogod, hogyan hasznosítottam őket. Egy szó mint száz, nagyon hálás vagyok a segítségért.

Néhány hónappal ezelőtt könnyedén és meglehetősen hanyagul vágtam bele ebbe a munkába. Minél tovább jutok benne, annál jobban érzem a súlyát annak, amit magamra vállaltam. Talán emlékszel rá, hogy visszaemlékezéseim elején azt írtam, viszonylag éles eszű és nyitott gondolkodású embernek tartom magam, hozzátéve, hogy „lusta és passzív az elmém, amikor magára van hagyva, de képes élénk reakcióra, ha provokálják". Úgy találom, hogy e könyv megírása sokkal nagyobb kihívást jelent, mint korábban gondoltam. De közben azt is érzem, hogy ha úgy írom meg, ahogy kell, akkor a legfontosabb és legtartósabb hozzájárulásom lehet korom – sőt azt remélem, nem csak saját korom – embereinek gondolkodásához némely olyan súlyos kérdés tekintetében, mellyel szembenézünk most, amikor, ahogy helyesen felismerted, már belépünk a huszonegyedik századba. Hadd köszönjem meg neked mindazt – az írásaidat, a barátságodat, a kritikáidat –, amivel hozzájárultál e feladat elvégzéséhez. Ha mégsem sikerül jól, az nem a te hibád lesz.

J. L. levele G. K.-nek

1991. szeptember 19.

[...] Kaptam egy recenzenspéldányt Robert Conquest új Sztálin-életrajzából.[1] Elképesztően hitvány munka. Tisztelem Conquestet, és úgy gondolom, a nagy tisztogatásokról szóló könyve fontos és értékes munka volt. De ez a könyve nemcsak tele van hibával; egyszerűen fogalma sincs az akkori idők diplomácia-

[1] Robert Conquest: *Stalin: Breaker of Nations*, 1991.

történetéről (ha ez a helyes szó); igen, érti valamelyest Sztálin grúz bandita hátterét és jellemének ezt az oldalát; de a legtöbb cselekedetét és bűntettét Sztálin szélsőséges forradalmi dogmatizmusából eredezteti, s azt írja, hogy a marxizmus „nyilvánvalóan illett Sztálin személyiségéhez". És ezt az ostobaságot az ilyen jeles „szakértő" mondja.

Buckley lelkendezik a magazinja legutóbbi számában: „Győztünk! Győztünk!" – újra és újra ezt ismételgeti.

Az olyanfajta emberek, mint a Rosenberg házaspár 1945-ben, ma a *New York Times*-os Rosenthal és Safire[1] lelkes követői és a *Commentary* (meg talán a *National Review*) olvasói. Ők is becsapják magukat, ahogy Rosenbergék tették 1945 táján, és ennek még igen csúnya következményei lehetnek. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1992. április13.

[...] Köszönöm a Johnson-levelek kötetét.[2]

[...] Eltérések a Johnson-levelektől. 1) A te kötetednek nem kell feltétlenül posztumusz publikációnak lennie – bár teljesen nem lehet kizárni, hogy sajnálatosan így alakulnak az események. 2) Valamikor Samuel Johnson leveleinek kiadása teljes lesz. A tiéd nem. 3) A Johnson-kötet jegyzetei jórészt kéziratokra és vegyes forrásokra vonatkoznak. A Kennan: Naplók & Levelek jegyzeteinek helyekkel, eseményekkel és emberekkel kell foglalkozniuk. Kérlek, nézd meg a Harold Nicolson-féle *Naplók és levelek* első kötetében, hogy milyen jegyzetanyag tartozik hozzá – nem a kötet tartalma érdekes, mert az különbözik a te kötetedétől, mivel a Nicolson N&L szinte kizárólag politikai és társadalmi témájú. 4) Míg a Johnson-leveleket csak egy rövid eligazító előszóval látták el, én azt szeretném, hogy a Kennan N&L-nek komoly előszava legyen, mely nem csak ezeknek a szövegeknek a keletkezésével foglalkozik; én legalábbis szeretnék rámutatni ebben az előszóban filozófiai és morális alapelveid következetességére az egész életeden át – véleményem szerint ezt nem hangsúlyozták kellőképpen a korábbi kommentátoraid és életrajzíróid, még ha egyébként rokonszenveztek is veled, mert elsősorban a politikai pozíciódra és nézeteidre koncentráltak. 5) A kötet név- és tárgymutatóját egy különlegesen ügyes tárgymutató-készítőnek kell összeállítania, mert itt a neveknél és helyeknél még fontosabbak a témák. (Pl.: GK: az emberi természetben rejlő gonoszról; a szélsőségekről... stb.)

[1] „Újkonzervatív" publicisták.

[2] *The Letters of Samuel Johnson* (Hyde Edition, Princeton, 1992), 1. köt., 1731–1772. A kötetben, amit Kennantől kaptam, sok jegyzete volt. Ekkor újból foglalkoztatni kezdett az a korábbi tervem, hogy összeállítok és megszerkesztek egy kötetet Kennan naplóiból és leveleiből.

Államférfiak, politikai személyiségek és tudósok társaságában meghívtak egy bonni ünnepi konferenciára, melyet a német kormány rendezett Konrad Adenauer halálának huszonötödik évfordulója alkalmából. Megírtam és felolvastam egy rövid szöveget, melyben méltattam Adenauert, de utaltam szovjet kezdeményezésekre is (különösen Sztálinéra 1952-ből). Elküldtem Kennannek a szöveget (melyet később kinyomtattak a konferenciáról kiadott német nyelvű összefoglalásban), de most, sokkal később nem találom a magánkönyvtáramban. (Egyike ez a nagyon kevés hiánynak a publikált könyveimet, cikkeimet stb. felsoroló majdnem 100 %-ig teljes bibliográfiámból – John Lukacs: Remembered Past, *ISI Books, 2005).*

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1992. május 6.

Itt fekszem, időlegesen (de nem komolyan) ágyhoz kötöttek a szívproblémáim. És időm egy részét azzal ütöttem el, hogy elolvastam a német előadásodat. Először is hadd mondjam meg, hogy nagyon hatásosnak találtam. Ha jól meg lesz szerkesztve, és gördülékenyebbé válik a stílusa (drága John, már mondtam neked: ne írj ennyire tömören; ne felejtsd el, hogy szelíden kell vezetned az olvasóidat), megérdemli, hogy komoly helyen publikálják mind itt, mind Németországban, de különösen Németországban. Ahogy te is tudod, sok német régóta küszködik azokkal a kérdésekkel, melyeket itt tárgyalsz. Kétlem, hogy bármelyikük is képes lett volna úgy felfogni és leírni mindezt, ahogyan te tetted. Így hát szükségük van a segítségedre.

Az általad írottak nyomán kritikusan tekintettem vissza arra, hogy milyen pozíciót foglaltam el azokban a háború utáni első években, de különösen az 1957-es Reith-előadásaimban. Ez utóbbiak, mint tudod, kiváltották Adenauer mély és mérges elutasítását. De osztozom az iránta érzett nagy tiszteletedben, és nem kétlem, hogy korrekt mindaz, amit írsz róla. Felfogom, hogy milyen értékekkel bírt az ő határozott és megalkuvás nélküli vezetése. Bármennyire patrióta volt is, ahogyan te is jellemzed, rosszabb véleménnyel volt a honfitársairól, mint én. Kevésbé bízott bennük. És ki mondhatná azt, hogy nem volt igaza? Bizonyos értelemben sokkal jobban ismerte őket, mint ahogy én ismerhettem volna valaha is. (Én egyedül azzal igazolhattam, hogy egyáltalán bármilyen véleményt alkotok róluk, hogy egy kívülálló nézőpontjának meglehetnek a sajátos előnyei.) És ő nyilván elsősorban arra törekedett, hogy a többségüket mindenáron megtartsa a Nyugathoz, különösen az Egyesült Államokhoz fűződő kötelékek között.

Figyelj a fogalmazásra: „a többségüket". Nem véletlen. Bármennyire patrióta volt is, Adenauer nem volt az összes német patriótája – csak azoké, akik az Elbától nyugatra éltek. A többiekkel kapcsolatos véleményére talán használhatjuk azt a kifejezést, ami valahol Freudnál bukkant fel, ahol az Elbától keletre élő németeket említette (nem tudom, hogy a saját véleménye volt-e ez, vagy másokét írta le): „spät und sehr schlecht getauft".* Mindenesetre kétlem, hogy Adenauer különösebben törődött volna velük. Azzal, hogy olyan hevesen elutasította az én ösztökélésemet, hogy az oroszokkal folytatott tárgyalásokon puhatolja ki a nyugati és a szovjet megszálló csapatok Németország nagy részéről történő kölcsönös kivonásának és egy egyesített, ám demilitarizált és semleges Németország létrehozásának esélyeit, Adenauer nemcsak a keletnémeteket, de Kelet-Európa egészét is határozatlan időre kommunista uralomra kárhoztatta.

Sokan azt mondanák erre: na és? Az egyesülés végül is megtörtént. És a Nyugatnak semmit sem kellett fizetnie érte. Hát nem volt igaza Adenauernak?

Igen, ha figyelmen kívül hagyjuk annak mellékhatásait, hogy Németország és Európa további három vagy négy évtizedig megosztott maradt – amíg meg nem jelent egy egészen új nemzedék e határvonal keleti oldalán –, és azt a nemzedéket, melyet mélyen átszínezett és megváltoztatott a kommunista uralom alatt leélt élet tapasztalata. Bár a két helyzet nem teljesen összemérhető, és míg a szóban forgó hatások biztosan nem voltak olyan komolyak Magyarországon, mint Németországban, a magyar tapasztalat ismerete alapján biztosan meg fogod érteni, hogy miről beszélek. Nem arról van szó, hogy az emberek tömegesen a kommunizmus lelkes híveivé váltak; szinte semmi

* Későn és nagyon rosszul elkeresztelve. (német)

ilyesmi nem történt. De e nemzedék tagjai hozzászoktak ahhoz, hogy az állam gyámolítottjainak tekintsék magukat, és egyáltalán nem szoktak hozzá ahhoz a gondolathoz, hogy nekik maguknak kell kialakítaniuk a kezdeményezés és személyes autonómia bizonyos formáit, ha azt akarják, hogy virágozzék a társadalmuk. És ezentúl úgy nőttek fel, hogy a messzemenő társadalmi egyenlőséget a társadalom természetes és leginkább kívánatos állapotának tekintsék, és kevésbé foglalkoztassa őket saját életük jobbítása, mint annak a lehetősége, hogy valaki másnak többje lehet, mint nekik. (Ami hathatósan bizonyítja Tocqueville-nek azt a nézetét, hogy az emberek végső soron jobban értékelik az egyenlőséggel párosuló szegénységet és függést, mint a szabadságot egy változatosabb vagy hierarchikusan felépített társadalomban.) Egy rendkívül intelligens, a szó legigazibb értelmében konzervatív német jegyezte meg nekem a minap, hogy szerinte a keletnémeteket súlyosabban tette tönkre a kommunista hatalom négy évtizede, mint az oroszokat az ő hét évtizedük; és nem vagyok biztos benne, hogy nem volt igaza...

És nem csak a finom, de mély társadalmi hatások jelentik azt az árat, amit mi mindannyian megfizettünk azért, hogy Németország és Európa megosztottsága három-négy évtizeddel tovább tartott az *esetleg* feltétlenül szükségesnél.[1] Magán Berlin

[1] Kennan olyan messzire ment e tekintetben, hogy azt gondolta (aminek jobbára a beszélgetéseink során adott hangot végig a hidegháború alatt), hogy Sztálin nem is igazán akart egy teljesen kommunista Németországot, mert azzal a kommunizmus centruma áttevődhetett volna Moszkvából Berlinbe. Azt is tudta (mint ahogy én is), hogy Sztálin nagyon tisztelte, sőt csodálta a németeket. Írtam erről a *June 1941. Hitler and Stalin* (Yale University Press, 2006; magyarul: *Hitler és Sztálin. 1941. június*, Európa, 2006) című könyvemben. Már befejeztem annak megírását, amikor egy nekem sokatmondó kis részletre bukkantam Sztálin és Anthony Eden 1941. decemberi beszélgetésében. Sztálin Hitlerről: „Az a baja, hogy nem tudja, hol kell megállni." Eden: „Tudja azt bárki is?" Sztálin: „Én tudom."

városán is látszanak a hatásai: ott volt az 1960-as évek elején bekövetkezett válság, a Fal felépítése, ami után a város korábbi önmagának szánalmas árnyává változott. Ott volt a hidegháború groteszk militarizmusa a megértés ezzel együtt járó vakfoltjaival és *Irrweg*-jével.* Ott volt a nukleáris fegyverek félelmetes és most már szinte jóvátehetetlen elszaporodása. Mindennek a tetejébe jött a keletnémet régió Németország egészébe való integrálásának teljességgel váratlan problémája – egy olyan nehézség, melyet ma már jobban felismertek, és többet is beszélnek róla, mint három vagy négy évvel ezelőtt, amikor a nagy változás megtörtént. Nem túlzás azt mondani, hogy bár mint felszínes politikai tény, Németország egyesülése természetesen magvalósult, és a kontinens megosztottságának vége, de azt a politikai változást mélyreható társadalmi változássá átalakítani most sokkal nehezebb, mint lett volna akkor, ha az újraegyesítés három vagy négy évtizeddel ezelőtt történt volna meg. És ez a mélységesen jelentős különbség az ár, melyet mindannyiunk fizetünk most Adenauer hajdani eszméinek győzelméért.

Természetesen senki nem tudja megmondani, mi lett volna annak az eredménye, ha a döntés nem Adenauer, hanem az én véleményem irányában történik. Talán csak annyit lehet mondani, hogy akkor én megpróbáltam rávenni az embereket, hogy szélesebb dimenziókban nézzék ezt a problémát, nem pedig az Adenauer nézeteit jellemző szűk keretek között. Ez, akkor úgy láttam, a kötelességem volt; és nem bánom, hogy legalább próbálkoztam.

* Tévút

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1992. június 1.

Először is: ami a leveleim és naplóim publikálásának kérdését illeti. És hadd vezessem be azt, amit mondani akarok róla, azzal, hogy biztosítalak: nincs senki, akire szívesebben bíznám ezt a feladatot, mint rád.

De ezek után hadd ismételjem meg, amit, azt hiszem, már elmondtam neked. Úgy gondolom, te képzeletben eltúlzod bizonyos fajta leveleknek a mennyiségét. Visszatekintve életemre, azt kell mondanom, hogy sohasem volt olyan bizalmasom, akinek olyan fajta leveleket írtam volna. Valóban van egy sor levél, melyben a külpolitika, Oroszország, a közelmúlt története stb. kérdéseivel foglalkozom, s ezek érdekesek lehetnek a mai olvasók számára; de nagyon kevés a személyesebb természetű közöttük. Ha valamikor vennéd a fáradságot, hogy elnézz ide, és elolvasnád a hivatalból kimenő levelek másolatainak két vagy három mappáját, akkor el tudnád képzelni, hogy mire számíthatsz. (A *Sketches*[1] természetesen tartalmazott egy ilyen levelet, melyet a nővéremnek írtam; de nem emlékszem egyetlen más hasonló jellegű levélre sem – legalábbis nem az érett koromból.)

A most készülő könyv, az a gyanúm, több olyan anyagot fog tartalmazni, amilyet te keresel, mint az összes levél együttvéve. Épp megkaptam a *korrigálatlan* korrektúrapéldányát. (Hogy miért „korrigálatlan”, azt nem értem. Egy vagy két hónappal ezelőtt elküldtem nekik a javításaimat.) Mrs. Stenard kap még

[1] A *Sketches from a Life* (Vázlatok egy életből) című, 1989-ben megjelent Kennan-kötetről van szó.

néhány ilyen bekötött korrektúrapéldányt, és megkérem, hogy amint lehet, küldjön el egyet neked. Biztos vagyok benne, hogy sok olyasmit találsz majd, amivel nem értesz egyet, és sok olyat is, amiről azt gondolod majd, jobb lett volna nem megírni. Tudom, hogy a megjegyzéseid sokat javítottak volna a könyvön; de voltak okok, amik miatt úgy gondoltam, jobb lesz, ha úgy jelenik meg, ahogy megíródott. Hasznos lehet a számodra, amikor a leveleken gondolkodol.

Van két vagy három téma, amire még szerettem volna sort keríteni a könyvben, de aztán meggondoltam magam: inkább majd a naplómban; de ha időm engedi, talán majd a neked írt leveleimben fejtem ki őket, amíg Norvégiában leszek. A levelek legalább kiindulópontként szolgálhatnak majd ahhoz, amit tervezel.

Ami saját magunk alábecsülését illeti, amiről a leveled függelékében tettél említést: írok erről a könyvben is. Elsősorban annak példájaként említettem, hogy milyen nehéz dolog önmagunkról bármennyire is reális képet kialakítanunk. Milyen nehéz felismerni és szilárdan észben tartani minden korábbi botlásunkat – a megbocsáthatatlan hibákat, a tapintatlanságokat, a kudarcokat, a másokkal szemben elkövetett igazságtalanságokat, egyszóval a bűneinket –, és ezeket szembeállítani a pozitív tetteinkkel. A bűnök olyan temérdeknek tűnnek, míg a pozitív tettek oly mulandónak, oly kétségesnek, oly nehezen megítélhetőnek!

J. L. levele G. K.-nek

1992. július 27.

Liz S.-nek köszönhetően megkaptam az *Around the Cragged Hill* (Óriás hegyen meredek csúcs) korrektúrapéldányát, épp mielőtt indultam Kaliforniába. Ott olvastam el, az volt az első dolgom, és olvasás közben bőségesen jegyzeteltem.

[...] Felfigyeltem valami olyasmire is olvasás közben, aminek te talán nem is vagy teljesen tudatában. Az *állam* jelenével és jövőjével kapcsolatos állandó aggodalmadra gondolok. Nem csak arról van szó, hogy te fontos állami tisztviselő voltál, és hogy igyekszel (mint korábbi írásaidban is) hangsúlyozni az ilyen szolgálat szükséges alapelveit és követelményeit. De olvasás közben végig az volt az érzésem, hogy szerinted a civilizáció, ahogy ma ismerjük, az állam létezésén áll vagy bukik. Ez szerintem is nagyon igaz, jóllehet szembemegy a XX. századi modern politikai gondolkodásnak szinte az egészével. A te nézeted nem hobbesi – inkább talán épp az ellentéte. Fájlalod az állam rothadását s vele együtt tekintélyének hanyatlását – de azért, mert valamiképpen tudatában vagy annak, hogy sem a modern állam, sem a civilizáció fogalma *nem* örök jelenség: ezek (ahogyan azt mellesleg bármelyik történelmi elveken nyugvó jó szótár is megmondja) az elmúlt ötszáz év, a most véget érő modern kor fejleményei. Mindez búvópatakként van benne a könyvedben, s talán jobb lenne, ha egyértelműbben írtál volna róla, mert, leszámítva a modern politikai filozófia minden gyengeségét, eléggé nyilvánvaló, hogy olyan időkben élünk, amikor az állam tekintélye gyengülni kezdett, míg a nacionalizmus ereje még nem. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1992. augusztus 4.

[...] Köszönöm, hogy elolvastad a könyvet, és köszönöm július 27-én írott leveledet. Többször is elolvastam. Az első benyomásom az volt, hogy kedves szavaid ellenére csalódtál a könyvben és bennem, amiért nem sikerült jobbat írnom. De ez nem lepett meg, és nem is sértett; és különben is talán eltúlzott volt ez az érzésem. Magam is némiképp csalódtam abban, amit megcsináltam. Másfelől ez volt nagyjából a legjobb, ami sikerülhetett a sok terhes teendő közepette; és ha nem erőltetem, hogy most végezzek vele, akkor talán sohasem sikerült volna megírnom. [...]

1993 januárjában jelent meg a Ticknor & Fieldsnél a The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age (A XX. század és az újkor vége, *Európa, 1994) című könyvem.*

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1992. november 11.

Miután az egészségi állapotom pár napra a házhoz kötött, befejeztem *A XX. század és az újkor vége* olvasását.

Mit mondhatok? Azt hiszem, egyikünk sem a legalkalmasabb személy arra, hogy a másik könyveit megítélje, különösen nem a filozofikusabb műveket. Biztosan nem vállalkoznék rá, hogy recenzeáljam, ahogyan azt bízvást megtenném egy olyan ember könyvével, akit egyáltalán nem ismerek. Úgyhogy csak néhány töredékes megjegyzésre szorítkozom.

Első reagálásom: egy sor olyan megfigyelés és felismerés van a könyvben korunk természetéről és a történelemben elfoglalt helyéről, mely mélységét tekintve elér (sőt talán felülmúl) bármit, amit, ismereteim szerint, e témában bárhol is írtak az elmúlt években. Hogy ezt széles körben elismerik-e majd, az más

kérdés. Ennek a fajta elismerésnek, mint te is tudod, nagyon kevés köze van egy könyv „sikeréhez", már ami az olvasottságát illeti.

A könyv az írásaid két jellegzetességét tükrözi – s azt sem félek kimondani, hogy természeted két (bár szorosan összekapcsolódó) oldalát. Ott vannak először is az egészen éles és mélyreható vizuális megfigyeléseid – e tehetséged legszembeötlőbben a századforduló Budapestjéről írt munkádban jelenik meg, és e mostani könyvedben szereplő naplójegyzetekben is tükröződik. Az ilyen megfigyeléseken keresztül tudod elérni a legközvetlenebb és leghatásosabb kontaktust olvasóid zömével. Ott van aztán az is, amit én történelmi–filozófiai érzéknek mondanék. És, Isten a tudója, nem hiányzik itt semmi magából az érzékelésből, de ahogy ezt átadod az olvasónak, az már bajosabb. Mindenki másnak is, aki hasonlóképpen gondolkozik, nehéz lenne átadnia efféle gondolatokat, részben az anyag rendkívüli komplexitása miatt, részben pedig azért, mert az olvasók többségéből hiányzik a kellő történelmi felkészültség. A nehézség részben természetesen az aggályos becsületességedből fakad, ami miatt nem kívánod megkímélni az olvasót attól a szellemi kínlódástól, melyből a gondolat fakadt. Míg egyfelől senki sem találhat hibát a stílusodban, mégis az az érzésem, hogy téged sosem ragadnak magukkal, ahogyan némelyünket időnként igen, az esztétikai lehetőségek – az a törekvés, hogy szebbé varázsoljuk a gondolatot, mint amilyen az a valóságban.

Lenyűgöz az érzékenységed, amivel a szavak jelentését és használatát vizsgálod. Az jutott eszembe, hogy az írásaid jó részét lehetne így is jellemezni: „a történelem, ahogy azt a szavak használatán keresztül látjuk". Ez összevágna azzal a nézeteddel, hogy az emberek nem egyszerűen átélik a történelmet, hanem teremtik is azáltal, ahogyan megértik, s e megértésnek a szavak az eszközei.

Örömmel fedeztem fel azt a sok esetet, amikor mi ketten hasonló gondolatokra jutottunk, éspedig már jóval azelőtt is, hogy megbarátkoztunk. A háború utáni években például (1947–1957) egyedül voltam a kormányban, aki úgy gondolta, mint ahogy, azt hiszem, Churchill és de Gaulle is, hogy az európai uniót (a centripetális tendenciák értelmében) csak a kontinens nyugati és középső részén kellene szorgalmazni, a La Manche csatornától keletre, hagyva, hogy Nagy-Britannia és mi magunk formáljuk a jövőnket a saját atlanti világunkban. (Lásd a *Visszaemlékezések* első kötetének 19. fejezetét, különösen a 252–256. oldalakat.) Ez természetesen teljességgel elfogadhatatlan volt Adenauer, Acheson és mindenki más számára is.

Végül látom, hogy a kétségbeesés elutasításával fejezed be a könyved, akárcsak én az enyémet. Azt hiszem, mindkettőnknek igaza volt; mert míg a kétségbeesés olyan dolog, amit az ember a saját elméjében vagy lelkében ápolhat, vagy azt hiheti, hogy ápol, ugyanakkor nincs joga bárki másnak átadni. Miért? Mert míg a kétségbeesés, ha magunkban tartjuk, öngyilkossághoz vezethet, a másoknak való átadásával, ha megalapozatlan (és ugyan ki lehet bármikor is biztos benne, hogy az övé nem az?), gyilkosságot követhetünk el.

J. L. levele G. K.-nek

1993. január 4.

[...] Arra gondoltam, hogy írok egy levelet a *New York Times Book Review*-nak.[1]

[...] De egy ilyen levelet csak a te engedélyeddel írok meg vagy küldök el. [...]

[1] A *New York Times Book Review* leközölte George Will ostoba cikkét az *Around the Cragged Hill*-ről.

J. L. levele a *New York Times Book Review*-nak

1993. január 6.

Egy könyv félreértése sajnálatos; de ennél rosszabb a szerzőjével kapcsolatos tévedés. Az *Around the Cragged Hill*-ről írt recenziójában George Will idézi George Kennant, aki azt írja: „valahogy nem tudom elképzelni Tocqueville-t, amint komoly elmélkedései közepette elmosogatja az edényeket, és kiviszi a szemetet a konyhából". Will ehhez hozzáfűz egy egymondatos bekezdést: „Mr. Kennant sem tudja így elképzelni az ember."

Valamelyest ismerve Mr. és Mrs. Kennan otthoni életét, biztosíthatom Mr. Willt, hogy Mr. Kennan számtalan alkalommal mosogatta már el az edényeket és vitte ki a szemetet.

Őszinte híve,

John Lukacs

Kennan írt egy cikket az 1912–13-as balkáni háborúkról a Carnegie Foundationnek.

J. L. levele G. K.-nek

1993. április 5.

Mellékelek néhány érdekes oldalt Nicolson *Lord Carnock*-jából az 1912–13-as londoni nagyköveti konferenciáról. A balkáni háborúkról szóló fejezet végén van – van egy másik, korábbi fejezet is az 1908–9-es boszniai válságról, de azok az oldalak bizonyára kevésbé lennének érdekesek a számodra, mivel Nicolson alárendeli a balkáni eseményeket a tágabb történetének, az európai nagyhatalmak kapcsolatainak. Én egy ideje ezen a tágabb témán, az európai nagyhatalmak kapcsolatain gondolkozom. Gyakran jutott eszembe az a nagyköveti találkozó, mióta elkezdődtek a mostani balkáni konfliktusok. 1913-ban nem volt „Európa", nem volt „európai közösség", nem volt „európai" hatalom. Ehelyett Európa államai azt fontolgatták, mivel járna egy háború köztük. És a nagyhatalmak tekintélye elég volt ahhoz, hogy véget vessenek a balkáni háborúnak, a nagyköveteik londoni konferenciájának segítségével. Hasonlítsd ezt össze a mai helyzettel. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1993. április 14.

Ami az új könyvemet illeti: engem is ugyanúgy meglepett az üzleti sikere, mint mindenki mást, beleértve a kiadót és az ügynökömet is. De ez legalább azt a reményt erősíti meg bennem, hogy a könyvemnek tartós értéke lehet oktatási célokra, azaz a maga szerény módján segítheti a tanárokat azon a területen, hogy az amerikaiak milyen eszméket vallanak a saját országukról, annak múltjáról és jövőjéről – s e tekintetben összehasonlítható Henry Adams *Education*-jével. Ha feltételeztem volna, hogy ilyen ismertté válik, akkor nagyobb figyelemmel írtam volna meg, vagy legalábbis szeretném ezt gondolni.

Nehéz napokat élek. Továbbra is lehangolt vagyok az amerikai politikai vezetés miatt, még így is, hogy a Clinton-kormány áll az élén; és egyre erősödik az a meggyőződésem, hogy igen rossz állapotban van az ország. De ezentúl továbbra is tehetetlen foglya vagyok egyfelől a barátaim által rám rótt feladatoknak (mert, ahogy mindannyian mondják, „teljesen jól nézek ki"), másfelől pedig fizikai és idegi erőim tényleges korlátozottságá-

nak. (Biztosíthatlak, hogy te nem vagy a vétkesek között e tekintetben.) Az íróasztalomon egyfolytában nagy, kusza halomban áll a könyv sikerével kapcsolatos posta. Vége-hossza nincs a meghívásoknak. És minden igazi és tartós értékű dolog szempontjából úgy érzem, hogy egyszerűen vesztegetem az értékes és egyébként is oly nagyon kevés időt. Ugyanakkor tudom, hogy mindig rossz panaszkodni; és elnézést kérek érte. A panasz, biztos vagyok benne, nem több mint annak bizonyítéka, hogy a panaszkodó maga alatt vágja a fát. (Ez az utolsó megjegyzés, úgy érzem, a puritán neveltetésemből fakad. Kérlek, ne vedd figyelembe.)

Közreadom Kennannek ezt az Anders Stephansonhoz írt levelét (aki fiatal svéd történész, s írt egy mélyenszántó tanulmányt Kennanről), mert jól mutatja, hogy Kennanben hogy növekedett az érdeklődés és a tisztelet a Római Katolikus Egyház iránt.

G. K. levele Mr. Stephansonnak

1993. december 13.

Megkaptam november 22-én kelt levelét, amelyben érdeklődött a Katolikus Egyházzal kapcsolatos nézeteim iránt.

Ami az általános válaszomat illeti e kérdésre, csak a nemrég megjelent könyvem 49–50. oldalait tudom a figyelmébe ajánlani. Az ott írottak egyértelműen bizonyítják az ön által említett nagyszerű intézmény iránti tiszteletemet. Mindig lenyűgöznek az európai katolikus gondolkodás példái, amikor időről időre találkozom velük (bár nem mindig osztozom a kiindulópontjukban). És be kell vallanom, hogy e tekintetben, szellemi és egyéb értelemben is, sok mindennel tartozom mélyen tisztelt barátomnak, John Lukacs történésznek és filozófusnak, aki közép-európai származású és katolikus.

E tekintetben talán azt sem árt tudnia, hogy a Notre Dame és a Katolikus Egyetem díszdoktora vagyok, és egyszer az a megtiszteltetés ért, hogy a Notre Dame-ban én mondhattam az avatóbeszédet, amikor az új kulturális központjukat felszentelték. Ezek az események, azt hiszem, annak bizonyítékául szolgálhatnak, hogy katolikus körökben ismerték és értették a Katolikus Egyházzal kapcsolatos magatartásomat; és szeretném azt gondolni, hogy kölcsönös volt a tisztelet.

Talán az is számot tarthat az érdeklődésére, hogy az egyik legjobb könyv, melyet jórészt a személyemről írtak, s amely néhány évvel az öné után jelent meg, a külügyminisztérium politikatervezési osztályáról szólt, s a szerzője, Miscamble atya jelenleg a Notre Dame tanára.

Egyszóval úgy érzem, gazdagították az életemet a Katolikus Egyházról szerzett ismereteim és a vele való kontaktusaim. Másfelől én magam nem vagyok katolikus, és soha nem éreztem késztetést a Katolikus Egyházban való tagsággal együtt járó kötelezettségek elfogadására. Jóllehet nem azonosulok a kálvinista teológia minden hagyományos tételével, életemre és jellememre rányomta bélyegét a presbiteriánus származás; és ha más nem, már csak az őseim iránti tisztelet is megnehezítené, hogy bármi más módon gondoljak magamra.

Érdeklődéssel olvastam a Mr. Westtel Csehovról folytatott vitáját. Passzivitás? Külsőleg igen. Csehov abban látta küldetését, hogy megvilágítsa az emberek számára életük mélyebb tragédiáját és iróniáját; és ezt irodalmi művek százain keresztül tette aktív írói pályájának két évtizede alatt, leírva a dolgokat úgy, ahogyan ő látta őket, minden alakját jótékony beleérzéssel és megértéssel ábrázolva, és meghagyva az olvasónak, hogy legjobb tudása szerint próbáljon dűlőre jutni azzal, amit meg-

mutatott neki. De mintha úgy emlékeznék, hogy aktívan hallatta szavát Dreyfus mellett; és élete tele volt mások érdekében végzett apró jótékony cselekedetekkel.

1994. február 16-án lett Kennan kilencvenéves. Azon a napon a Külügyi Tanács ünnepélyes fogadást adott a tiszteletére, melyen én is részt vettem. Utána küldte el nekem a következő verset, melyet húsz évvel korábban írt a gyerekeinek hetvenedik születésnapja alkalmából.

Kennan saját költeménye hetvenedik születésnapja alkalmából

1974. február 16.

Ha a láb csoszogi s csoszogibb csak a szellem,
A memória csőd, a fül beragad,
Ha az ég beborul, s gomolyog köd a fejben,
S önkéntelenül csupa vers a szavad,

Ha utad meredek s bekerít a sötétség,
S nem a „vajh", a „mikor" csak a talány,
Hívem, a Biblia jelez, el sose vétsék,
Ott tábla virít s hetven azon a szám.

Bizony észreveszed, nosza less oda párszor,
Az életuton te se jársz egyedül,
Követ egy uraság, jaj, a szeme se áll jól,
Szakálla lobog s fura kése szegül.

És tiltakozol, eszelős jelenés ez
(Idő Tata jön, homokóra, kasza),
A közérzeted oly remek, oly strapaéhes
A tested, agyad briliáns anyaga.

Neveted a pofát, hülye vicc, feleselve,
„Felsült, uram, én soha ennyire jól..."
De a vén rozoga botütést a fejedre
Mérve rivall rád: „Nesze! Arra a sor."

A fivércsapatot követed, megalázkodsz,
Parírozol ám: ki tehet egyebet?
Ez a kényszerüség csak a plebsre szabályos,
Véled, s a dolog derogál teneked.

Valahai siker jut eszedbe ezernyi,
Szépség, lelemény, mely a hírre nevez,
S lelkiismereted szava erre csak ennyi,
„Hagyd el, te ökör! Cöcöcö! Dicsekedsz."

Ami múlt, a sok árny raja mind elözönlik,
Ujjal mutogat, csupa szégyeneid.
Ama vélt sikerek: butaság, milyen önhitt,
A hírre törés igazán gonoszít.

Keserülnöd elég ami bűnt cselekedtél,
Szóltál hamisan, s a kezed se nemes,
De az is csak emészt, ami már bele nem fér,
A nem ízlelt méz meg a néma lemez.

Megalázkodol és keresel fedezéket,
A vigaszt, mit a korod neked is ad:
Adomáidat ím te is újrameséled,
Feledsz neveket, veszitesz fonalat.

Sanyarú ez a tény, de beveszed idővel,
Nimbuszod elszállt, dicsed összetörött,
De keresni lehet egyebütt, ha a hős kell,
Mert tűr szeliden a család, a köröd.

S ha lehetne megint gyalogolni az úton
Az életen át – elején, ugyanott,
Hogy ezúttal a láb ne a kátyuba fusson…
Tegyük, hiveim? Ugye ne, fogadok!

Fel a fejjel! Azért eleven a barátság!
Már poharunkban ama hegyi levek.
A reményre, ehelyt, sorukat ha kivárták,
legyen
velem
*hetvenes nem is egy!**

(GEORGE KENNAN)

Az alábbiakban Kennannek az egy nappal korábban a Külügyi Tanács előtt elmondott beszédéről van szó.

J. L. levele G. K.-nek

1994. február 17.

[…] Voltak pillanatok a beszéded alatt, amikor azt gondoltam: ez olyan fontos lehet, mint az „X" cikk, ha nem még fontosabb. Nem szabad, hogy elvesszen az utókor számára, vagy hogy csak a személyes papírjaid között lehessen megtalálni. Abban a teremben alighanem csak egy kisebbség értett egyet veled. De nem

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

számít. Megint, mint mindig, gondolataidnak és elveidnek *következetessége* tisztán és erősen megmutatkozott. Tény – igen, tény –, hogy nem volt különbség – legalábbis *lényegi* különbség – abban, hogy milyen volt a világnézeted, s hogy mit kívántál meg az amerikai külpolitikától 1945-ben, 1950-ben és így tovább. Nem mindenki fogja ezt megérteni. *Tant pis.** Nem számít.

Most jön két mellékes megjegyzés. Hogy te már 1950-ben beszéltél annak szükségességéről, hogy új módon kell tekintenünk az orosz veszélyre… Azt gondoltam volna: 1952–1955-ben. (De biztosan már Sztálin halála *előtt* is.) Természetesen semmiképp sem volt biztos, hogy Sztálin vagy az utódai készek lettek volna újból tárgyalni valamiképpen Európa megosztottságáról. De biztosan érdemes lett volna megpróbálni; és hogy ezt gyáván még fontolóra sem vették, az nagyon sokba került nekünk és a világnak, még évtizedekig. És – te talán a kelleténél egy szemernyivel nagylelkűbb voltál a Külügyi Tanács történelmi szerepét illetően. Az ünnepséggel természetesen minden rendben volt; az a szerep pedig nagyjában-egészében tiszteletre méltó. De csak „nagyjában-egészében". Ők – még a kiváló Ham Armstrongot is beleértve – nem értettek téged 1950-ben és még sokáig utána. Nem rosszindulatból; és nem azért, mert nem tiszteltek téged. Hanem mindenféle s nem feltétlenül becstelen okok kusza halmaza miatt. Csak éppen egyfajta wilsonizmus jellemezte a Tanácsot és az amerikai „elitet", melyről te oly ékesszólóan beszéltél, hét évtizeden át, és ennek még mindig nincs vége.

Mellesleg Gelb megjegyzését, hogy a te családod egy „nukleáris család", én elég ostobának találtam – állandóan használják újabban ezt a kifejezést, amikor pedig lényegében semmit sem jelent. […]

* Annyi baj legyen. (francia)

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1994. március 9.

Ezzel a levéllel végre válaszolok a február 8-án és 17-én kelt leveleidre. Sok különféle esemény vonta el a figyelmemet, amikor érkeztek, s nem tudtam azonnal válaszolni rájuk.

Említetted, hogy talán nem 1950, hanem inkább 1952–1955 lehetett volna az az időszak, amikor megpróbálhattunk volna tárgyalni az oroszokkal Európáról. Ezt készséggel elfogadom; és talán emlékszel rá, hogy az oroszokkal folytatandó tárgyalások gondolatát megismételtem az 1957-es Reith-előadásaimban is. Mindkét ilyen esetben, amikor megkíséreltem ebbe az irányba elmozdítani a dolgokat – 1949-ben és 1957-ben –, számos alkalommal kaptam ugyanazt a választ: „De hiszen az oroszok sohasem egyeznének bele abba, amit ön javasol." Én pedig erre azt feleltem: „Lehetséges, de önök sohasem tudják meg, hogy az oroszok készek lennének-e erre vagy sem, ha nem próbálnak meg tárgyalni velük. Amit előterjesztenek a tárgyalásokat megelőzően, az csak afféle irányár. Nem számítanak rá, hogy az egészet megkapják; és nem lehet kideríteni a valódi árat, amíg nem látják, hogy mi mit kínálunk cserébe." Végül is azzal, hogy tárgyalásokat kezdünk velünk, nem mondjuk azt, hogy nem szakíthatjuk meg ezeket a tárgyalásokat, ha sikertelenek; de az én Llewellyn Thompson barátom arra tanított mindannyiunkat, hogy az első negatív reagálás miatt még nem kell kétségbe esnünk,és azt hinnünk, hogy úgysem tudunk megegyezni. A türelem, párosulva az udvarias határozottsággal, néha kifizetődik.

Nagyon szíven ütött a február 8-i leveledben, hogy emlékeztettél rá: a szellem legkiválóbb teljesítményei gyakran nem a centrumokban, hanem egy-egy terület perifériáján születnek. Mennyire igaz!

Fel foglak hívni, amikor visszatérek délről. Addig is kívánom a lehető legjobbakat *von Haus zu Haus.**

Elküldtem Kennannek a Destinations Past (Visszafelé...) *című könyvemet, úti beszámolóim és -naplóim gyűjteményét (vagy a kéziratot, vagy a korrektúrapéldányt), melyet a University of Missouri Press adott ki 1994-ben.*

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1994. augusztus 1.

Olvasom a *Destinations Past* című könyvedet. (Mellesleg köszönöm a kedves dedikációt.) A könyv egyes részeit már olvastam; de ugyanolyan élvezettel olvastam el újra ezeket is, mint az újakat. Igazi, hamisítatlan Lukacs! Minden benne van: a nyughatatlan kíváncsiság, a remek megfigyelőkészség és az esztétikai, társadalmi és történelmi elemzések olyan ereje, mellyel országunkban nagyon kevesen kelhetnének versenyre, sőt talán senki sem. És mindez az európai történelem, különösen az újkori történelem olyan ismeretén nyugszik, mely önmagában is páratlan. Semmit sem statikusan látsz vagy írsz le, hanem mindent mozgásban, mint a civilizáció végtelenül változó áramlatának részét. Akárcsak én, te is képes vagy az úti beszámolóid soraiban és azok között elmondani olyan dolgokat, amiket csak nagyon nehezen lehetne kifejteni tisztán elméleti tanulmányban.

* Háztól házig. (német)

Van még egy oka e pillanatban, hogy írok neked. Nemrég kaptam egy nagyon kedves levelet a külügyminiszterünktől, aki arról számolt be, hogy vendégelőadói programot indítanak a külügyminisztérium égisze alatt: évente egy előadás lesz, és kiemelkedő szakmai tudású és tekintélyű előadókat kívánnak megnyerni, egyáltalán nem csak amerikaiakat – a témák pedig a nemzetközi ügyeknek az amerikai diplomáciát érintő aktuális problémái. Az előadói program az én nevemet fogja viselni; és felkértek, én pedig beleegyeztem, hogy jövő októberben én tartsam meg az első előadást.

Természetesen már elkezdtem gondolkozni azon, hogy miről beszéljek; van egy elképzelésem, amit először is neked akartam elmondani. Lényegében a következőről van szó: figyelembe véve, hogy saját életem milyen nagymértékben egybeesett a most végéhez közeledő évszázaddal (különösen, ha elfogadjuk azt a kiváló meglátásodat, hogy a század valójában 1914-ben kezdődött), az előadás első részében végigtekinteném a – nevezzük így – nyugati civilizáció életében bekövetkezett kiemelkedő eseményeken, rámutatva, hogy mennyire brutális és, e nézőpontból szemlélve, önpusztító volt ez a század, és mennyivel inkább létrehozott, mintsem megoldott problémákat; utána pedig megvizsgálom, hogy milyen az Egyesült Államok viszonya a katasztrófáknak ehhez a sorozatához és a most újonnan jelentkező problémákhoz – azokhoz, melyekre a század elején még senki nem is gondolt. És ennek során megpróbálom kimutatni, hogy mely esetekben volt országunk viselkedése hasznos, illetve mely esetekben volt éppenséggel káros.

Hangsúlyoznám, hogy a lassacskán elkezdődő XXI. századot illetően nem tehetek konkrét észrevételeket. Ez nem az *én* századom. Még csak meg sem kísérelhetem megjósolni az életét, érezni atmoszféráját, vagy javaslatokat tenni arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenniük politikusainknak. De mivel a nagy

népek, akárcsak az egyének, a szokások teremtményei és gyakran rabjai, érdekes lehet áttekinteni, hogy ebben az elmúlt században mikor volt hasznos az amerikai politika, és mikor nem. Mert ha nem figyelmeztetnek bennünket, hajlamosak vagyunk elkövetni olyan hibákat, amiket egy kis előrelátással elkerülhettünk volna.

Megpróbálok összeállítani – és e levélhez mellékelni – egy kis vázlatot, hogy mit szeretnék elmondani erről az elmúlt évszázadról. De ha úgy érzem, hogy most ilyen gyorsan bajosan tudnám elvégezni, akkor ez elmarad.

Szeretném hallani a megjegyzéseidet a fentiekről, mert nincs még egy ismerősöm, aki oly mélyen vizsgálta volna ezt a századot, mint te. Ha azt, amit a fentiekben felvázoltam, rossz ötletnek tartod, mondd meg nyugodtan. Ha nem lennék kíváncsi az őszinte véleményedre, akkor nem írnám ezt a levelet. És az irántad való érzéseimet semmilyen módon nem fogja befolyásolni, ha azt mondod nekem, hogy badarság mindaz, amit itt leírtam. És persze örömmel hallom azt is, ha van valami elképzelésed, hogy miről kellene inkább beszélnem egy ilyen ünnepélyes alkalommal.

J. L. levele G. K.-nek

1994. augusztus 15.

[...] Ami az októberi beszédedet illeti. Úgy tűnik nekem, hogy eltávolodtál eredeti elképzelésedtől, hogy (az előadásod első felében) a most lezárult évszázad fő eseményeit tekinted át, és inkább az elvek szerepéről beszélnél az amerikai külpolitikában. Nos – és ebben megint a te kérlelhetetlen kötelességtudatod érhető tetten –, ezt nehezebb lesz megírni, mint az első elképzelésedet; de anélkül, hogy többet is tudnék a majdani tartalom-

ról, egyetértek. (S ugyanakkor megtiszteltetés és öröm számomra, hogy kikéred a véleményemet.) Talán rámutatsz majd arra, hogy milyen alapvető különbség van *eszmék* és *elvek* között. Amerikában sokan hajlamosak fölemelni az előbbieket, hogy azonossá váljanak az utóbbiakkal, amikor pedig ez természetesen nincs így. Burke megkülönböztette a kettőt – legalábbis egész életében és életművében, ha nem is filozófiailag –, mint ahogy te is ezt teszed egész életedben. Bőven vannak ellentétes példák is: Wilson, Eisenhower (és a maga módján Reagan). Biztos vagyok benne, hogy komolyan és határozottan tudod előadni ezt a gondolatot, miközben ezeket az elnököket nem kell feltétlenül említened. Emlékszem, valamikor elmondtam neked, hogy mit írt John Morley Burke-ről: hogy B. változtatta a frontot, de sohasem változtatta az alapállását. Ez tökéletesen illik rád is, s amellett mélyebb, mint Palmerston híres kijelentése, hogy Angliának nincsenek barátai és ellenségei, csak érdekei vannak. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1994. október 31.

[...] Először, sorban haladva – és fontosságát tekintve is – a prózádnak izmos frissessége fölötti szokásos álmélkodásomat kell említenem. Egyszerűen nincs különbség a mostani és a harminc, negyven évvel ezelőtti prózád *heve* között (már ha ez a jó szó). És „frisseségen" nemcsak a stílust vagy a gördülékenységet értem, hanem azt a tényt is, hogy nem találni ismétléseket (ami más, mint a gondolkodás következetessége) az érveidben. [...]

Továbblépve, nekem úgy tűnik, hogy különbséget kell tenni nemzeti érdek és „Realpolitik" között is, amit, mármint az utóbbit nem lehet egyszerűen átvinni az Egyesült Államokra az

európai történelmi precedensekből. (Ezért voltam szkeptikus az olyan emberekkel kapcsolatban, mint Morgenthau vagy Kissinger stb.) Jelenleg országunkban zavaros emellett a „kormány" és az „állam" megítélése is. Azok az emberek – és sokan vannak ilyenek –, akik annyira ágálnak a „kormány" ellen, gyakran szorgalmazzák ugyanakkor a „védelmi" kiadások korlátlan növelését. (Vagy, amikor egy republikánus van a Fehér Házban, a végrehajtó hatalom személyi állományának és hatalmának növelését.) Pedig nem a „kormány" része ez is?

Az a bökkenő, hogy a nemzeti érdek semmilyen „definíciója" nem kielégítő. De hát ugyanez a helyzet a világon létező szinte minden *elvvel.* Ahogy Samuel Johnson mondta: „A definíciók a pedánsok trükkjei." (Próbálja meg bárki is „definiálni" a történelmet, a szépséget, a becsületet, az igazságot stb.!) A szavak nem *dolgok* rögzített szimbólumai, hanem *jelentések* szimbólumai. És létezik olyan dolog, hogy nemzeti érdek, akár tudjuk definiálni, akár nem. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1995. március 15.

Talán csodálkozol, hogy miért nem írtam neked hamarabb arról a kéziratról,[1] melyet, ha jól emlékszem, két hónappal ezelőtt küldtél el nekem. Most már elolvastam a háromnegyed részét

[1] *A Thread of Years* című könyvem kéziratáról van szó, melyet a Yale University Press adott ki 1998-ban. Magyarul: *Évek...*, Európa, 1999.

(280-at a 380 oldalból). Mindenképp szándékomban áll valamikor befejezni az olvasását, de most valami másra kell fordítanom a figyelmemet. Ugyanakkor nem akartam, hogy túl sokáig kelljen várnod a reagálásomra. Ezért írom ezt a levelet.

Az olvasás már eddig is sok időmet emésztette fel, részben azért, mert nagyon lassan olvasok, de részben más okból is. Nemrég az egyik neked írt levelemmel kapcsolatban megjegyezted, hogy „sűrű" volt. Bár a szónak egy kicsit más jelentésében, ez igaz a te írásaid nagy részére is. Ehhez majd nemsoká visszatérek. Most elég, ha annyit mondok, hogy nem megy gyorsan az olvasása.

Most, mielőtt rátérek a könyv tartalmára, s hogy minden félreértést elkerüljek, hadd mondjam el a következőket. A téged legjobban érdeklő régió, ahogy én látom, Északnyugat- és Közép-Európa, valamint annak nyúlványa az újvilágban: Kanada és az Egyesült Államok. És e régió iránti történészi érdeklődésed jórészt a XIX. és a XX. századra összpontosul. E határok között nem ismerek mást az egész világon, aki annyira mélyenszántó figyelemmel vizsgálta volna a modern civilizáció és kultúra fejlődését, mint te, s aki azt annyira alaposan ismerné és értené. Amit e tekintetben adtál e civilizációnak, az különleges és lenyűgöző. Kérlek, ne gondold, hogy mindezt nem tartom észben, miközben írom ezt a levelet.

Másfelől, ha azt kérdeznék tőlem: irodalmi vagy üzleti siker lesz-e ennek a könyvnek a megjelenése?, azt kellene válaszolnom, hogy e tekintetben szkeptikus vagyok; és megpróbálom elmondani, hogy miért.

Különbséget kell itt tennem kritikusok és olvasók között. Ami a kritikusokat illeti (kivéve a *New York Review of Books*-t, amely mindig képes meglepni az embert), rájuk nem kell sok szót vesztegetnem. Nem fogják elolvasni; a legjobb esetben egykét pillantást vetnek rá; nem fogják megtalálni benne azt, amit

keresnek, és lerázzák pár szóval, melyek nem tükröznek sem érdeklődést, sem figyelmet, s még kevésbé megértést. Mindez nem túlságosan fontos.

Más lesz a helyzet az olvasók esetében. De az ő esetükben is kétlem, hogy a könyvet olyan szinten fogják érteni és értékelni, ahogy megérdemelné. S ennek alapvetően két oka van.

Az első az, hogy egyfelől a karcolatok közti kapcsolatok, másfelől a dátumok és a kísérő párbeszédek jelentése sok esetben túlságosan körmönfont – néha bajos megállapítani. Ez éppenséggel még az okos és figyelmes olvasó esetében is igaz. A hanyag olvasó számára pedig ezek a kapcsolatok egyszerűen láthatatlanok lesznek: sokan nem fogják érteni, hogy az adott karcolat és az adott párbeszéd miként kapcsolódik a szóban forgó évhez.

Másodszor, a párbeszédek anyagának nagy része, legalábbis ahogy a könyvben megjelenik, messze az átlagolvasó feje felett lebeg. Egy sor tekintetben túlbecsülöd az olvasóidat. Túlbecsülöd a történelemről és az elmúlt száz év kultúrájáról meglévő ismereteiket. Sokszor utalsz olyan személyekre, eseményekre és helyzetekre, melyekről az égvilágon semmit sem tudnak. Az embernek a tiédhez legalábbis hasonlóan széleskörű olvasottsággal kellene rendelkeznie ahhoz (és vajon hányan vannak ilyenek? én magam sem felelnék meg ennek a kritériumnak), hogy kényelmesen tudjon követni téged. Jól tudom, hogy jobb felfelé beszélni az olvasóhoz, mint lefelé; és egy bizonyos pontig tudom ezt követni. De amikor túl ritkává válik a levegő, az olvasó, mint aki túlságosan magasra mászott a hegyen, szédülni kezd, nem kap rendesen levegőt, kényelmetlenül érzi magát, és szeretne leereszkedni jól ismert völgyének kellemesebb levegőjébe.

És most egy-két szó magukról a karcolatokról. Nekem úgy tűnik, roppantmód változatosak abban, amit feltárnak, s amit

hozzátesznek a könyv erejéhez. Némelyikben felszínre jut az a valóban bámulatos tehetséged, hogy minden szépségében és fenségében képes vagy megidézni egy atmoszférát – ezt legjobban a századforduló Budapestjéről írt munkádban lehetett érzékelni. Néha, amikor ez felszínre jut, a karcolat erőre kap tőle. Más esetekben viszont csalódik az olvasó. És némelyiknek a befejezése egyértelműen csalódást kelt, mert oly ígéretesek, mintha egy elbeszélés vagy egy regény első oldalait olvasnánk, amelyek azonban nem születnek meg.

J. L. levele G. K.-nek

1995. március 20.

[...] És ez talán összekapcsolódik egy olyan dologgal, amiről úgy éreztem, írnom kellene neked egy Svájcból küldött levelemben, de aztán mégsem tettem. A szokásos évi sívakációm tönkrement, mivel három nappal a megérkezésem után ágynak estem tüdőgyulladással, úgyhogy nem tudtam se síelni, se hazajönni – lázasan és feldúltan kénytelen voltam a szállodában maradni („Sie müssen nicht reisen",* parancsolt rám a svájci orvos). Az ott-tartózkodásom alatt a dollár értéke 1,10 svájci frankra csökkent. Nem gondoltam az ennek következtében növekvő kiadásaimra – azokat már bekalkuláltam. De feldühítettek a Federal Reserve vezetőjének, a pénzügyminiszternek és szinte valamennyi amerikai közgazdásznak a megjegyzései, akikről csak olvastam az *International Herald Tribune*-ban. Mindannyian azt mondták, hogy a dollár árfolyamesése „nem számít". Egy főcím az IHT-ban: „Az amerikaiak csak megvonják a vállukat a dollár esésére". Hát, pedig nem kellene. Mert ez

* Nem szabad utaznia.

azt jelenti most is és már jó ideje, hogy a világ egyre kevésbé bízik az országunkban és annak népében. Amikor Nixon elnök lett, a dollár még több mint négy német márkát vagy svájci frankot ért. Hamarosan egy márkát és egy frankot fog érni, ha nem kevesebbet. És ez az igazi szimbóluma annak, ami történik, nem a tőzsdeindex, nem a költségvetési kiigazítás aránya, nem az árfolyam-nyereség arány, nem a kamatláb és nem a nemzeti össztermék (milyen utálatos kifejezés!) stb. stb., hanem országunk presztízsének és a belévetett bizalomnak a csökkenése, s ez nem fog helyreállni, legalábbis a belátható jövőben. Az idióta közgazdászok és politikusok, a széles vigyorú republikánusokat is beleértve, nem tudják ezt. Pedig tudniuk kellene, mert bármennyi számot és jelet köpnek is ki magukból a számítógépek, minden, ami anyagi ezen a világon (beleértve a pénz értékét is) egyre inkább olyan dolgoktól függ, melyek nem számszerűsíthetők, például a bizalomtól. Ami nem mennyiség, hanem minőség dolga. És arról a számítógépek semmit sem mondanak nekünk.

És vannak egyéb tünetek is: a nemzetközi kereskedelemről és a szupranacionális vállalatokról való sok üres fecsegés ellenére az amerikai jelenlét lassan eltűnik Európából. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1995. július 10.

El akartam mondani neked, azzal kapcsolatban, hogy Stephanson említette katolikusbarát hajlamaimat, hogy a Norvégiából való hazaérkezésem óta időm nagy részében Szent Ágoston

Vallomásai-nak 250 oldalas önéletrajzi részét olvasom Pusey klasszikus fordításában. Arra gondoltam, talán érdekes lesz a számodra (és remélem, nem fogsz túlságosan haragudni), ha először is idézem a naplóbejegyzésemet, melyet a könyv első száz oldalának elolvasása után írtam.

„Azon kapom magam – írtam –, hogy kevésbé érdekel Ágoston megtérése, mint a szokásai, az érdeklődései és a személyisége: a humortalanság, az élet apró és ártatlan örömeinek és a hétköznapi emberek kedves abszurditásainak élvezetére való képtelenség – s ahogy mindez párosul azzal, hogy a szerző mintegy kárpótlásként a vallásfilozófia legelvontabb kérdéseivel foglalkozik: ezzel a soha véget nem érő töprengéssel, mely az egész ifjúkoron és az élet delének valamennyi évén végighúzódik, s amely semmibe vette az e világi életet a nagy küszködésben, hogy megoldja egy jövőbeni, másvilági élet rejtélyeit.

Nagyon nagy, éppenséggel elképesztően óriási figyelem irányul ember és Isten kapcsolatára, de nagyon kevés az ember és ember közti kapcsolatra. És ez engem nem elégít ki; mert azt kérdezem magamtól, vajon a legnagyobb szolgálatot, melyet az ember Istennek tehet, nem abban kell-e látnunk, amit e rövid idő alatt, melyet ezen a földgolyón tölt, az embertársainak tud tenni?

Amellett zavar Ágoston Istenhez fűződő állítólagos kapcsolatának rendkívül személyes természete – zavar, hogy ez a kapcsolat milyen hatalmas követeléseket támaszt Istennel szemben: hogy oly nagy figyelemmel és aggódással forduljon egyetlen ember helyzete felé – mintha Isten itt egy olyan hősies drámával állna szemben, melynek kimenetelén tömérdek ember sorsa múlik. De nem mondhatná-e erre Szent Ágoston (vagy az ő köztünk élő szelleme): »Hát, vajon az Istenhez fűződő kapcsolatom drámai történetéről nem lehet-e elmondani éppen azt, amit ön most említett? Hát nem nyilvánvaló, hogy a küzdelmemnek világraszóló és tartós jelentősége volt – nem nyilván-

való-e ez már abból a tényből is, hogy itt van ön, tizenhat évszázaddal később, és még mindig olvassa a szellemi küzdelmeimről szóló könyvet? És a tanáraim vajon nem váltak-e azóta a Katolikus Egyházként ismert nagy szellemi és ideológiai építmény oszlopaivá?« (Itt a szó eredeti, nem pedig a modern értelmében használom az »ideológiai« szót.)

Igen, igen, felelem. De akkor is, ön csak egy volt a sok között. Még a hite sem tudta teljesen megszüntetni halandóságát és tökéletlenségét – a tévedésre való hajlamát –, melyen osztozik oly sokunkkal. Isten kegyelme és az ő megértése befogadó, nem pedig kizárólagos; és kellett, hogy legyenek még milliók, akiknek szükségük volt erre a kegyelemre és megértése, s akikre azt, épp a tehetetlenségük és jelentéktelenségük miatt, szintén ki kellett terjeszteni. Ön, Szent Ágoston, kétségtelenül korának nagy embere volt. De ahogy én látom, akkor sem kellett volna ennyire követelnie Isten figyelmét és megértését, és ilyen különleges helyet követelnie magának az ő gondjai és teendői között.

Nem tudom megállni, hogy ne említsem ezzel kapcsolatban egy frivol emlékemet. Egy plakátra valahol Angliában, melyen az állt, »Jézus megment«, egy tiszteletlen (és gyanítom, hogy fiatal) ember ráírta: »Jézus fáradt. Mentsd meg magad.«"

Nos, ennyi a naplóbejegyzésem. Most, 150 oldallal később, mindezt kiegészíthetném komolyabb gondolatokkal, de még mindig mély ellenállást vált ki belőlem a szent pozíciója és szemlélete. Igen, ahogy a naplómban is írtam, korának nagy embere volt – nagy a tekintetben, hogy milyen mélyen hatolt be szellemileg a vallásos hit értelmébe. Csakhogy a birodalomba, melybe belépni próbált, csak azon az áron lehetett igazán behatolni, ha az ember felhagyott minden érdeklődéssel az e világi dolgok iránt, és elutasított minden részvételt bennük, mint ami bűnös, és megrontja az embert. Minden olyan ember, akinek sikerült belépnie Ágoston nirvánájába – aki tökéletesen behatolt

(ahogyan maga Ágoston, úgy tűnik, soha nem volt képes) „Isten ismeretébe" – a mi szerencsétlen bolygónkon hátralévő életét nem láthatta másként, csak a halálra való felkészülésnek, melyet annak tudatában végezhet, hogy az e világ ügyeitől való elzárkózás tisztasága biztosítja majd számára az örök boldogságot Teremtőjének karjaiban.

Csakhogy ennek, úgy érzem, nincs több értelme egy jóságos Istenség nézőpontjából, mint emberi nézőpontból. Isten Ágoston szerint minden valóság teremtője volt, beleértve a jelenlegi szekuláris világunkat is. Mi értelme lett volna, hogy megtervezi ezt a csodálatos bolygót (az egyetlent az általunk ismert égitestek sokaságából, mely emberi életre valamelyest is alkalmas), csak hogy aztán a könnyek és a romlottság borzalmas és javíthatatlan siralomvölgyének tekintse, melyen az embernek át kell vergődnie ahhoz, hogy reménykedve állhasson Isten színe elé? Óhatatlanul arra kell gondolnom, hogy Szent Ágoston az önmarcangolás és az Istennel való kapcsolatteremtés kínjának nagy részét elkerülhette volna, ha kész lett volna elfogadni azt a nézetet, melyet nemrég kifejtettem a könyvemben: hogy a titokzatos Első Ok, ami mozgásba hozta fizikai világmindenségünket, melynek természetéhez kénytelenek vagyunk alkalmazkodni, nem volt sem jó, sem rossz hozzánk, emberekhez, nem mondható róla az, hogy szeret vagy nem szeret minket, hanem valójában mélységesen közömbös; ugyanakkor azonban van létezésünknek egy másik dimenziója: nevezetesen, egy szentlélek-Isten jelenléte, amely, azt hiszem, megérti a minket sújtó és egymással versengő bajokat, és majdani életünkben ugyanolyan irgalommal fordul majd hozzánk, amilyen irgalommal mi fordultunk felebarátainkhoz ebben a mostaniban.

Egyszóval Szent Ágoston nagy erőfeszítéseinek célja Isten és ember lehetőségeit egyaránt meghaladta; és a tökéletes eléréséért folytatott küzdelem olyan szélsőség, mely nem használ

sem nekünk, sem neki. A kínlódásainak és törekvéseinek leírása számomra olyan végtelen küszködés, melynek célja, hogy a szellemi világban eljusson valamihez, amit csak *le mieux*-nek* lehet nevezni, s közben megfeledkezik arról a tényről, hogy az ilyen erőfeszítés, ha túlságosan nagy becsvággyal párosul, és túlzásba viszik, nem kevesebb, amint azt mindannyian tudjuk, mint *l'enemi du bien.***

Úgy találom, hogy napjaink Katolikus Egyháza, melyet meglágyított a tapasztalat és a tradíció nagy terhe, sokkal bölcsebb, együtt érzőbb, és jobban érti mind Isten, mind az ember igényeit, mint az oly sok évszázaddal ezelőtti szent, aki játszani próbált, s játszott is egy szerepet a fejlődésében, de szerintem ez különc és elfogadhatatlan szerep volt.

J. L. levele G. K.-nek

1995. július 30.

[...] Az egyetlen kérdés, mely felmerül bennem, a 3. oldalon lévő hosszú – és szép – bekezdésre vonatkozik. Ott, úgy tűnik – és talán tényleg csak úgy tűnik –, mintha különválasztanád „fizikai létezésünk rejtélyes Első Okát" „létezésünk egy másik dimenziójától: nevezetesen, egy szentlélek-Isten jelenlététől". Számomra legalábbis az Első Ok és a szentlélek-Isten ugyanaz: hitem a szentlélek-Istenben elválaszthatatlan a Világegyetem Teremtőjétől – aki természetesen nemcsak a tér, hanem az idő fölött is áll, s azért adta nekünk nagy ajándékát, az Ő Fiát, hogy megtestesítse és szemléletesen megmutassa, hogy Isten szeretete az emberek szeretete nélkül értéktelen. De ezt mindketten nagyon jól tudjuk. [...]

* A legjobb. (francia)

** A jó ellensége. (francia)

J. L. levele G. K.-nek

1995. augusztus 25.

[...] érdekes anyag Lenin – úgynevezett – „Végrendeleté”-ről. Ma már nyilvánvaló, hogy a levél szövegét Trockij megváltoztatta, sőt talán az egészet ő hamisította, s aztán Max Eastman amerikai kommunistának adta. Következésképpen Eastman, aki természetesen szimpatizált Trockijjal (és talán nem megengedhetetlen legalábbis feltételezni, hogy ebben a zsidó tényező is szerepet játszott), publikált egy olyan változatot, amely dicsérőbben szól Trockijról, mint Sztálinról. És amikor Sztálin nagy botrányt csapott, és jött a baj, Trockij gyáva és gyenge volt (három évvel a Szovjetunióból való kiutasítása előtt). És hányan sóhajtoztak és locsogtak a Nyugaton hatvan éven át arról, hogy bárcsak Trockij, nem pedig a lehetetlen Sztálin, folytatta volna Lenin örökségét. Még E. H. Carr sem említette *egyszer sem* ebben a három kötetben, hogy egy zsidó pártfőnök elképzelhetetlen lett volna. [...] És Isten görbe vonalakkal ír egyenesen. Ha Trockij (vagy egy Zinovjev, vagy egy Buharin) kormányozta volna az oroszokat az 1930-as években, Hitler számára gyerekjáték lett volna fellázítani vagy meghódítani őket. Milyen mélységes irónia rejlik ebben. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1996. február 5.

[...] Ahogy ültünk a díványon a nappalinkban, felém fordultál, és feltettél egy kérdést, amely megdöbbentett. Hogyan vagy miben látom országunk jövendő bajait? A megdöbbenés – de egyben a megtiszteltetés – volt az első reakcióm; és akkor azt

gondoltam, nincs elegendő időm, de akár lélekjelenlétem se, hogy erről tisztán és egyenesen beszéljek. De azóta is gondolkodom a kérdéseden. És íme, itt van, amit, biztosan elégtelenül, mondani tudok neked, bár nem tudom, mennyit érnek ezek a gondolataim, és ahogy azokat most szavakba öntöm.

Először is arra kell koncentrálnom, amit sajátosan erre az országra, nem pedig a világ vagy a nyugati világ egészére jellemző problémának látok. Nem úgy, mint a XIX. században, most országunk problémái jórészt olyan körülményekből fakadnak, amelyek általában sújtják a nyugati demokráciákat. De meg kell próbálnom összefoglalni azokat, amelyek jelenleg kiváltképp fontosak az Amerikai Egyesült Államok tekintetében. Így tehát hadd tekintsek el most az olyan széles körű problémáktól, mint a környezetszennyezés, vagy a legtöbb parlamenti intézmény bénultsága, vagy a gondoskodó állammal szembeni várakozások felduzzadása stb. stb. Ezek országról országra különbözőképpen jelentkeznek, de semmiképpen sem sajátságosan amerikai betegségek vagy problémák.

Két nagy, mélyen gyökerező tényezőt látok, ami veszélybe sodorja ezt az országot és a népét, és feltehetően ez így is marad a belátható jövőben – jelenleg ugyanis mind a politikai, mind a szellemi életünk természetéhez hozzátartozik, hogy a legtöbb problémát nemcsak egyszerűen elhanyagolják vagy helytelenül kezelik, hanem már kezdettől fogva tévesen ismerik fel. Nem lehetséges gyógyítás legalább félig helyes diagnózis nélkül; a mi diagnosztikai képességeink pedig gyengék és sajnálatosan hiányosak.

Az egyik problémát már kezdik felismerni egyesek, de szinte mindig elégtelen módon. A bevándorlás és a multikulturalizmus problémái alatt és azokon túl ott van az amerikai szabadságjogok és törvények angol (vagy precízebben: angolszász és angolkelta) gyökereinek hiányos megértése. Az alkotmányba beikta-

tott amerikai szabadságjogok nem elvont fogalmak voltak, hanem azok az angol szabadságjogok, melyekhez az amerikaiak nagy része a XVIII. században hozzá volt szokva. Azóta ezek meggyengültek, átalakultak, elkorhadtak és itt-ott beszennyeződtek, de a védelmük és az ezzel kapcsolatos procedúrák az amerikai bíróságokon egészen a legutóbbi időkig megmaradtak. Éspedig annak ellenére, hogy az amerikai lakosság angolszász és angolkelta eredetű része (és ide sorolom az íreket is, akik a szabadságjogaikat és törvényeiket végül is az angoloktól vették át) most már több mint száz éve csökken, és jelenleg a lakosságnak kevesebb mint a negyedét alkotja. Ám az amerikai jogalkotás és törvénytisztelet egészen a közelmúltig mégis különbözött más országokétól (kivéve Kanadát) a kontinensen. De attól tartok, hogy ez nincs így többé.

(Egy példa: ennek a borzalmas Simpson-„tárgyalásnak”[1] véleményem szerint NEM a faj volt a kulcsa. Hanem az amerikai jogi és tárgyalótermi gyakorlat elfajulása – párosulva a hírességkultusszal, ami miatt a „törvény előtti egyenlőség” ma már csak vicc.)

Tocqueville *Az amerikai demokráciá*-ban arról írt, hogy a jogászok jelentik Amerika igazi arisztokráciáját. Úgy gondolta, hogy vannak ártalmas következményei is ennek, de összességében egészséges dolog. Ismerek sok intelligens és tiszteletre méltó jogászt Philadelphiában, akik kétségbe vannak esve, és viszolyognak attól, hogy mi lett a törvénykezés gyakorlatából és procedúráiból az elmúlt harminc vagy negyven évben.

A második – ezzel összefüggő – veszélyt röviden össze lehet foglalni. Magának a demokráciának az elfajulásáról van szó.

[1] O. J. Simpson világhírű fekete bőrű amerikai futballista. Megkéselte és megölte fehér barátnőjét. A nagyrészt feketékből álló esküdtszék felmentette.

A demokrácia *túlbecsülte* az emberek jellemét és intelligenciáját. De akkor is jobb a bizalom, mint a reménytelenség, és az illúziók jobbak, mint a cinizmus. A demokrácia most, cinikus módon, az emberek jellemének és intelligenciájának *lebecsüléséhez* vezetett. Ez máshol is így lehet, de sehol sem olyan mértékben és olyan katasztrofális előjelekkel, mint ebben az országban. A bizonyítékait láthatjuk nemcsak a hollywoodi produkciókban és általában a „szórakoztatóiparban”, hanem mindenütt a politikai gyakorlatunkban és retorikánkban, a könyvkiadásban, a „kommunikációban” és az amerikai iskolarendszer minden szintjén. Az embereknek ez a cinikus lebecsülése mostanra önbeteljesítő számításokba torkollt. A szórakoztatóipar, a politika, az oktatás, az információ stb. menedzserei így könnyebben tudják kezelni az embereket. Ám ez olyan süllyedéshez vezethet, melynek következményei beláthatatlanok.

De nemcsak a Gondviselésben lehet még reménykednünk, hanem a történelem, azaz az emberek kiszámíthatatlanságában is. Nagy számban vannak még olyan emberek ebben az országban, akiket nem vonz a legkisebb közös nevező kultusza – mondjanak bármit a „piackutatók”. És mondjanak bármit a mi úgynevezett és önjelölt „konzervatívjaink”, mert a legtöbben sekélyesek és együgyűek. A „szabad piac” (egy mítosz), a „végösszeg” (*bottom line*) stb. kultusza nem más, mint megint csak a legkisebb közös nevező kultusza; és hamarosan eljön az idő, már ha az angol nyelvet még tisztelni fogják, és beszélik, és gondolkoznak róla, amikor az emberek csodálkozni fognak, hogyhogy a „konzervatívok” elkezdtek populistákként parádézni (és akként tekinteni magukra). [...]

J. L. levele G. K.-nek

1997. március 25.

A pár nappal ezelőtti telefonbeszélgetésünk során érdeklődéssel hallgattad, amit az 1956-os dokumentumokról próbáltam elmesélni. Megkérdezted, hogy írok-e vagy tervezek-e írni róluk valamit. Azt mondtam, nem. De a kérdéseid aztán tovább kavarogtak a fejemben. És arra ösztökéltek, hogy megírjam neked az alábbiakat.

A történelmi kutatások iránti érdeklődésem nagyjából 1945-ben befejeződik – ami természetesen nem jelenti azt, hogy az azt követő időszakra ne terjedne ki a történelem iránti általános érdeklődésem. Így hát komoly figyelemmel olvasom az olyan anyagokat, melyeket az 1956 október–novemberi eseményekkel, az akkori magyar felkeléssel kapcsolatban küldtek vagy adtak nekem (a legtöbb esetben nem a kérésemre). Vannak köztük dokumentumok, illetve azokon alapuló és (a legtöbb esetben) nagyon intelligens és mélyenszántó elemző cikkek és kommentárok is. Két csoportba lehet sorolni őket. Vannak köztük olyan dokumentumok, amelyek mostanában váltak hozzáférhetővé Moszkvában. Mindketten tudjuk, hogy a jelenlegi orosz gyakorlat a külföldi kutatóknak szovjet dokumentumokhoz való hozzáférését illetően rendezetlen és szelektív, s ez néha csökkenti az ilyen dokumentumok értékét. Ezeknél, úgy tűnik, ez nem áll fenn. Nincs túl sok belőlük, és egy részüket azért bocsátották közre, mert Jelcin a magyarországi látogatásán megígérte, hogy az 1956-os eseményekkel kapcsolatos dokumentumokat hozzáférhetővé teszik a magyarok számára. A legértékesebbek közülük az 1956. október 23-tól november 4-ig terjedő időszak Politbüró-üléseinek gyorsírásos jegyzőkönyvei. Ezek magyar fordítását már tavaly kiadták egy kis kötetben; de van még néhány egyéb orosz dokumentum is.

A másik csoportot – melyet én furcsa, vagy talán mégsem annyira furcsa módon még érdekesebbnek találok – az ugyanerre az időszakra vonatkozó amerikai dokumentumok alkotják (pontosabban tágabb időkeretekről van szó, hiszen némelyik 1956 elejéről származik, amikor Hruscsov elmondta a Sztálin bűneit leleplező beszédét; némelyik pedig november legvégén született). Na most: ezeknek a dokumentumoknak a tényleges státusa és eredete bonyolultabb kérdés, mint az orosz iratoké. Úgy tűnik, hogy amikor a FRUS* sorozat elért 1956-ig, sokat közülük közöltek, de szelektíven; bizonyos kifejezéseket is szelektíven kihúztak és kihagytak belőlük. Sok közülük azóta (az 1990-es évek második felében) hozzáférhetővé vált a kutatók számára, de még mindig vannak fehér foltok – például a CIA-iratokban és az NSC-jelentésekben.** Természetesen nagy mennyiségű dokumentumról van szó: ott vannak például Dulles telefonbeszélgetései (de vajon mennyire teljesek?). És ezzel jutok el ahhoz – még mielőtt elmondanám neked, hogy mit tudtam meg ezekből a dokumentumokból –, amit én komoly historiográfiai problémának tartok. Ez pedig az amerikai kormány összetettsége. A történészek és kommentátorok (sokan közülük született amerikaiak) szorgalmasak, jórészt hozzáértők és precízek voltak. Ugyanakkor újra és újra felbukkan a „Washington" szó. Csakhogy Washington olyan különböző embereket jelentett, mint Eisenhower, Dulles, Allen Dulles, Radford admirális, Herbert Hoover, Jr., (aki a külügyminisztériumot vezette, amikor Dulles beteg volt), az NSC-stáb, amely azokat a jelentéseket írta, a CIA-szervezet és még néhány befolyásos kongresszusi képviselő is – akiknek a szándékai, mi több, még

* A Foreign Relations of the United States (Az Egyesült Államok külkapcsolatai) című sorozatról van szó.

** NSC: National Security Council, azaz Nemzetbiztonsági Tanács.

a gondolkodásmódja is gyakran egészen különböző volt. Egy történész számára többé-kevésbé lehetséges megállapítani, hogy milyen döntések születtek, vagy hogy milyen fajta döntéseket nem hoztak meg. De a döntések mögött rejlő szándékokat (vagy akár az időzítésüket) nem könnyű azonosítani; mindez éppenséggel komplikáltabb és bizánciasabb, mint a Kremlben a néhány ember által hozott döntések háttere.

Tehát: mi az érdekes ezekben a revelációkban? (A „felfedezés" talán jobb szó lenne.) Az orosz oldalon: 1) hogy Hruscsov és társai – bár véleménykülönbségek azért a Politbürón belül is akadtak – feldúltak, sőt tanácstalanok voltak az események miatt, és őszinte volt az október 30-i kommünikéjük, melyben bejelentették a Magyarországról való kivonulást és a Varsói Szerződés tagállamaihoz fűződő kapcsolataik átalakítását; 2) hogy nemcsak Mikojan, hanem Zsukov is a kivonást javasolók között volt – miközben az utóbbi sziklaszilárdan kitartott amellett, hogy ne engedjenek Lengyelországnak, leszámítva a belső reformokat és egyéb dolgokat, amiket Gomułka képviselt; 3) hogy október 30-ig a kínaiak – akik mellesleg dörzsölték a kezüket, látva a szovjetek bajait – nagyon támogatták (és ennek hangot adtak a Hruscsovval folytatott találkozóikon), hogy az oroszok tegyenek engedményeket Lengyelországnak és Magyarországnak; de október 31-re ők is (akárcsak Tito) meggondolták magukat; a kínaiak attól kezdve következetesen arra biztatták az oroszokat, hogy katonailag zúzzák szét a magyar lázadást; 4) hogy az akkor zajló szuezi ügy nem játszott lényeges szerepet az oroszok Magyarországgal kapcsolatos döntéseiben; 5) hogy – október 31. előtt – egyik-másik orosz itt-ott elejtette a „finlandizáció" kifejezést, mint ami talán alkalmazható Magyarországra is; 6) hogy amikor nem volt semmi jele komoly amerikai készségnek, hogy tárgyaljanak a gyorsan változó közép-európai helyzetről, az megerősítette Hruscsov és társai

elhatározását, hogy katonailag visszafoglalják Magyarországot.

Komplikáltabb és hiányosabb (ahogy a németek mondják: „lückenhaft"*) az amerikai dokumentumok tömege. (Ez alátámasztja Tocqueville megjegyzését, hogy a demokráciák történetét jóval nehezebb lesz rekonstruálni és leírni, mint az arisztokratikus rezsimekét.) Az amerikai dokumentumtömeg természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az orosz. De épp ez a probléma. Egyfelől Eisenhower és Dulles (és az NSC-jelentések némelyike) továbbra is „visszaszorításról" és „felszabadításról" beszél. Másfelől világosan megmondják – saját maguknak –, hogy az amerikai katonai beavatkozás ki van zárva. (Kivéve Lengyelországot, ahol egy NSC-ülés még november 15-én is – érthetetlen módon – magában foglalja az Oroszország elleni háborúra való felkészülés kérdését, abban az esetben, ha az oroszok katonailag beavatkoznak Lengyelországban – ez majdnem egy hónappal a Hruscsov–Gomułka kiegyezés után volt.) A legtöbb kommentátor az efféle dolgokat a „következetlenség" számlájára írja. Szerintem ez ennél bonyolultabb. Van némi bizonyíték arra (de ezeket kitörölték még a most megnyitott iratok egy részéből is), hogy volt valamilyen titkos CIA-művelet Magyarországon – erről főként megfigyelők jelentéseiből tudunk. Ugyanakkor a CIA és az NSC helyzetértékeléseiből kiderül, hogy mennyi rövidlátás volt az oroszok szándékait illetően. Így például mind a felkelés mérete, mind az oroszok október 30-i döntése, hogy kivonulnak, *mindenkit* tökéletes meglepetésként ért Washingtonban – de nem azért, mintha ne lettek volna információik vagy korábbi jelentéseik, épp ellenkezőleg, azért, mert képtelenek voltak megszabadítani gondolkodásukat az elfogadott vélemények kategóriáitól, amelyek közül sok mereven ideologikus volt. Végül pedig, finoman feltűnik az is, hogy

* Kb. hézagos.

Dulles és Eisenhower valójában örült, amikor az oroszok november 4-én katonailag leverték a felkelést. Így most semmit sem kellett tenniük, miközben az oroszok brutalitása csodálatos propagandaelőnyt jelentett. Eisenhower természetesen kevésbé érti a helyzet drámaiságát, mint Dulles vagy Allen Dulles. Az egyik NCS- vagy kabinetülésen Nixon említ téged: valami olyasmit mond, hogy „nem fogadhatjuk el Kennannek azt a véleményét, hogy nem tehetünk semmit a szatelitállamokkal" – ami természetesen egyáltalán *nem* volt a te véleményed. Amellett – a korábbi 1956-os kabinet- vagy CIA- vagy NSC-iratokban semmi sincs, ami arra utalna, hogy a hatalmon lévők Washingtonban, *bármely* szinten, értették volna az Ausztriából vagy Finnországból történő 1955-ös orosz kivonulás jelentőségét. S hogy érdemes lenne legalábbis megfontolni Európa megosztottságának újratárgyalását velük: ennek sehol semmi nyoma.

Végül, hogy befejezzem ezt a levelet. Nagy-nagy érdeklődéssel olvastam ezt az anyagot, de *semmi* olyat nem találtam benne, ami meglepett volna. 1960-ban írtam egy esszészerű könyvet *A History of the Cold War* (A hidegháború egy története) címmel (amelyről akkor írtál nekem egy csodálatosan nagylelkű levelet), melyben volt egy rövid fejezet 1956-ról, és óvatos következtetéseket vontam le az akkori események jelentőségét illetően; s most is ugyanaz a véleményem, mint akkor volt. Nem önmagamat akarom dicsérni ezzel, inkább fordítva. Mindez azt sugallja, hogy a történelem, azaz az emberek csinálják a dokumentumokat, nem pedig a dokumentumok „csinálják" a történelmet. A történelem szerény ismerete és egy kevés „Menschenverstand"* nem *mindig* elegendő, de ha nincs meg kellő mértékben... mint ahogy ma nincs meg... Csak remélni tudom, hogy nem untattalak ezzel. [...]

* Emberi józanság. (német)

1997-ben Richard Snow, az American Heritage *szerkesztője azt javasolta, hogy készítsek egy hosszú interjút Kennannel, vagy vegyünk magnóra egy beszélgetést az „X" cikk ötvenedik évfordulója alkalmából. Mi – lévén, hogy mindketten szenvedélyesen ragaszkodunk a leírt szóhoz – úgy döntöttünk, hogy ezt három levélváltás formájában tesszük meg. Később ezek a levelek megjelentek könyvben is,* George F. Kennan and the Origins of Containment, 1944–1946. The Kennan–Lukacs Correspondence *(George F. Kennan és a feltartóztatási politika eredete, 1944–1946. A Kennan–Lukacs levelezés) címen, az én bevezetőmmel, a University of Missouri Pressnél, bibliográfiával és indexszel ellátva.*

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1997. május 31.
Kézzel írva

[...] Épp elolvastam a *Hitler of History*[1] első kétszáz oldalát. Azt hiszem, meg kellett volna állnom, hogy írjak neked, mielőtt befejezem az olvasást. De aztán arra gondoltam, hogy ez a levél épp akkor ér el hozzád, amikor hazatérsz az országunkba, és azt akartam, hogy a könyved által kiváltott első reagálás üdvözöljön itthon.

Ez az első reagálás az igazi izgalom – melyet érted mint szerzőért és történészért, és magamért mint a barátodért érzek. Nem találom a szavakat, melyek kifejezhetnék érzéseim erejét.

[1] A Knopf jelentette meg még abban az évben; magyarul: *A történelmi Hitler*, Európa, 1998.

Nem szeretném bármiképpen is más írásaiddal összehasonlítani ezt a könyvedet, hiszen mindegyiknek megvolt a maga sajátos célja, és mindegyiket a maga keretei között kell megítélni. Hadd mondjak csak annyit, hogy én ezt kiváló, új meglátásokkal teli történelmi elemzésnek találom, és (megint csak) a célját és a várható olvasóit tekintve, a legfontosabb könyvnek, amit valaha írtál.

Én úgy látom (és remélem, hogy nem fogsz túl hevesen tiltakozni), hogy ez nem egy életrajzi tanulmány, hanem mély gondolatokkal teli, józan és alapos kritikája annak, ahogy Hitlert a német és egyéb történészek ábrázolták – más szóval a történetírás azon részének kritikai elemzése, amely részint magát ezt a történelmi személyiséget, részint a kor kibontakozó politikai mintázatait vizsgálta. És ez rendkívül fontos Európa és a saját országunk jövője szempontjából is; mert e dolgok világos megértése nélkül a németek nem fognak megbékélni önmagukkal vagy az Európában elfoglalt pozíciójukkal, és mellesleg mi sem – és az európaiak sem – ővelük. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
1997. november 21.

Az Angliáról szóló leveled tegnap vagy tegnapelőtt érkezett. Túlságosan kimerült voltam, miután hazatértem Philadelphiából, hogy figyelmesen elolvassam, úgyhogy ezt csak ma tettem meg. Most aztán kétszer is elolvastam, azzal a figyelemmel, melyet gyakorlatilag a te minden egyes írásod megkövetel.

(Két nap telt el azóta, hogy elkezdtem ezt a levelet. A kis diktafonom hirtelen morcosan leállt. Valami rosszat csinálhattam vele. Mintha azt próbálná mondani nekem: „Mindenki másnak hajlandó vagyok dolgozni, de egy ilyen tökfejnek nem.")

Az első reagálásom a leveledre egy felkiáltás. Micsoda nyughatatlan Geist* (a német értelemben) tart téged a hatalmában, különösen, amikor utazol! Megfigyelések, benyomások, felismerések, következtetések és a kritikai ítélőerőnknek szegezett kihívások özönlenek zabolátlan áradatban, mindegyik löki, taszítja kifelé az előzőt, mint a hullámok a tomboló tengeren (ha te ezt egyáltalán észrevetted), amint egymás hátára szökkennek, zajongva, figyelmet követelve, még mielőtt a másik elmondhatta volna a magáét! És micsoda erőfeszítésbe kerülhet fogadni ezt a zuhatagot, rendet csinálni az elemei között, és nem feladni!

Természetesen osztozom az angol társadalom tömérdek ellentmondását illető érzékenységedben. Hogy miért, azt láthatod a *Sketches from a Life* című könyvem 174–175. és 187–188. oldalain. Ezek az ellentmondások bizonyára sokkal élesebbek most, mint voltak negyven évvel ezelőtt, amikor Oxfordban éltem és tanítottam. De osztozom az örömödben is, amit, úgy tűnik, az angol élet bizonyos részeiben megtalálsz. Ha valami igazán nagy városban kellene élnem, azt hiszem, Londont választanám.

John, most abba kell hagynom. Az ágyban próbálok írni, és ez nagyon fárasztó.

* Szellem, lélek.

J. L. levele G. K.-nek

1998. július 11.

[...] Most meg vagyok győződve róla, hogy a demokratikus kornak még csak a kezdetén járunk (hiába, hogy volt már mindenféle forradalom, angol, amerikai, francia stb.). S hogy túl vagyunk egy évszázadon, mert a XX. század nyilvánvalóan ilyen rövid volt, 1914-től 1989-ig tartott. És az is nyilvánvaló (bár ennek felismerése viszonylag új jelenség, erősödő történelmi tudatosságunk elválaszthatatlan része), hogy egyúttal az úgynevezett újkor végéhez is közeledünk (az „újkor" persze nem jó szó, de hagyjuk): egy nagy korszak végén járunk, amely 1500 körül kezdődött, és most véget ér. És ennek az 1500-tól 2000-ig tartó korszaknak az egyik fontos, talán a legfontosabb jellemzője az arisztokrácia és a demokrácia együttélése volt. Ezt az együttélést olykor borzalmas harcok keserítették, de nem mindig. Az elmúlt ötszáz évben az arisztokrácia fokozatosan (néha drámaian) hanyatlott, míg a demokrácia erősödött – politikai értelemben éppúgy, mint társadalmilag. És az elmúlt ötszáz év legnagyobb vívmányai a keverékük vagy az elegyüknek az eredményei vagy inkább teljesítményei voltak; annak, hogy a demokrácia nem volt totális; hogy társadalmilag és még inkább politikailag a többségi hatalomnak megvoltak a korlátai, melyet egész társadalmak tartottak tiszteletben, és alkotmányok is rögzítettek.

Mindez nyilvánvaló, vagy annak kellene lennie. Arisztotelésztől kezdve a legnagyobb gondolkodók ismerték fel, hogy egyetlen totális társadalmi rendszer sem lehet jó, hogy az emberi természet gyarlóságai miatt a legjobb mindig valamifajta vegyes kormányforma, hogy (és itt lép be Tocqueville) az emberiség gyarlósága olyan természetű, hogy ha egy eszmét, legyen az bármilyen „jó", a végletekig viszünk, akkor az épp az ellenkezőjévé fajul. És természetesen Tocqueville volt az (az újkor Arisztotelésze), aki látta, hogy a történelem olyan fordulópontjához ért, amely talán nagyobb, mint az ókor és a középkor vagy a középkor és az újkor közti nagy átmenet volt: azaz a kisebbségek által kormányzott társadalmakból és államokból átlépünk a többségek által kormányzott (vagy inkább uralt) társadalmakba és államokba – és hogy talán ez a legnagyobb változás az emberiség történetében.

Nos, szerintem csak *most* értünk el erre a szintre. Vagyis: a demokrácia most vált a többségi uralom *abszolút* elfogadásává. (Egyes esetekben: a demokrácia populizmussá alakult át.) De ez túlmegy a politikán; magában foglalja a társadalmat, „kultúrát", oktatást stb. stb.

Hogy – végül – új „arisztokráciák", azaz uralkodó kisebbségek fognak megjelenni, az elég biztosnak látszik. Valószínű, hogy durvák, kegyetlenek és barbárok lesznek, és erővel szerzik meg a hatalmat és a tekintélyt. (Ez az egyik oka annak, hogy a mai – úgynevezett „konzervatív" – államellenes ideológia miért veszélyes ostobaság. Az állam mint olyan az újkor terméke: a törvény, a rend és, igen, bizonyos szabadságjogok szükséges struktúrája. Amit ma Oroszországban látunk, az szöges ellentéte annak, amit a szovjetellenes ideológusok prédikáltak: a probléma ott nem az állam túlzott *ereje*, hanem épp a *gyengesége*.)

Engem viszont az a szerintem napról napra nyilvánvalóbb helyzet aggaszt, hogy ma, a tömegdemokrácia korában – bármit mondanak is a támogatói *vagy* a bírálói – a dolgok nem válnak egyszerűbbé. Épp ellenkezőleg. Mert „a nép" ritkán szólal meg. Az történik, hogy emberek beszélnek a nép nevében – ami azt jelenti, hogy egy lépéssel eltávolodunk a valóságtól, az absztrakció irányába. Igen, már Andrew Jackson idejében megváltozott az a struktúra, amit az alapító atyák eredetileg kitaláltak, és a választásokból meg általában a politikából népszerűségi verse-

nyek lettek. Ez (egy konzervatív hajlamú megfigyelő számára) sajnálatos lehetett. De a XX. században jött egy újabb és még rosszabb változás: a népszerűségi verseny átalakult reklámversennyé. És ez ma nemcsak a politikában uralkodik, hanem az élet minden – anyagi, szellemi, lelki – területén. És ezzel újfajta komplexitás és romlandóság hatolt be az eseményeknek magába a szerkezetébe, beleértve természetesen a „híreket" és a „szórakoztatást" (melyek ma már alig választhatók el egymástól). Ami történik, elválaszthatatlan attól, amit az emberek gondolnak, hogy történik; amit az emberek a választási lehetőségeikről gondolnak; vagyis amit az emberek „valójában" gondolnak – ez mostanra elképesztően összetett folyamat lett, vagy épp olyan jelenség, melynek a következményeit én legalábbis nem látom előre.

Ugyanakkor – legalábbis jelenleg – az ilyen „kommunikációs" és „reklámmenedzserek" lehetnek romlottak és együgyűek, de ugyanakkor gyengék is. Ezért gondolom azt, hogy társadalmi, pénzügyi és gazdasági rendszerünk fejnehéz, lényegtelen dolgoktól függ, és előbb-utóbb valamilyen katasztrófának kell bekövetkeznie emiatt – de remélem, ez *nem* a közeljövőben lesz. Időnként abba a hitembe – vagy éppenséggel meggyőződésembe – kapaszkodom, hogy (Isten nagy adományának köszönhetően) a történelem kiszámíthatatlan.

De ez *nem* nagy vigasz...

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1998. augusztus 3.

Természetesen igazad van: amit most kezdünk látni magunk körül, az egy új korszak kezdete. Kérdésesnek találom azonban, hogy valóban a „demokratikus kor" a helyes kifejezés rá. Hadd fejtsem ki mindkét nézetemet.

Ez valóban új korszak lesz. A civilizációnak, melyben Európa az elmúlt évszázadokban élt, nemcsak jórészt vége lesz, hanem jórészt el is fogják felejteni. Az irodalomról és a költészetről való lemondás ugyanis alá fogja ásni a történelemérzéket is, mert a történelemnek szüksége volt irodalomra, az hajtotta és abban fejeződött ki.

Mindennek helyébe most az jön, amit én a virtuális rabszolgaság hosszú időszakának látok. Mert nekem úgy tűnik, hogy mindazon jelenségekről, melyekre ennek az elmúló évszázadnak az emberei és különösen az amerikaiak úgy tekintettek, mint a szabadság és a felszabadulás ilyen vagy olyan eszközére, kiderült, hogy valójában önmagunk rabszolgasorba döntésének eszközei. Az autó, a televízió (beleértve az élet televízión közvetített, vagy fotografikus, művi képeit), a drogok és most a számítógépes kultúra – mindezek nem tágították az életet, ahogy az emberek eredetileg gondolták róluk, hanem korlátozták: mindegyik olyan ketreccé vált, melyből az emberek már nem tudják, hogyan szabaduljanak ki. A szolgaságnak ebben a világában az igazi alkótóképesség, sőt maga a nyelv is fuldokolni kezd, és lassan elhal. És mindez szinte teljes szakítást jelent azokkal az európai civilizációkkal, melyek akár még a XIX. század végén, majd a *fin de siècle* idején léteztek. Mindez talán kevésbé érinti majd magukat az európaiakat. A civilizáció

régebbi formái talán erősebben meg tudnak kapaszkodni, de attól tartok, azok is csak olyan mértékben, amennyire képesek távol tartani magukat az amerikai befolyástól.

Most pedig, a politika területe felé fordulva: meg kell kérdőjeleznem a „demokratikus" szó használatát arra az életre, ami most következik. Országunk alapító atyái, ha nem csal az emlékezetem, nem szerették ezt a szót, számukra inkább jelentett veszélyt, mint reményt, és ritkán vagy talán soha nem használták annak leírására, amit épp létrehoztak.

Valójában nem létezik demokrácia általában – az elvont formájában. Ha politikai rendszerek leírására használjuk, éppannyi demokrácia létezik, amennyi olyan ország, amelyik ezzel a szóval jellemzi magát. Ahogy Tocqueville írta, nem annyira a politikai intézmények számítanak, mint inkább egy nép *manières*-ja. És nincs két pontosan egyforma népi *manières*-kollekció.

Ha pedig az önkormányzás, illetve a tömegek önkormányzása az, amire gondolsz, akkor e tekintetben is komoly fenntartásaim vannak. Gibbon – azt hiszem, ő volt – írt valahol a *Hanyatlás és bukás*-ban valami olyasmit, hogy ha a politikai hatalmat a tömegek kezébe adják (úgy rémlik, ő úgy fogalmazott, hogy az „ormótlan sokaság" kezébe), akkor először visszaélnek vele, majd pedig odaadják az első és legalkalmasabb diktátorjelöltnek, hogy ő használja aztán kénye-kedve szerint. Nekem nem lenne bizodalmam bármely olyan kísérlet sikerében vagy akár csak tartósságában, ha bárhol is a vox populit tennék meg a politikai hatalom alapjának. Alapító atyáink ezt, azt hiszem, nagyon jól megértették. És az egyetlen szerep, amit a néptömegeknek szántak, nem az ország kormányzása volt, hanem olyan képviselők megválasztása, éspedig korlátozott időtartamra, akik aztán kormányoznak. És véleményem szerint erre nagyon jó okuk volt; az átlagember ugyanis sokkal jobban meg tudja ítélni polgártársai értékeit, mint azokat a bonyolult és

messzemenő kompromisszumokat, melyek a törvényhozás legtöbb aktusának a legbensőbb lényegét kell, hogy alkossák. Ha pedig nem igazán rajonganak azokért, akiket megválasztottak önmaguk képviseletére, akkor legalább értékelik azt a kiváltságukat, amit feltétlen meg kell adni nekik, hogy időről időre „elzavarják a gazembereket", már csak abból kiindulva is, hogy nem kívánatos, hogy bárki is túl sokáig legyen a vályúnál.

Ha azt gondolnám, hogy ez – a „képviseleti kormány" – lesz az új kor hatalmi szerve, akkor kevésbé lennék szkeptikus a jövőt illetően. És valami ehhez hasonló sokáig fennmaradhat az európai államokban, ahol a struktúra a felelős parlamenti többségen és miniszteriális kormányokon nyugszik. De az Egyesült Államokban, attól tartok, ezzel ellentétes irányú a tendencia. Hálás lennék, ha még egyszer belepillantanál *Around the Cragged Hill* című könyvem 133–141. oldalaiba, ahol talán világosabban kifejtettem az álláspontomat.

J. L. levele G. K.-nek

1998. augusztus 11.

[...] Oly sok dolgot hasonlóképpen látunk. S ezek, sajnos, fontos dolgok – ebből fakad közös pesszimizmusunk a közeljövőt illetően. De van egy dolog, amiben én optimistább vagyok nálad. Azt írod, „az irodalomról és a költészetről való lemondás ugyanis alá fogja ásni a történelemérzéket is, mert a történelemnek szüksége volt irodalomra, az hajtotta és abban fejeződött ki". Egyetértek ennek a mély és sommás kijelentésnek a *lényegével*: hogy a történelem iránti érzék elválaszthatatlan a nyelv iránti érzéktől (Emerson: „Az ember romlását a nyelv romlása fogja követni" – sok tekintetben ennek ellenkezője igaz) – ezért sajnálatos az a modern tendencia, hogy a történelmet tár-

sadalomtudománynak tekintik. De sok jele van egy ezzel ellentétes tendenciának is. Olyan étvágy van a történelem iránt – a mi országunkban is –, amely egészen példa nélküli. Sok oldal kellene hozzá, hogy ezt illusztráljam. Beletartozik – sok minden más mellett – a tömeges érdeklődés mindenféle történelmi könyvek és életrajzok iránt, azon az áron, hogy csökken, mondjuk, a regények iránti érdeklődés. Az ilyen étvágyat természetesen egészségtelen ételekkel is ki lehet elégíteni. De az étvágy megléte akkor is jó jel. Régóta hiszek abban – és némelyik könyvem, ha közvetett módon is, de bizonyíték erre –, hogy végül majd a prózairodalom nagy részét ilyen vagy olyan módon magába nyeli a történelem. Tudom, hogy vannak ebben lehetséges veszélyek is. De legalábbis érdemes felfigyelni erre a tendenciára. És ha az értelmiségiek és hivatásos történészek túlnyomó többsége ezt nem látja, akkor mi van? *Tant pis.*

J. L. levele G. K.-nek

1998. november 16.

[...] A legkitűnőbb rész az, amikor azt írod, hogy „a kelleténél több időbe telt" felismernie, hogy a kormányszolgálatban „az embernek mindig megbocsátják, ha valami rosszat mond a megfelelő pillanatban, de azt, ha valami jót mond, de rosszkor, azt soha". (Írtál erről már egy másik ragyogó részletben is, a *Visszaemlékezések*-ben, 1946 táján.) Ez több mint aforizma, és önmagában is elegendő, hogy biztosítsa számodra a nagy filozófus és mély gondolkodó hírnevét. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1998. december 5.

[...] Sok évvel ezelőtt legalább egyszer felvetettem neked, hogy ki kellene adni a naplóid és leveleid kötetét – függetlenül a hivatalos életrajztól, melyen Gaddis dolgozik –, és hogy nemcsak hajlandó vagyok, de szeretnék is szerkeszteni egy ilyen kötetet. Aztán ez valami miatt abbamaradt. Ha jól emlékszem, említetted a Gaddisnek való elkötelezettségedet. (A továbbiakból látni fogod, hogy én legalábbis nem látok konfliktust az életrajzírónak való elkötelezettséged és az általam javasolt kötet között.) Azt is mondtad, talán egy másik alkalommal, hogy valamikor a jövőben bizonyára meg fognak jelenni az „összegyűjtött műveid", s benne a levelezésed is. (Engedd meg, hogy ebben kételkedjek. *Ouevres Complètes* vagy *Gesammelte Werke* kiadása a XIX. században volt szokásos. A te publikált és publikálatlan írásaid, beleértve levelezésed óriási tömegét is, akkora mennyiséget tesznek ki, hogy „GFK összes művei"-nek kiadása, mely talán húsz vagy még több kötetre rúgna, lehetetlen. Még az általában kiváló *Library of America* sorozat sem törekszik ilyen teljességre.)

[...] Amit én elképzelek, az naplóidnak és leveleidnek egy tekintélyes hányada, melyet a legnagyobb örömmel válogatnék, szerkesztenék, egyszóval szívesen lennék az édesapja, s amelyet a Yale University Press *nagyon* szívesen kiadna egy egészen impozáns, nagy kötetben. De ezzel kapcsolatban fel kell tennem egy sor kérdést, s arra kérlek, hogy nyugodtan gondold át őket, és majd személyesen, szóban válaszolj rájuk, ne pedig írásban. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
1999. augusztus 11.
Kézzel írva

[...] Gondoltam, elmondom neked, hogy sok egyéb fontosabb dolog mellett mi aggasztott a legjobban ezekben a nyári hetekben. Először is Norvégia. Az élet nagyon lassan változik egy ilyen országban; és már csak emiatt is tartózkodhatnék attól, hogy kritikusan szemléljem ezt az országot minden nyáron, de nem tehetek róla, bármennyire elszomorít, azt kell mondanom, hogy most még lehangolóbbnak találom, mint bármikor ezelőtt.

Igen, az élet rendezett (már ha elfelejti az ember a városi fiatalok egy részét), és a kormány humánus, de van különbség humánum és hanyag engedékenység között, és valamivel több szilárd elv és meggyőződés nem ártana. S ami engem a legjobban lehangol, az, először is, a mindent átható gyűlöletes materializmus, és, másodszor, a kihívások hiánya.

Hát nem ironikus, hogy egy olyan országban, amely gazdagabb, mint amit az emberek akár csak álmukban is el tudtak képzelni húsz vagy harminc évvel ezelőtt, ahol a pénz könynyedén megszerezhető mindenki számára, aki kész erőfeszítést tenni azért, hogy dúskáljon benne – hogy egy ilyen országban a sajtó szinte másról sem szól, csak a pénzről, s következésképpen az emberek tömegeit elsősorban a pénz foglalkoztatja? Az árak, az adók, a költségek és a jövedelmek az újságokból ítélve az élet jó részét kisajátítják.

Ami a kihívás hiányát illeti: nem igazán jó ez a kifejezés, de azért van benne valami. Nem ismerek még egy helyet, amelyre annyira ráillenének Thomas Gray szavai: „ahol a gazdagság gyűlik, s az ember sorvad". Tocqueville is előre látta ezt. Itt az állam a születésétől a haláláig gondoskodik az emberről, amennyire csak lehetséges. Nem lehet mentsége senkinek, aki az utcán akarna aludni. És senki nem is teszi. Másfelől senkit sem beszélnek le róla, hogy, képletesen szólva, bárhol másutt aludjék – akár a munkahelyén is, ha úgy tartja kedve.

Természetesen lehetséges, hogy ez a norvégiai életnek csak egy szűk nézete. De akár ha így van is, csak azt mondhatom, hogy mélységesen hiányolom az élet mélyebb titkain való töprengést, főként a fiatalok körében. Vajon generációs jelenségről van szó? Igaz ez a mi fiatalságunkra is? Alighanem. De az én princetoni diákjaim sokkal jobban érdeklődtek a filozófia különböző aspektusai iránt, mint amit itt akár a felnőttek között is tapasztalok. Több kíváncsiságot láttam a szépség vagy a vallásos hit mélyebb megértése iránt a diákoknak egy olyan véletlenszerű, teljesen tervezetlen összejövetelén (akkoriban „dumapartinak" nevezték) Bernard Gufler barátom szobájában (aki mellesleg katolikus volt) a princetoni Witherspoon Hallban 1924-ben, mint egy egész évnyi társasági életben akár diákok, akár felnőttek között Kristiansand városában.

Különösen fontos e tekintetben a vallási élet helyzete és szerepe. Már amennyi egyáltalán létezik, az, úgy tűnik, inkább az alsó középosztály egyes részeiben és különféle szektákban található, mintsem az államilag támogatott lutheránus egyházban; és a minősége a teológiai-filozófiai mélységét tekintve, azt hiszem, körülbelül a mi „újjászületett" déli baptistáink színvonalán van. A felső osztályok körében, függetlenül az iskolázottságtól vagy a gazdagságtól, úgy tűnik, egyáltalán nem létezik vallásos hit, vagy akár vallás iránti érdeklődés. Az emberek persze használják a keresztény hit nagy ceremoniális intézményeit – keresztelés, házasságkötés és a halottaktól való búcsúzás; igaz, ezt is zavart tanácstalansággal teszik, felismerve, hogy ezek az események megkövetelnek valamilyen ünnepélyességet, és megelégednek azzal, amit az egyház kínál, jóllehet a leghalványabb tudással sem rendelkeznek a filozófiai és teológiai alapjaikról. [...]

1999 első hat hónapjában elkezdtem olvasni Kennan naplóit – az volt a tervem, hogy először a naplóit olvasom el, és válogatok belőlük, majd a leveleit. A személyes iratai a princetoni Mudd Kézirattárban voltak elhelyezve, ahol – legalábbis az 1970 előttiek – még el voltak zárva a kutatók és a nagyközönség elől. Egyúttal megismertetett a munkájával, amit az Institute for Advanced Studyban végzett (melyet ekkor, életének kilencvenhatodik esztendejében még mindig nagyjából másnaponta látogatott). Megdöbbentett naplóinak hatalmas mennyisége és ragyogó színvonala (még csak húszéves volt, amikor naplót kezdett írni). Az 1940-es évek elejéig jutottam el az olvasásban és a válogatásban, amikor (számomra ismeretlen okokból) az akkor újonnan megbízott irodalmi hagyatékkezelője, Kennan egy tanár rokona nagy meglepetésemre udvariasan célzott rá, hogy jobb lenne, ha nem folytatnám a munkát. (Később a fia, Christopher lett a hagyatékkezelője.) Én pedig úgy döntöttem, hogy abbahagyom a munkát (ezt tanácsolta a feleségem, Stephanie is – hogy az akkor kilencvenhat éves Kennant megkíméljük minden kellemetlenségtől), és nem beszélek az ügyről Kennannek.

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
1999. október 11.
Kézzel írva

Köszönöm 5-én kelt leveledet. Talán nem rovod fel nekem, ha tartózkodom az általad említett ügy jelenlegi állásának kommentálásától.

Csak annyit szeretnék mondani, hogy rendkívül boldogtalan vagyok e kellemetlenség miatt, mert tudom, hogy nagyrészt a korábbi években részemről elkövetett ügyetlenségek okozták.

P. S. A legmelegebben gratulálok *Öt nap Londonban* című könyvedhez, a gondos és ugyanakkor képzeletgazdag tudósi munka ragyogó példája. Nagyon remélem, hogy olyan fogadtatásban részesül, melyet megérdemel.

J. L. levele G. K.-nek

1999. október 15.

Tegnap este kaptam meg a leveledet. *Mélyen* meghatott a kedvességed.

Semmi miatt nem kell bosszankodnod vagy önmagadat vádolnod. [...]

J. L. levele G. K.-nek

1999. október 25.

El kell mondanom neked valamit Buchananről (akinek a nemrégiben megjelent könyvét olvastam, sőt írtam is róla egy jobboldali, meglehetősen buchananista magazinnak, éspedig meglehetősen kritikusan). Tisztel téged; és kedves (bár egyben politikus) gesztus volt részéről, hogy írt neked. Sok minden van, amiben ő, te és én egyetértenénk. Ezek megtalálhatók a könyve első és utolsó fejezetében, ahol ajánl bizonyos dolgokat az amerikai külpolitikának, köztük néhány szokatlan, sőt radikális, az értelmiség által manapság általánosan szorgalmazott szemlélettől élesen elütő megoldást: olyanokat, amelyekkel mi ketten jórészt egyetértenénk. Egyebek mellett bántja az amerikai intellektuális és politikai életben tapasztalható túlzott zsidó befolyás; érzékeny a tekintetben, hogy Amerikának milyen politikát kellene folytatnia Oroszország irányában (persze a múltban egyáltalán nem volt érzékeny e kérdésben). Ami a többi hét

fejezetet, az amerikai külpolitika történetének összefoglalását illeti, időnként ott is igaza van.

De amikor téved, akkor nagyon téved. Ezért kell aggályos elővigyázatossággal kezelni. Valahol mélyen, vagy igazából nem is olyan mélyen, hiszen ez újra és újra a felszínre bukkan, Buchanan csodálja a német Harmadik Birodalmat, sőt magát Hitlert is (bár ezt alkalomadtán tagadja); s ugyanakkor megveti Angliát és különösen Churchillt. Ez jórészt bizonyára a családi gyökereinek tudható be: az apja skót–ír (nem igazi ír – azok már nagyrészt levetkezték britellenes érzelmeiket), az anyja pedig német. Ír–német: nem a legjobb kombináció. Ugyanez volt a helyzet Joseph McCarthynál, akit Buchanan csodál, és akihez valóban nagyon hasonlít is. (Egy ragyogó példa: bírálja a Németország elleni háborút, s rögtön utána egy Oroszország elleni keresztes hadjárat szükségességéről prédikál.) Nem térek ki a számos tévedésére, talán csak annyit mondanék, hogy mint minden nacionalista demagóg esetében, az ellenfeleivel szembeni gyűlölete jóval erősebb, mint a hazája iránti szeretete. Tegnap este mi ketten a német arisztokratákról és a porosz tisztekről beszélgettünk, akik próbálták megmenteni hazájuk és a nyugati civilizáció becsületét, amikor el akarták pusztítani Hitlert. Ők voltak annak a civilizációnak a legkiválóbb tragikus képviselői. Buchanan árulóknak tekintené őket. Gondoltam, ez érdekelni fog téged. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Princeton, New Jersey
2000. január 28.

Ma reggel, ahogy próbáltam átválogatni a temérdek régi iratomat, megtaláltam ennek a cikkemnek egy példányát, melyet 1951-ben publikáltam a *Foreign Affairs*-ben, még a chicagói előadásaim előtt.

Tegnap, úgy emlékszem, megkérdezted tőlem, melyiket tartom a legfontosabbnak az összes könyveim közül. Felszínes és, azt hiszem, nem túl meggyőző választ adtam. De ha a kérdésed nem könyvekre, hanem cikkekre vonatkozott volna, akkor kétségtelenül ez kapná az első helyet, különösen a 355. oldaltól. Megemlítettem a beszélgetésünk során Forster *Út Indiába* című regényét, és rámutattál, hogy szinte minden, amit a szerző el akart mondani, benne van az első fejezetben. Nos, ez a helyzet ezzel a cikkel is. Ahogy most látom, benne volt mindannak a nagy része, amit aztán a következő fél évszázadban próbáltam elmondani. Ha az összes többi írásom megsemmisülne vagy feledésre ítéltetne, ez az, aminek fennmaradásában mégiscsak reménykednék.

J. L. levele G. K.-nek

2001. január 7.

[...] A második eljövetelkor, amikor vége lesz a világnak, a keresztényekkel (az Apokalipszis Szent Jánosa szerint) az fog történni, ami a zsidókkal történt Jézus első eljövetelekor. Két táborra oszlanak. A többség az Antikrisztust követi (egy mo-

solygós, szép, látszólag nagylelkű, tévésztár külsejű személyiséget). A kisebbség pedig át fog látni rajta, és az igazi Krisztust követi, hogy üdvözüljön. [...]

G. K. levele J. L.-nak

Kristiansand, Norvégia
2001. július 18.

Épp túljutottunk mostani norvégiai nyaralásunk felén. Hamarabb szerettem volna írni neked, de nehezen találtam új szalagot ebbe az ősrégi írógépbe. Most pedig még az is írásra ösztökélt, hogy az egyik asztal régóta elhanyagolt fiókjában megtaláltam az 1992 nyarán írt leveleidet. Akkor, épp mielőtt elutaztunk Norvégiába, elküldtem neked az *Around the Cragged Hill* kéziratát; s te ezekben a levelekben válaszoltál, amiket most újból felfedeztem. Szép levelek voltak, és a fontosságuk jottányit sem csökkent az azóta eltelt évekkel. Később majd elküldöm őket neked.

Bár elismeréssel írtál a könyv első három fejezetéről, világos, hogy összességében csalódást okozott neked. És jó okkal. A könyvem nagyjából minden tekintetben kudarc volt – és ezt nem pénzügyi értelemben mondom; kudarc volt, mert nem váltotta be azokat a reményeket, melyek a megírására sarkalltak: hogy át tudom adni az olvasóknak a gondolataimat jelentős számú közéleti problémáról, és ily módon hatással lehetek korunk szellemi klímájára. Azt remélem, lesz még alkalmunk beszélgetni erről, miután hazatérek.

Itt Norvégiában lényegében a házhoz voltam kötve mindezen hetekben, és ez nem volt kellemes élmény. Nagy megkönnyebbülés lesz (legalábbis úgy képzelem), hogy megint a princetoni

házunkban lehetek, és támaszkodhatom a személyzet – két portugál – odaadó segítségére. Mivel csak ritkán jutottam bármilyen jó angol, vagy (ha a *Herald Tribune*-t annak lehet mondani) amerikai újsághoz, *faute de mieux*,* alaposan tanulmányoztam a norvég újságokat, abban a reményben, hogy talán találok bennük bármiféle bizonyítékokat a modern civilizáció józanságára és stabilitására. De megint csak nincs semmi biztató. Norvégiának, Isten a tudója, nem volt könnyű a sorsa régen: szegény volt, zord körülmények között élt, és néha kétségbeejtően sikertelen volt az ország szegényes forrásaihoz képest túl gyors népességszaporodás miatt. De sok erős, egészséges, szerény és istenfélő embert szült. Ez, sajnos, már nem igaz. Az olajfúró tornyokból származó pénz és országunk hatása, ahová oly sok norvég emigrált, mindezt megváltoztatta. Az autó diadalmas terjedése mellett, amit mi is olyan jól ismerünk, ott van az egykori falusi népesség tömeges beáramlása a kevés városba, különösen Oslóba – s ezt a folyamatot én nagyon rosszallom. [...]

J. L. levele G. K.-nek

2001. augusztus 17.

[...] Mélyen felbosszant ennek a nyavalyás kormánynak az arrogáns és átgondolatlan politikája Oroszország irányában. Nem akarom részletezni ennek bizonyítékait; te nálam is jobban ismered őket. Az a baj, hogy a demokratáknak nincs igazából politikájuk, amit ezzel szembeszegezhetnének, mivel 1) félnek bármit is mondani, ami azt sugallná, hogy gyengék „védelmi" tekintetben (milyen ostoba szó); 2) az amerikai embereket, úgy

* Jobb híján. (francia)

tűnik, nem érdekli a világ többi része, de biztosan kevésbé érdekli, mint ezelőtt hosszú ideig. A történelem nem ismétli magát, de most sok minden emlékeztet az 1950-es évekre. De mit *tehet* az ember? [...]

J. L. levele G. K.-nek

2001. október 15.

Ígértem, hogy mesélek neked a svédországi utamról. [...]
A fakó puritanizmusuk alatt (mert a szocialista demokráciájuk a maga módján puritán) a mérsékelt humanizmus vastag rétegét látom, mely nemcsak a viselkedésüket irányítja, hanem a gondolkodásukat is. Svédország nagyon civilizált ország – a szó legjobb értelmében. Ugyanakkor „modern" is – nos, *azt* ismerjük. De bizonyos értelemben nagyon burzsoá is – és egyáltalán nem ennek a jelzőnek vagy kategóriának a gyakran pejoratív és elutasító értelmében. Van valami olyan érdekes városi élet a svéd városokban, amely mostanra mindenhol szétporladt, nem csak az Egyesült Államokban. Nem látni nagy városi terpeszkedést. Az emberek ma is gyakran a szilárd, régi házaikban élnek; nem hagyják el őket. Persze, csak nyolcmillióan vannak egy nagy országban. De a táj mindenütt emberi, nem csúfítják el terjeszkedő „ingatlanfejlesztések". Újra és újra megcsodáltam ezt a tájat a háromórás vonatúton Stockholmból Göteborgba.

Svédország egyúttal az olvasók nemzete. (Nekem például Svédországban *per capita* alighanem több olvasóm van, mint a világ bármely más országában.) [...]

J. L. levele G. K.-nek

2002. február 3.

[...] Természetesen szinte azonnal újraolvastam a leveledet, melyet Prágából írtál a nővérednek.[1] Azért írom, hogy „újraolvastam", mert persze olvastam már 1989-ben; sőt egész jól emlékeztem is rá. Most megint igen mély hatással volt rám. A lényeg az, hogy milyen gyönyörűen írsz. Ezek a leggyönyörűbb (és a témának és helynek köszönhetően a legmegindítóbb) oldalak közé tartoznak, amiket valaha írtál. Úgy gondolod, hogy jól illusztrálják a történelmi érzékedet (és az enyémet). Hát persze: árad belőlük a történelmi tudásodnak mind a mennyisége, mind a minősége. *De:* én látok valami többet és talán valami mélyebbet is ezekben az oldalakban. Azt, ahogy átérzed az emberi erőfeszítések haszontalanságát. Nem kell elmondanom neked, hogy ez ott van mindig az írásaidban és a gondolkodásodban, ez a lényege az emberi természetről és az emberi sorsról vallott nézeteidnek. Tudod, azt gondolom, hogy én is nagyon közel vagyok ehhez, a (katolikus) hitem és az eredendő bűnnel kapcsolatos meggyőződésem miatt.

[...] Nem tudtad, honnan is tudhattad volna hatvanegy évvel ezelőtt, hogy még élhetsz majd a jelenlegi életkorodban, teljes lelki és szellemi erőben; és nagyszerű feleségeddel együtt; és gyerekeid szeretetétől körülvéve; hogy egy rövid időre olyan pozícióba fogsz emelkedni, ahonnan segíthetsz meghatározni nemzeted történelmének menetét; hogy írni fogsz egy tucat könyvet, melyek megjelenésük után nem sokkal amerikai klasszikusokká válnak, és fiatal emberek ezrei fognak tanulni és

[1] Kennan elküldte nekem két levelét, melyeket Jeanette-nek, a hozzá legközelebb álló nővérének írt.

ihletet meríteni belőlük; hogy az emberek úgy fognak tekinteni rád – éspedig a legcsekélyebb reklám nélkül –, mint egy amerikai bölcsre, aki nagy és súlyos tudás hordozója? [...]

G. K. levele J. L.-nak

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey
2002. február 11.

Most érkezünk el ahhoz a kérésedhez, hogy olvassam el könyved[1] utolsó oldalait, és mondjam el a véleményemet róluk. Nem találom, hogy hol említetted az oldalszámokat, de gyanítom, hogy alapvetően a 204. oldaltól kezdődő részre gondolsz.

Tehetek először egy általános kritikai megjegyzést? Azt hiszem, ezek az oldalak túl vannak terhelve másoktól vett idézetekkel. Ragyogó idézetek, de a puszta mennyiségük eltéríti az olvasót a te – saját szavaiddal kifejtett – nézeteidtől. Nem tudnál lemondani egy részükről, hogy az olvasó világosan tudja követni a te saját gondolatmenetedet?

Azt hiszem, a „világ" szó történetéről szóló kis részt (212. o.) ki lehetne hagyni vagy legalábbis lerövidíteni.

Lelkes izgalom fogott el, amikor „a mi meleg földünk" csodájáról írtál.

De ezek csak mellékes megjegyzések. Amit igazán a kötelességemnek érzek kommentálni, az a 213. oldalon kezdődő, az „Istenről" szóló rész. Azzal kezded, hogy Isten fogalmát összekapcsolod a tudatunkkal. És ez a 214. oldal közepéig logikusan

[1] Elküldtem Kennannek a Yale University Pressnél 2002-ben megjelent *At the End of an Age* (magyarul: *Egy nagy korszak végén*, Európa, 2005) című könyvemet.

vezeti be azt, amit később kívánsz mondani e témában. De nekem úgy tűnik, hogy a 214. oldal utolsó sorától kezdve egészen más gondolatok ragadnak el, s aztán csak a 216. oldalon térsz vissza az „Isten szemléléséhez", és itt egy elég hosszú idézetben közreadod tizenöt évvel korábbi gondolataidat. Bármennyire értékesek is azok a gondolatok, nekem az az érzésem, és nem azért, mintha érvénytelenítette volna őket a múló idő (mert nem tette), hogy az olvasó inkább azt szeretné hallani, ahogy most mondod el neki ezeket a gondolatokat, mai nyelven, amely soha nem lehet pontosan ugyanaz, mint a korábbi éveké.

Most pedig, ami az ebben az utolsó részben felvetett alapvető kérdést illeti, nevezetesen, hogy amennyiben igaz – ahogyan azt az egész könyveden át oly nagy erővel állítod –, hogy amit megfigyelni vélünk a normális életünkben, az nagy részben a saját tudatunk alkotása, akkor vajon nem mondhatjuk-e el ugyanezt Istenhez fűződő viszonyunkról? Más szóval, nem újjáteremtjük-e Istent, ahelyett, hogy felismernénk hatalmát mint ami messze túl van érzékelésünk határain?

Nem kívánom tagadni, hogy tudatunk éppenséggel tartalmazza azt, amit Wordsworth „a halhatatlanság sejtelmének"* nevezett. Krisztus maga is mondta egy alkalommal, hogy „Isten országa tibennetek van". Nos, ez azon alkalmak egyikének tűnik, amikor Krisztus a legnagyobb és legistenibb gondolatait szélsőséges szavakkal fejezte ki. Mindenesetre biztosan bennünk van az, amit én úgy neveznék: Isten országának foszlányai, de biztosan nincs benne az egész vagy akár csak bármi olyan, ami megközelítené a méreteit. Nem csak arról van szó, hogy Isten országának lényege fölöttünk áll. Többről van szó: olyasvalami az, ami megértésünk és ítélőerőnk határain túl van, és ott is kell maradnia.

* Ferencz Győző fordítása.

Tudjuk, hogy nem nézhetünk közvetlenül a napba szabad szemmel. Ha megpróbáljuk, megvakít. Hasonlóképpen vannak olyan dolgok Isten természetében, melyeket nem is szabad megpróbálnunk látni és megérteni. Feltételezni, hogy képesek lehetünk erre, önmagában is egyfajta istenkáromláshoz hasonlít.

Hogy elmagyarázzam, mire gondolok, mellékelek két bekezdést abból a levélből, amit a gyerekeimnek írtam a vallásról, s amelynek valamilyen korábbi változatát, azt hiszem, te is láttad. Most átírtam ezt a levelet, és a mellékelt bekezdésekkel fejeződik be.

Úgyhogy most ezt már csak azzal fejezem be, hogy vetek egy pillantást oly távoli gyerekkorom egyik jelenetére. Milwaukee-i házunk első emeleti hálószobáit akkor a család érettebb korú tagjai foglalták el, úgyhogy nekem, a kisfiúnak egy kicsi és eléggé kopár szobában kellett aludnom a második emeleten. Az ablakai a Milwaukee folyó partján álló házak tetőire néztek, a folyó túlsó partján ott volt a mindig nyüzsgő vasúti rendező pályaudvar, úgyhogy egész éjszaka hallani lehetett a mozdonyok fütyülését és a tehervagonok kattogását, ahogy az egyik sínpárról áttolták őket a másikra. Ez volt tehát a környezet, amelyben kisgyerekként minden este letérdeltem a vaságyam mellé, és imádkozni kezdtem Mi Atyánkhoz, „ki vagy a mennyekben" (akkor még nem tudva, amit most tudok, hogy jórészt ezeket a szavakat mondta Krisztus az első tanítványainak, amikor megkérdezték tőle, hogy mi az az ima, és minek kell benne lennie).

Jóllehet csak homályosan fogta fel az általa kiejtett szavaknak a jelentését, az a gyerek, biztos vagyok benne, sohasem kételkedett abban, hogy azok a szavak egy nagy és komoly titok részét képezik, melyet természetesen nem foghat fel ésszel, de méltó a csodálatára, a mély tiszteletére és az áhítatára. Nem tudom, hogy egy ilyen térdeplő gyerek érzéseiből és gondolataiból mennyit tudnának felfogni korunk érzékeny felnőttjei. De felvetem a kérdést, hogy minden tisztaságukkal és erejükkel nem alkotnák-e ma is a vallásos hit biztosabb és tartósabb alapját, mint az azt követő tudatos felnőttkor kilenc évtizedének megannyi kétkedése és okoskodása. És az igenlő válasz erre a kérdésre biztosan minden másnál jobban megmutatja saját hitemnek a természetét. [...]

J. L. levele G. K.-nek

2002. február 18.

[...] A gondolataid Istenről és a tudatunkról. Krisztus: „Isten országa tibennetek van" – nos, ez nekem elég. *Tudom*, hogy az nem *minden*. (Ahogy te mondod: „vannak olyan dolgok Isten természetében, melyeket nem is szabad megpróbálnunk látni és megérteni". Elégedett vagyok – inkább elégedett, mint nyugodt – azzal, ahogy megértem tudásunk korlátait, és az ebből fakadó érzéssel, hogy e korlátaink felismerése nem szegényít bennünket, hanem talán, paradox módon, gazdagít. (Azt hiszem, egyet fogsz érteni velem.) Abban is egyetértek veled – hogy is ne tenném? –, hogy mind Isten létezése, mind a tudásunk Őróla elkerülhetetlenül magában foglalja a titokzatosság érzését. De két gondolatot hozzátennék ehhez. Az egyik az, hogy a kapcsolatunk – pontosabban a néha tudatos, néha homályos vagy alig tudatos, néha pedig tudattalan kapcsolatunk Istennel elkerülhetetlenül magában foglalja a részvételt: inkább részvételt, mint megfigyelést. (Erre gondolhattam a telefonbeszélgetésünk során, amikor a Szentlélekről beszéltünk. Néha, amikor imádkozom, érzem, hogy részt veszek valamiben – és nem csak annyi történik, hogy beszélek Istenhez, és remélem, hogy meghallgat; mert azt is érzem, hogy Isten sugall nekem dolgokat, és hogy ez

valami más, mint amikor két élőlény beszélget és hallgatja egymást, mert amikor én beszélek Hozzá (vagy helyesebben kérek Tőle valamit), abban van valami titokzatos *egyidejűség*). A másik gondolat az a meggyőződésem, hogy van valami titokzatosság nemcsak bennünk, hanem a minket körülvevő világban is. Owen Chadwick, akit a legnagyobb élő történésznek tartok, írta, hogy „minden történelemi esemény részben titokzatos marad". (Ezt idéztem a könyvemben.)

J. L. levele G. K.-nek

2002. április 1.

Olvasok egy könyvet, amely talán téged is érdekelne. Az Institut für Zeitgeschichte monográfia-sorozatában jelent meg, és személyesen ismerem az egyik szerzőjét, Gramlt. „Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Neue Quellen und Analysen." Ez az a feljegyzés, amelyben Sztálin szabad választásokat ajánlott Németországban és minden külföldi csapat kivonását egy éven belül. Te mindent tudsz erről – ha jól emlékszem, az akkori külügyminiszter elfelejtett tájékoztatni téged erről a feljegyzésről, amikor Moszkvába indultál. Úgy tűnik, az egyik szerző, Wilfried Loth talált egy halom dokumentumot az orosz levéltárakban az oroszok által Németországnak javasolt békeszerződés témájában, aminek a vége Sztálin 1952. március 10-i négyhatalmi feljegyzése lett. A dokumentumok egy része érdekes – kiderül belőlük, hogy a kezdeményezés nem Sztálintól, hanem a külügyminisztériumtól jött, 1951 őszén, és hogy Molotov erősen támogatta, bár akkor Visinszkij volt a külügyminiszter. A három szerző közül Wilfried Loth hangsúlyozza, hogy ez határozott lépés volt egy weimari típusú Németország kialakítása felé; Graml barátom ezt megkérdőjelezi, de nem mindig meggyőzően; a harmadik tudós, Gerhard Wettig pedig egyszerűen csak elismétli az összes hidegháborús propagandaformulát. Kár, hogy egyikük sem érti, hogy amitől Sztálin félt (ez az én véleményem természetesen), az egy amerikai–nyugatnémet szövetség volt; hogy NEM érdekelte a kommunizmus további kiterjesztése azon a vonalon túl, amely kettéosztotta Európát és Németországot, de mindenképpen meg akarta szilárdítani és biztonságban akarta tudni kelet-európai birtokait; és a szerzők egyike sem veszi észre a maga „Schlussfolgerungen"-jében,* hogy a Szovjetunió 1955-ben elismerte Nyugat-Németországot, anélkül, hogy a nyugati hatalmaktól megkövetelte volna a keletnémet „rezsim" elismerését. [...]

A Kennanékről az otthonukban gondoskodó odaadó portugál házaspár ideiglenes távolléte miatt 2002 szeptemberében két hetet egy washingtoni öregek otthonában kellett tölteniük, ahol Kennan nagyon boldogtalan volt. (Ez idő alatt hosszú telefonbeszélgetéseket folytattunk.)

J. L. levele G. K.-nek

2002. szeptember 26.

[...] Ma visszatérsz az otthonodba. Purgatóriumodnak vége. Sokat gondolok (gondolunk) mindkettőtökre, biztató szeretettel.

Azért írom ezt a levelet, mert legutóbb rosszul hallottál a telefonban. És ez a levél természetesen nem igényel választ. Azt mondtad, hogy kimentél – vagy kivittek – egy rövid időre a Purgatórium Házából, és hirtelen visszaemlékeztél mindazon emberekre, akiket Washingtonban ismertél, és hogy most már

* Végkövetkeztetések. (német)

mindannyian eltávoztak, s az a világ nincs többé. Azt akartam és akarom mondani, hogy a te életed ebben az életkorban önmagában is Isten ajándéka, de még van más is: hogy lelkileg és szellemileg tudatában vagy annak, ami eltűnt, s így az nem tűnt el, hanem tovább él a szívedben és elmédben. Az életednek – nemcsak a múltban, hanem most is – sok jelentése van.

[...] Téged is biztosan bosszant az a tragikomikus színház, mely Washingtonban folyik. Előbb vagy utóbb az amerikai népet aszerint fogják megítélni, hogy elfogadja-e az univerzalista nacionalizmusnak ezt a jelenlegi, gonosz propagálását, vagy sem. [...]

Feleségem, Stephanie meghalt január 5-én. Le kellett beszélnem Kennant, aki már ágyhoz volt kötve, hogy autóval elvitesse magát a temetésre.

G. K. levele J. L.-nak

2003. február 14.

Megkaptam, tegnap, 1950. december 22-i levelem másolatát, melyet megtaláltál valahol, és kedvesen elküldtél nekem, és telefonon megkértél, mondjam el, mit gondolok róla.

A levél első két oldala, úgy látom, elég nagyképű volt, és amikor először sebtében elolvastam gyenge fény mellett, azt mondtam magamban: „Szent ég, hogy milyen ostoba és fontoskodó fajankó voltál." De ma, amikor végigolvastam az egészet, rendes fényben, megértettem, hogy miért írtam, és más volt a benyomásom róla. Hadd magyarázzam meg.

Az „Amerikai Külügyi Szolgálatot" 1923-ban vagy 1924-ben állították fel. A felállítása elsősorban egy meglehetősen régimódi és idős úriemberekből álló kis csoport műve volt, jobbára olyan embereké, akik korábban már közvetlen tapasztalatokat szereztek az amerikai diplomácia területén. Ők egyetértettek abban, hogy szükség van egy állandó, hivatásos diplomáciai szolgálatra. És mivel jól ismerték és általánosan tisztelték őket Washingtonban, megfelelő megértésre és támogatásra találtak a törekvéseikhez.

Az új szolgálathoz csak szigorú, szóbeli és írásbeli, vizsgát követően lehetett csatlakozni, s ebben aktívan és személyesen is részt vettek többen is az alapítók közül. Majd egy speciális személyzeti testület végezte azok irányítását, akiket felvettek a szolgálatra. Maga a szolgálat pedig teljesen független volt Washington minden kontrolljától, leszámítva ezt a saját testületet. A hivatásos diplomaták a „külszolgálati tiszt" címet viselték, és nagyjából a hadsereg századosának megfelelő ranggal rendelkeztek.

A második világháború, olyan okokból, amiket sohasem értettem, mindennek véget vetett. A szolgálat elvesztette függetlenségét, az irányítása a külügyminisztérium egyik irodájában ülő tisztviselő feladata lett, aki az addigra hatalmasra duzzadt washingtoni bürokrácia tagja volt. A „Külügyi Szolgálat" nevet, számomra megint csak homályos okokból, megtartották, de a régi szolgálatot egyszerűen és némán felszámolták. Azoknak az embereknek, akik magasabb pozíciókba küzdötték magukat a régi külszolgálatban, lényegében azt mondták, hogy többé nem ismerik el kormánytisztviselői státusukat, és hogy a háborús kormányzattal való jövőbeni kapcsolatukat illetően az Egyesült Államok-beli lakóhelyük sorozóbizottságának döntése szerint kell eljárniuk. Ezzel az egy döntéssel a külszolgálat egész szervezetét némán eltörölték és megsemmisítették.

Én a kormány hivatalos szolgálatában maradtam a háborús évek alatt, részben azért, mert két évet Németországban töltöttem, végül pedig néhány hónapon át a németek fogságában voltam. Utána Averell Harriman kiszemelt magának, és elvitt

Moszkvába első helyettesének. Amikor e szolgálatom véget ért, és visszatértem Washingtonba, a Nemzeti Hadügyi Kollégium parancsnokhelyetteseként szolgáltam fennállásának első évében, és onnan vitt el Marshall tábornok, amikor külügyminiszter lett, és szüksége volt valakire, aki közvetlen alárendeltjeként létrehozza a Politikai Tervező Csoportot, amit megtettem, éspedig a megelégedésére. (Ez volt a Marshall-terv előzménye.) De aztán, amikor a republikánusok kerültek hatalomra, az új külügyminiszter, Mr. John Foster Dulles, ahogy azt te is tudod, gyakorlatilag elbocsátott a kormány szolgálatából, s ezt követően lényegében áttértem a tudományos munkára az Institute for Advanced Studyban, s 1950-ben Princetonban telepedtem le.

Mr. Humelsine, aki épp akkor került egy pozícióba a külügyminisztériumnál, úgy tűnik, megkérdezte a véleményemet arról, mit kellene tenni a régi Külügyi Szolgálat maradványaival.

Ez a levél volt a válasz.

Sajnálom, hogy olyan sok idődet elraboltam ezzel. De más módon nem tudtam volna megmagyarázni ezt a furcsa levelet. Gyanítom, hogy Humelsine szerette volna helyreállítani a régi szolgálatot, de úgy találta, hogy nem képes rá; s homályosan úgy emlékszem, hogy aztán hamarosan maga is kilépett a kormányszolgálatból, és egy új, tekintélyes pozíciót töltött be a virginiai Williamsburgben.

J. L. levele G. K.-nek

2003. március 5.

Angliából hazaérkezvén, két rendkívül értékes levelet találtam tőled: az egyikben arról a hosszú levélről írtál, melyet Mr. Humelsine-nak írtál ötvenhárom évvel ezelőtt, a másik az unoka-

öcsédnek február 19-én írt leveled másolata.[1] Megkértél, hogy semmisítsem meg, amit néhány perc múlva meg is fogok tenni. De előbb kétszer elolvastam, és el fogom olvasni még egyszer.

Megtiszteltél azzal, hogy elmeséltél nekem bizonyos bizalmas dolgokat a fiatalkorodról és a mostohaanyádról stb., és a Mr. Hotchkissnak írt levél nagy része is ilyen tartalmú. Természetesen kizárólag az én emlékezetemben marad meg mindaz, amit elmeséltél és megírtál nekem ezekről a dolgokról, senki más nem szerez róla tudomást. De a leveled vége felé – és Istennek micsoda ajándéka, hogy az elméd megőrizte ezt a csodálatos erejét, aminek bizonyítéka, hogy ilyen választékosan és tisztán tudod kifejezni magad – egy olyan ügyről írsz, amely engem is éppannyira bosszant, mint, úgy tűnik, téged: a jelenlegi elnök példátlan együgyűségéről és önhittségéről, és arról, ahogy az amerikai emberek többsége, köztük olyanok is, akiknek nagy hangon kellene kiállniuk ellene, nagyrészt hallgatólagosan, zavartan, feszengve bár, de elfogadják, hogy háborúba akarja vezetni az országot. Voltak más elnökök is az elmúlt kétszáz év alatt, akik háborúba akartak menni: Polk, McKinley, FDR például. Meg voltak győződve róla, hogy az Egyesült Államok nemzeti érdekei diktálják a döntésüket, és remélték, hogy az ellenség fogja leadni az első lövést (így volt ez Lincoln és a

[1] Idéztem belőle a *George Kennan. A Study of Character* (George Kennan. Jellemrajz; 2007) című könyvemben (187. o.) azt a részt, ahol az Irak elleni közelgő háborúról írt: „Rendkívül sötéten látom ezt az egészet – lényegében azt látom, hogy ezzel vége lesz minden többé-kevésbé normális életnek számunkra… Amit ma tesznek az országunkkal, azok után biztosan soha nem leszünk képesek helyreállítani egy olyan országot, amilyet mi ismertünk." Kennan ekkor fogalmazta meg utoljára egyik legmélyebb meggyőződését, melyet először 1940-ben, Berlinben, a naplójában jegyzett le: „Egyetlen nép sem elég nagy ahhoz, hogy az egész világ ura legyen."

Fort Sumter esetében is 1861 áprilisában). Most nem ez a helyzet. Az elnök agya (és jelleme) egy tizenöt éves amerikai tinédzseré, aki szeretne osztályelső maradni, jóllehet csak a szerencse juttatta ebbe a pozícióba. Az elemzők tévednek, amikor azon spekulálnak, hogy bosszút akar állni amiatt, amit Szaddám Huszein tervezett az apja ellen. Nem: George W. sohasem szerette az apját; ő azt akarja megmutatni, hogy még nála is jobb tud lenni. Ismerjük John Quincy Adams halhatatlan figyelmeztetését: „nem megyünk külföldre háborúzni azért, hogy szörnyetegeket keressünk, akiket elpusztíthatunk". Ez a primitív elnök rosszabb ennél: ő azért keres magának egy szörnyeteget, hogy megszilárdíthassa a saját és a pártja népszerűségét. [...]

G. K. utolsó szavai J. L.-nak

Princeton, New Jersey
2003. augusztus 27.
Bettsy Barrett levele

Mr. Kennan megkért, hogy hívjam fel, és mondjak önnek néhány szót, elmagyarázva az állapotát. Majd lediktálta, hogy mit mondhatok, én pedig úgy döntöttem, hogy pontosan leírom, amit mondott, és elküldöm önnek.

„Komoly problémát jelent számomra hogyan illesszem be jelenlegi életem rutinjába a barátságomat vele amelynek számos különleges vonása van és semmilyen kategóriába nem illeszthető be, de szeretném ha tudná, hogy állapotom oly mértékben romlott hogy nem hiszem hogy bármilyen találkozás vagy az érintkezéssel járó szokatlan megerőltetés bármi haszonnal járna önnek (neki). De remélem hogy ő nem habozik bármit is a tudomásomra hozni amiről úgy érzi, hogy érdemes a figyelmemre még a jelenlegi körülmények között is. Semmit sem felejtek el a barátságunk és aktív kapcsolatunk éveiből. Nincs senki, akit vele azonos kategóriába helyeznék."

J. L. levele G. K.-nek

2004. január 25.

Csütörtök délután indulok Magyarországra és Angliába. Öt hétig leszek távol. Ez azt jelenti, hogy nem leszek itt a századik születésnapodon.[1] Biztosan elhiszed, hogy mennyire sajnálom. [...]

Nem látogattalak meg Princetonban az elmúlt hetekben, és most már nem is tehetem. De amint visszajövök (március 7-én este), rögtön meg foglak látogatni. Hogy nagyon gyakran gondolok rád – nagyon gyakran –, az csak a szeretetem és az immár oly sok évtizedes barátságunkért érzett hálám belső megnyilvánulása, de egymás iránti szeretetünknek nem a nagysága, hanem a minősége az, ami oly nagyon gazdagította az életemet. Hogy Isten megengedte a szeretteidnek, hogy megünnepeljék a századik születésnapodat, az egy szimbolikus mérföldkő; de még ennél is mennyivel fontosabb, hogy Ő megajándékozta az elmédet azzal, hogy még mindig eleven, érzékeny, okos és gyakran nagyon fürge, mind a mai napig. Sok mindenért tartozol köszönettel (mint ahogy én is, amiért itt vagy ezen a világon és az én világomban). Őszinte szeretettel üdvözlöm Annelise-t és téged is. „Omnia vincit Amor."

[1] Életének utolsó évéről lásd *George Kennan: A Study of Character* című könyvemet, 187–188. o. Utoljára 2005 februárjában láttam. 2005. március 17-én halt meg, egy évvel, egy hónappal és egy nappal a századik születésnapja után.

TARTALOMJEGYZÉK

V.

EGY KORSZAK VÉGE

AMERIKAI HEGEMÓNIA

GE FROST KENNAN (1904–2005) a szovjet–orosz területre spe-
álódott diplomataként meghatározó szerepet játszott az ame-
hidegháborús politika kialakításában, amely a feltartóztatás
epciójára épült. Később a külügyi szolgálatból visszavonulva a
ka- és történettudományi kutatásnak, illetve az írásnak szen-
életét, de véleményére, tanulmányaira egészen haláláig fi-
ek az amerikai külpolitika mindenkori irányítói.

LUKACS 1952-ben mint ismeretlen, fiatal emigráns történész
te meg levélben az akkor moszkvai nagykövet Kennant, akivel
több mint ötven éven át leveleztek. Levelezésük a hidegha-
teljes történetét lefedi, és két független gondolkodónak a
azonosságát tükrözi az amerikai politika bizonyos elemeinek
télésében és bírálatában.

os kérdésben, ahogy John Lukacs a bevezetőjében írja, „két-
élyes kisebbséget" alkottak: például a hidegháború legfa-
bb éveiben is amellett voltak, hogy a nyugati vezetőknek
alniuk kellene az oroszokkal, mert csak türelmes és kompro-
umokra kész politikával lehet elérni a kelet-európai nemzetek
bbi felszabadulását.
levelezésből érzékelhető, hogyan szövődik és mélyül el a barát-
két, nagy formátumú szellem között. Szóba kerülnek szakmai,
b filozófiai, sőt vallási kérdések, újra és újra megerősítve, hogy
an és Lukacs rokon lelkek, akik nagyon más háttérrel és indít-
al, nagyon más életúttal gyakorlatilag azonosan vélekednek a
dolgairól.

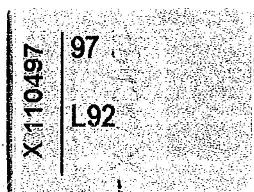
978 963 07 8931 8

3300 Ft

A történelem eleven valósága

George F. Kennan és John Lukacs levelezése

EURÓPA

A történelem eleven valósága

George F. Kennan és John Lukacs levelezése

SZERKESZTETTE JOHN LUKACS

EURÓPA